

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI

“IQTISODIYOTI” KAFEDRASI

BOTIROVA RAXIMA ABDUJABOROVNA

**“INDUSTRIAL VA INNOVATSION
IQTISODIYOT”**

FANI BO‘YICHA O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

*Ma’ruza mashg‘uloti uchun
(I Modul)*

Namangan-2024

UDK: 238 (156.64.72)

R.Botirova, “**Industrial va innovatsion iqtisodiyot**” fani bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. Ma’ruza mashg‘uloti uchun. (1 Modul) –Namangan: Iqtisodiyot, 2024 yil, 275_ bet.

G‘oya muallifi: iqtisod fanlari nomzodi, dotsent R.Botirova

Taqrizchilar:

R. Ismatov – “Menejment” kafedrası dotsenti

A. Adashev – “Menejment” kafedrası mudiri dotsent

“Iqtisodiyoti” kafedrasining 2024 yil ____ dagi ____-sonli majlisida muhokama qilingan.

O‘quv-uslubiy majmua Namangan muhandislik-qurilish instituti o‘quv uslubiy Kengashining 2024 yil “____” _____dagi ____-sonli qaroriga muvofiq o‘quv jarayoniga tatbiq etish uchun tavsiya etilgan.

O'QUV-USLUBIY MAJMUANING TARKIBIY TUZILISHI

(ma'ruza mashg'uloti uchun)

(1 Modul)

№	Majmuaning tarkibiy qismlari	betlar
	Majmuaning qisqacha annotatsiyasi.....	4
	I. Fanning me'yoriy-uslubiy ta'minoti.....	7
1.	O'quv dasturi.....	7
2.	O'quv kursi prospekti.....	26
3.	Ma'ruza mashg'ulotlari rejasi.....	37
	II. Fanning mazmuni va axborot-resurs ta'minoti.....	
1.	Mavzular bo'yicha matn annotatsiyasi va oxirgi yangiliklar (Mavzuga oid adabiyotlar, jurnallar va internet tarmog'idan olingan tarqatma materiallar, maqolalar).....	50
2.	Mavzular bo'yicha taqdimot slaydlari va video roliklar.....	235
	III Fanni o'qitishning interaktiv texnologiyalari.....	250
1.	Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar sharhi.....	251
2.	Mustaqil ta'limga oid topshiriqlar.....	264
3.	Glossariylar.....	266
4.	Tavsiya etiladigan elektron jurnallar va internet saytlar.....	273

MAJMUANING QISQACHA ANNOTASIYASI

O‘quv-uslubiy majmua – Namangan muhandislik-qurilish institutida bakalavriat ta’lim bosqichilarining o‘quv rejalarida aks etgan fanlar bo‘yicha professor-o‘qituvchining dars jarayoniga o‘quv-uslubiy tayyorligini tasdiqlovchi eng muhim mezon, me‘yoriy-uslubiy hujjatdir.

Majmuaning asosiy maqsadi – avvalambor fanning o‘qituvchisi, xuddi shuningdek talaba uchun, fanni har tomonlama sermazmun, chuqur nazariy, uslubiy va amaliy tarzda yetkazish (talaba uchun – o‘zlashtirish) uchun yagona o‘quv-uslubiy va axborot-resurs manbaini yaratish hisoblanadi.

O‘quv-uslubiy majmua Namangan muhandislik-qurilish instituti Iqtisodiyot ta’lim yo‘nalishlari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, jumladan quyidagi tarkibiy tuzilishga ega:

- *fanning me‘yoriy-uslubiy ta‘minoti,*
- *fanning mazmuni va axborot-resurs ta‘minoti, – fanni o‘qitishning interaktiv texnologiyalari, – talabalarning bilimni baholash uslubiyoti,*
- *qo‘shimcha elektron ta‘lim resurslarini o‘z ichiga olgan.*

Ilg‘or xorijiy tajriba bilan uzviylik.

Mazkur majmua ilg‘or xorijiy tajribani keng o‘rganish, umumlashtirish va undan ta’lim va tadqiqotlar jarayonida samarali foydalanish mahsulidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma‘no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsad qilinganligi¹ aytib o‘tilgan.

2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorda Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta‘minlash bo‘yicha «yo‘l xaritasi» qabul qilindi². Yo‘l xaritasida oltita ustuvor yo‘nalish belgilangan bo‘lib, uchinchi ustuvor yo‘nalishda “mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda oliy ta’lim muassasalarining ishtiroki hamda tashabbuskorligini oshirish bo‘yicha

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.// Халқ сўзи. 2018 йил 6 июнь.

tizimli ishlarni tashkil etish” va “oliy ta’lim muassasalari tomonidan iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalarni rivojlantirishga qaratilgan takliflarning kiritib borilishini yo‘lga qo‘yish vazifalari alohida ta’kidlangan.

Ushbu qarorlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida ta’lim va tadqiqotlarning mazkur axborot-resurs manbaini ishlab chiqishda Dankin Universiteti, Massachusetts Texnologiya instituti va Nyu-York Davlat Universiteti (AQSh), Oksford Universiteti, Bat Universiteti va London Metropoliten Universiteti (Buyuk Britaniya), Bremerxafen Universiteti (Germaniya), Vaseda Universiteti (Yaponiya), Kemyong Universiteti (Koreya Respublikasi), Shanxay Universiteti (XXR) va boshqa yetakchi xorijiy universitetlar boy ijobiy tajribasidan samarali foydalanildi.

Majmuani takomillashtirish masalalari.

Elektron o‘quv-uslubiy majmua o‘quv yili mobaynida xalqaro va milliy iqtisodiyot tizimidagi o‘zgarishlar va tendensiyalar, yangi qabul qilingan qonunlar, farmonlar va qarorlarni, xorijda va respublikada chop etilgan yangi o‘quv va ilmiy adabiyotlarni, fan-texnika va texnologiya borasida erishilgan yangi yutuqlarni hisobga olgan holda muntazam takomillashtirilib boriladi.

“**Industrial va innovatsion iqtisodiyot**” fani o‘z ichiga quyidagi vazifalarni oladi:

-***birinchidan***, sanoat ishlab chiqarishini boshqarish, uning tuzilmasi va mazmunini belgilash;

-***ikkinchidan***, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligini aniqlash va istiqboldagi vaziyatni baholashni amalga oshirish;

- ***uchinchidan***, sanoat korxonalarida rejalashtirish uslublarini o‘rganish va iqtisodiy qonunlar, sanoat soxasida fundamental qoidalar va xodisalargning sanoat soxasida amal qilish xususiyatlarini o‘rgatish

- ***to‘rtinchidan***, sanoat korxonalarining innovatsion samaradorligini oshirish.

-***beshinchidan***,. innovatsion iqtisodiyotda inson omili, xizmatlar bozorini rivojlantirish, texnologiyalardan samarali foydalanish, menejment strategiyalarini o‘rgatish;

-***oltinchidan***,. O‘zbekiston milliy innovatsion tizimi, intellektual kapital, ilmiy kashgiyotlar, ixtiro va litsenziyalashni o‘rganish.

Shuningdek, “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fani fundamental fanlardan biri bo‘lib, boshqa iqtisodiy fanlarni chuqur o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘QUV DASTURI

Kirish

Ushbu fan sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli, sanoatning tuzilmasini belgilovchi omillari, sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari, sanoat korxonalarida rejalashtirishning mohiyati, ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, sanoatning tuzilishida fan-texnika rivojining ta'siri, sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari, sanoatda kadrlar, sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari, o'zbekiston sanoatining xomashyo manbai, sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag'lari, sanoat mahsulotining sifati, sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi, sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish, sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish kabi masalalarni qamrab oladi. Sanoat rivojlanishida mavjud iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishda, mamlakatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilish jarayonlarining mohiyatini tushunishda talabalarni zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantiradi.

«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fani ixtisoslik fani hisoblanib, V va VI semestrlarda o'qitilishi maqsadga muvofiq. Bu dasturni amalda bajarish uchun talabalar «Iqtisodiyot nazariyasi», «Statistika», «Mikroiqtisodiyot», «Iqtisodiy matematik modellar», «Marketing», «Menejment» fanlaridan yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishlari lozim. «Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fani «Biznes rejalashtirish», «Industrial korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish» fanlarini o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quv fanining maqsadi va vazifalari

«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fanini o'qitishdan maqsad - talabalarda bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatimiz Industrial va innovatsion iqtisodiyotni innovatsion tizimida sanoat korxonalarining egallagan o'rnini tavsiflash, iqtisodiyot va aholining sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va sanoatda innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy masalalari to'g'risida nazariy bilimlarni shakllantirish va amaliyotda tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarni nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yidagi talablar qo'yiladi. **Talaba:**

- mamlakat industrial tarkibi, sanoatga kiruvchi tarmoqlarni innovatsion rivojlantirish bo'yicha qonunlar va qonuniyatlar, sanoat korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi to'g'risida **tasavvurga ega bo'lishi;**

- industrial majmuaga kiruvchi tarmoqlar va korxonalarda innovatsion faoliyatni tashkil etish va boshqarishning samarali usullarini, tarmoqlar o'rtasidagi uzviy

aloqalarning rivojlanish tendentsiyalarini; ilm fanga oid iqtisodiy kategoriyalarning mohiyatini; mamlakat industrial tarmoqlaridagi innovatsion jarayonlardagi mavjud muammolar va ularni yechimini aniqlashni, O'zbekiston Respublikasining industrial sohadagi innovatsion siyosatining mohiyatini ***bilishi va ulardan foydalana olishi***;

- talaba industrial va innovatsion iqtisodiyotga oid iqtisodiy statistik va hisobot ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish, milliy industrial tarmoqlar, hududiy va korxonalar iqtisodiyotini o'zaro aloqadorligini tushunish ***ko'nikmalarga ega bo'lishi***;

- talaba industrial va innovatsion integratsiyasi, mamlakatning industrial tarkibi, uning innovatsion rivojlanib borishi, sanoat tarkibiga kiruvchi tarmoqlarning innovatsion rivojlanishini hozirgi holati, ilmiy-innovatsion faoliyatning qonuniy va normativ huquqiy asosini bilish va qo'llash bo'yicha yechimlar qabul qilish ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak***.

Fanning o'quv rejasidagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fani yetakchi tarmoq va muhim soha fani hisoblanib, 5-6 semestrlarda o'qitiladi. Rejalashtirilgan gumanitar va ijtimoiy (iqtisodiy nazariya, iqtisodiy ta'limotlar tarixi), matematik va tabiiy-ilmiy (iqtisodiy-matematik usullar va modellar, iqtisodiy geografiya va ekologiya), umumkasbiy (mikroiqtisodiyot, statistika, marketing) va ixtisoslik fanlar fanlaridan yetarlicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlik talab etiladi.

Fanning ishlab chiqarishdagi o'rni

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning eng yirik yetakchi tarmog'i bo'lib, unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi. Unda mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi, yer osti boyliklarini qazib olish amalga oshiriladi, mineral, o'simlik va hayvon xom ashyosiga ishlov beriladi hamda keng iste'mol mollari tayyorlanadi.

Bugungi kun iqtisodiyotini innovatsion rivojlanishsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa mamlakat iqtisodiyotining rivoji sanoatni innovatsion rivojlantirishga bog'liqdir. Bunda innovatsion iqtisodiyotning ilmiy-uslubiy asoslari asoslari o'rganilib, uni ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq etish va iqtisodiyotda innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish, intellektual kapital, intellektual mulkni shakllantirishni boshqarishga erishish orqali innovatsion loyihalarni moliyalashtirish tizimini o'rganishga va iqtisodiyotda innovatsion klasterlarni shakllantirishning o'rni kattadir.

Shu sababli sanoat korxonalarida ishlab chiqarish salmog'ini oshishi, uning innovatsion faoliyatga zamonaviy yodashuvi va samaradorligi qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning mavqei shunchalik kuchli bo'ladi va aholi turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi.

Shuning uchun “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” umumkasbiy fanlar

bloking asosiy fanlaridan biri hisoblanadi.

Fanni o‘qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fanini o‘zlashtirishlari uchun ilg‘or va zamonaviy usullardan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o‘zlashtirishda darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, o‘quv-uslubiy majmua, ma’ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, virtual stendlardan foydalaniladi. Ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar davomida “insert”, “blits-so‘rov”, “klaster”, “aqliy hujum” kabi usul va texnikalardan keng foydalaniladi. Shuningdek mashg‘ulotlar davomida “zig-zag”, “guruh bo‘lib ishlash”, “insert”, “koop-koop” va boshqa shu kabi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

ASOSIY QISM

(5-semestr)

1-Modul. Industrial va innovatsion iqtisodiyotning umumiy asoslari

1-mavzu. «Industrial va innovatsion iqtisodiyot» faniga kirish

Fanning vazifalari. Industrial va innovatsion iqtisodiyot - fan va o'quv kursi sifatida. Ushbu fanning ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi. "Industrial va innovatsion iqtisodiyot" kursining predmeti. "Industrial va innovatsion iqtisodiyot" fanining o'rganish uslubiyati va usullari. Kursning tuzilishi va uning iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o'rni hamda boshqa o'quv fanlari bilan bog'liqligi. "Industrial va innovatsion iqtisodiyot" fanining bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga xos vazifalari. O'zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risidagi qonunlar, farmonlar va nizomlar.

2-mavzu. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i

Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o'rni. Sanoat-moddiy ishlab chiqarishning eng yirik yetakchi tarmog'i. Mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqaruvchi soha. Sanoat va aholining ish bilan bandligi masalasi. Sanoatning tarixiy rivojlanish yo'llari va asosiy yakunlari. O'zbekiston Respublikasi sanoatining asosiy ko'rsatkichlari va ularning dinamikasi.

Sanoatda iqtisodiy o'sish. Sanoat tarmoqlarining o'sishi tendensiyasi- elektr energiyasini ishlab chiqarish, neft va gaz qazib olish, po'lat va prokat rangli metallar va kimyoviy mahsulotlar, ishlab chiqarishi mashinasozlik va metallga ishlov berish sohasining mahsulotlari qurilish materiallari engil va oziq-ovqat sanoatida mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi. Jahon sanoat ishlab chiqarishida O'zbekiston sanoatining tutgan o'rni va strategik hamkorlikni kuchaytirish muammolari.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy iqtisodiyotni rivojlanishi va aholi bandligini ta'minlashda sanoat korxonalarining o'rni va roli. Sanoat korxonalari belgilari, funksiyalari va vazifalari. Sanoat korxonalarini tasniflash. Sanoat korxonasi tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

3-mavzu. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar

Tuzilma siyosati, uning mohiyati va ahamiyati. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi. Sanoat tarmog'i tuzilmasi va uni belgilovchi omillar. Sanoatning tarmoqlarga bo'linishi va tarmoq tuzilishi. Sanoat tarmoq tuzilishining ko'rsatkichlari. Sanoat tarmoq tuzilmasining progressivlik mezoni.

Sanoat korxonalarini tashkil etishning huquqiy asoslari va tamoyillari. Korxonani tashkil etish tartibi va bosqichlari. Korxonani tashkil etish uchun zaruriy ta'sis hujjatlari. Tashkil etilayotgan korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish. Korxonani mulki va rekvizitlari. Yangidan tashkil etilayotgan korxonani faoliyatining boshlanishi va uning asosiy vazifalari. Sanoat korxonalarini qayta tashkil etish va faoliyatini to'xtatish. Korxonani qayta tashkil etish va tugatishning

asosiy tamoyillari. Tugatish hay'ati va uning vazifalari.

4-mavzu. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi

Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida. Sanoatni va umumiy iqtisodni ilmiy asosda boshqarishni uyushtirish. Sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Sanoat korxonalarida boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari. Bozor talablariga moslashtirilgan prognozlarni ishlab chiqish. Sanoatda barqarorlik tamoyili. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish va mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish.

Boshqarishning ilmiylilik, tejamkorlik, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish tamoyillari. Sanoat boshqaruvining iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va huquqiy usullari.

Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi. Boshqarishni takomillashtirishning zamonaviy asosiy yo'nalishlari.

5-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish

Prognozlash: mohiyati, ahamiyati, mazmuni. Sanoat korxonalarida rejalashtirishning mohiyati va ahamiyati, vazifalari va tamoyillari. Tarmoq va korxonada darajasida sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning xususiyatlari va uslubiy asoslari. Sanoat tarmoqlarining joriy va istiqbolli faoliyatini rejalashtirishda shartnoma munosabatlarining ahamiyati va o'rni. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi. Reja - birinchi hujjat va rejalashtirishning natijasi sifatida. Rejalarning turlari: indikativ, strategik, biznes-reja. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

6-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining "ko'zgusi" sifatida. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi (umumlashtiruvchi va resurslar turi bo'yicha differensiallashtirilgan) va ularni hisoblash usuli. Qiyosiy (nisbiy) iqtisodiy samaradorlik tushunchasi va ko'rsatkichlari. Keltirilgan xarajatlar va ularni hisoblash usuli. Yillik iqtisodiy samara va uni hisoblash usuli. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari va yo'llari. Texnik va texnologik omillar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, tashkiliy va xorijiy omillar. Sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish.

Sanoat korxonalarining moliyaviy-iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari. Sanoat korxonalarining kapital tarkibi ko'rsatkichlari. Sanoat korxonalarining to'lov qobiliyati (likvidlik) ko'rsatkichlari. Sanoat korxonalarining ish faolligi va bozor faolligi ko'rsatkichlari.

7-mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi. Konsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda kichikva xususiy korxonalarining ustuvorligi.

Mahalliyashtirish uning mohiyati va mazmun. Mahalliyashtiriladigan ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish – inqirozga qarshi choralar dasturining eng ko‘plab masalalaridan biri ekanligi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko‘rsatkichlari.

Kooperativlashtirish tushunchasi, uning shakllari va darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar. Sanoat korxonalar (firma)lari o‘rtasidagi ishlab chiqarish iqtisodiy aloqalarining turlari va ularni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari. Diversifikatsiyalash. Uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni. Iqtisodiyotni, jumladan, sanoatni diversifikatsiya qilishning eng muhim ustuvor yo‘nalishi. Kombinatlashtirish: mohiyati, ahamiyati, shakllari va ko‘rsatkichlari. Kombinatlashtirishning hozirgi ahvoli va istiqboli.

8-mavzu. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to‘lash

Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli. Kadrlar, ularning tarkibi va tuzilmasi. Xodimlarni guruhlariga ajratish va kadrlarning zamonaviy tuzilmasini tashkil etish. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish. Sanoat korxonalarida mehnat salohiyatining holatini va ta‘minlanganligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar. Sanoat korxonalarida mehnat salohiyati samaradorligini baholash. Kadrlardan foydalanishni takomillashtirish yo‘llari. Sanoat ishlab chiqarishi uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash. O‘zbekiston sanoatida kadrlar salohiyatini kuchaytirishda chet el tajribasini keng qo‘llash. Mehnat va unga haq to‘lash. Xodimlar mehnatiga haq to‘lashni tashkil etishning asosiy tamoyillari. Tarif tizimi, uning mohiyati, ish haqini tashkil etish va tartibga solishning ahamiyati. Sanoat xodimlarini ijtimoiy himoya qilish muammolari.

9-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari

Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. O‘zbekiston sanoati asosiy fondlarining dinamikasi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibi va tuzilmasi. Umumiy, texnologik tarmoq, hududiy tuzilmalar va ularning tarmoqlararo nisbatlari. Asosiy fondlarning tuzilmasiga ta‘sir etuvchi omillar.

Asosiy fondlarni baholash usullari.

Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi. Jismoniy va ma‘naviy eskirish. Amortizatsiya siyosati va uni O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Amortizatsiya ajratmalari: mohiyati, ahamiyati, ulardan foydalanishning normalari va yo‘nalishlari.

Asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari. Fond sig‘imi va qaytimi. Ularning iqtisodiy samaradorligi. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo‘llari. Unga ta‘sir etuvchi omillar.

Ishlab chiqarish quvvatining tuzilmasi va dinamikasi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni o‘lchash.

10-mavzu. O‘zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish

Sanoatda xom-ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi. Xom-ashyo va yoqilg‘i-energetika resurslari tushunchasi va ularni guruhlariga ajratish.

Sanoat xom-ashyo bazasini kengaytirish uchun geologiya-qidiruv ishlari va tabiiy boyliklarni o'rganishning ahamiyati. Foydali qazilmalar zahiralari turkumlarga ajratish. Mineral xom-ashyo va yoqilg'ilarni iqtisodiy baholash. O'zbekistonda mineral xom-ashyo, yoqilg'ilarni qazib olib va elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasi. Sun'iy va sintetik materiallar ishlab chiqarishni kengaytirish va takomillashtirish. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi.

11-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag'lari

Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati. Sanoat tarmoqlarida aylanma fondlarning tarkibi va tuzilmasi. Aylanma fondlari elementlaridan foydalanish ko'rsatkichlari va mahsulotning material sig'imi.

Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari. Sanoatda material resurslarni tejashning asosiy yo'nalishlari va rezervlari. Moddiy resurslardan kompleks (har taraflama) foydalanish. Chiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish.

Aylanma mablag'lar va ularning mohiyati va ahamiyati. Aylanma va muomala fondlari. Ularning tarkibi va aylanish ko'rsatkichlari. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari. Eksportni rag'batlantirish uchun aylanma mablag'larni to'ldirish- inqirozni oldini olishning asosiy sharti.

12-mavzu. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi

Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati. Mahsulotni ishlab chiqarish va iste'mol xossasi va uning texnikaviy darajasi. Mahsulot (xizmatlar) sifatining tavsifi. Mahsulot sifati ko'rsatkichlarini guruhlarga ajratish va nomenklaturasi.

Mahsulot sifati darajasini baholash usullari.

Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari. Mahsulot (xizmatlar) sifatini jahon talabiga ko'tarish yo'llari. Mahsulot sifatini oshirishning texnologik, iqtisodiy, tashkiliy yo'nalishlari. Mahsulot sifatini yaxshilashni iqtisodiy rag'batlantirish. Standartlar va standartlashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Xalqaro ISO 9001 standartlari. Sertifikatlar va sertifikatsiyalashning mohiyati va ahamiyati. Attestatsiya va nazorat etish masalalari.

13-mavzu. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi

Qiymat va tannarx nazariyasi va ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari. Tannarx tushunchasi va turlari. Sanoat ishlab chiqarishi sifat ko'rsatkichlari tizimida tannarxning roli va tutgan o'rnini. Tannarx elementlari va xarajatlarini turkumlash, tannarx tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.

Foyda va uni maksimallashtirish. Foyda (daromad) tushunchasi. Foydaning tashkil topishi va taqsimlanishi.

Rentabellik va uni oshirish yo'llari. Rentabellik tushunchasi, ko'rsatkichlari va uni baholash usullari. Mahsulot tannarxini pasaytirish manbalari va omillari. Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish - inqirozga qarshi kurashning asosiy omili.

14-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish

Davlatning baho siyosati va uni amalga oshirish zaruriyati.

Baho – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va zaruriyati. Bahoning funksiyalari, turlari va tuzilmasi. Uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan bog‘liqligi.

Baholashni yaxshilashning asosiy yo‘nalishlari.

Tovar sotishni ko‘paytirish. Maksimal foyda olish. Korxonalarining muayyan mavqeini saqlab qolish.

15-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish

Sanoatni joylashtirish tamoyillari. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning mohiyati va ahamiyati. Sanoatni joylashtirish omillari. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillar. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Ayrim korxonalarini joylashtirishning iqtisodiy asoslash usuli. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish - ijtimoiy ishlab chiqarishning tashkil etishni muhim shakli sifatida. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish tamoyillari. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish omillari. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar. Erkin industrial-iqtisodiy zona. Uning mohiyati ahamiyati, mazmuni.

Amaliy mashg‘ulotlarning taxminiy ro‘yxati:

1. «Industrial va innovatsion iqtisodiyot» faniga kirish.
2. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i.
3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar.
4. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi.
5. Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish.
6. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi.
7. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish.
8. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to‘lash.
9. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari.
10. O‘zbekiston sanoatining xom-ashyo manbai va uni joylashtirish.
11. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag‘lari.
12. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi.
13. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi.
14. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish.
15. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish.

Amaliy mashg‘ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akadem. guruhga bir o‘qituvchi tomonidan o‘tkazilishi lozim. Mashg‘ulotlar faol va interfaol usullar yordamida o‘tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo‘llanilishi.

Laboratoriya ishlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Fan bo'yicha laboratoriya ishlari namunaviy o'quv rejada ko'zda tutilmagan.

Kurs ishini tashkil etish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Kurs ishi fan mavzulariga taalluqli masalalar yuzasidan talabalarga yakka tartibda tegishli (variantlangan) topshiriq shaklida 6-semestrda beriladi. Kurs ishining hajmi 30 betdan kam bo'lmasligi, A4 formatdagi varaqlarda yozilishi va tikilib rasmiylashtirilishi lozim. Kurs ishini bajarish tartibi kafedraning uslubiy qo'llanmasida keltirilgan.

Kurs ishining na'munaviy mavzulari:

1. Sanoatda kapital qo'yilmalarning asosiy yo'nalishlari va asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish.
2. O'zbekiston neft va gaz sanoati korxonalarida ishlab chiqarishni rivojlantirish yo'nalishlari.
3. O'zbekiston oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish yo'nalishlari.
4. O'zbekistonda qurilish sohasini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari.
5. O'zbekiston Respublikasi yengil sanoatini rivojlanishi yo'nalishlari.
6. Sanoat korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilashning samaradorligi.
7. Iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish sharoitida sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash yo'nalishlari.
8. O'zbekiston Respublikasining qurilish majmui sanoat bazasi samaradorligini oshirish.
9. O'zbekiston yog'-moy sanoati korxonalarini samaradorligini oshirish yo'llari.
10. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekiston kimyo sanoatining rivojlanishi.
11. Qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish xususiyatlari.
12. Sanoat korxonalarini moliyaviy natijalarini yaxshilash va undan samarali foydalanish yo'llari.
13. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish resurslari tejamkorligini ta'minlash yo'llari.
14. Sanoatda investitsion loyihalarni ishlab chiqish va samaradorligini ta'minlash.
15. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va uning bankrotligini oldini olish yo'llari.
16. Sanoat tarmoqlarida kichik biznesni rivojlantirish istiqbollari.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

“Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fani bo'yicha talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish ularda iqtisodiy bilim, dunyoqarash, ijtimoiy faollik va mustaqil fikrlashni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. U ishchi o'quv reja, fan

dasturi va fanning ishchi dasturida ko'zda tutilgan zarur bilimlar va ko'nikmalarning talabalar tomonidan oqilona, kam vaqt va kuch sarflab o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

“Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fanini mustaqil ishni bajarish asosida o'qitish jarayonini takomillashtirish, talabaning qiziqishlarini, anglash faolligini yanada rivojlantirish yo'nalishida boradi, bunda ijodiy fikrlash, mustaqil o'qish, o'rganish, ko'nikma va layoqatlari shakllanadi.

Talabaning mustaqil ishi – muayyan fandan ishchi o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan professor-o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

Mustaqil ishni bajarishdan asosiy maqsad – professor-o'qituvchilarning bevosita rahbarligi va nazorati ostida talabalarni semestr davomida fanni uzluksiz o'rganishini tashkil etish, olingan bilim va ko'nikmalarni yanada mustahkamlash, kelgusidagi o'quv mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish, aqliy mehnat madaniyatini, yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlab topish va qabul qilishni shakllantirish hamda shu asosda universitetda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga erishishdan iborat.

“Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida talabalar bilimni nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to'g'risida Nizom” talablariga muvofiq talabalar mustaqil ishini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

- auditoriyada amalga oshiriladigan ishlari, o'tilgan mavzuni qaytarish va mustahkamlashga oid topshiriqlar bajariladi;

- auditoriyadan tashqarida amalga oshiriladigan ishlari, o'quv dasturidagi ayrim mavzularni mustaqil holda o'zlashtirish, uyga berilgan vazifalarni bajarish, amaliy va laboratoriya ishlariga tayyorgarlik ko'rib kelish, ijodiy va ilmiy tadqiqot xarakteridagi ishlar va h.k.

Birinchi turdagi ishlar talabalarning nazariy va amaliy bilimlarini o'zlashtirib borish darajasi, amaliy mashg'ulotlarga (amaliyot, laboratoriya, seminar darslari) tayyorgarlik saviyasi va uy vazifalarining bajarilish sifatini tekshirish maqsadida, odatda, nazorat ishlari olish, savol-javob, suhbat, munozara, referat, esse kabi topshiriqlarni bajartirish va boshqa usullarda asosan amaliyot darslarida nazorat (joriy nazoratda) qilinadi.

Joriy nazoratda talabaning mashg'ulotlar paytida o'tilgan materiallarni o'zlashtirishi, qo'shimcha manbalardan foydalanishi va uyga berilgan topshiriqlarni bajarishdagi faolligi, bajarish saviyasi va o'zlashtirish darajasi e'tiborga olinadi.

Ikkinchi turdagi ishlar fanning ishchi o'quv dasturida auditoriyadan tashqarida o'zlashtirishi uchun belgilangan mavzu bo'yicha ma'lumot va axborotlarni mustaqil ravishda izlab topish, tahlil qilish, konspektlashtirish (yoki referat tarzida rasmiylashtirish) va o'zlashtirish, ijodiy yondashuvni talab qiladigan amaliy topshiriqlarni bajarish ko'rinishida amalga oshiriladi. Bu turdagi ishlarni bajarish jarayoni va o'zlashtirish sifatining nazorati darsdan tashqari paytlarda, maxsus belgilangan maslahat soatlarida amalga oshiriladi. Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlari va ularning bajarilishi faqat ye-universitet platformasi orqali amalga oshiriladi.

Guruh jurnalida talabalarning mustaqil ishlari jurnalning tegishli betlarida qayd etiladi.

“Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fani bo'yicha talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar jarayonida talabalarning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakl va turlaridan foydalanish tavsiya etiladi:

№	Mustaqil ishlarning shakllari	Mustaqil ishlarning turlari
1.	Reproduktiv shakldagi mustaqil ishlar	<ul style="list-style-type: none"> - fanning ayrim mavzularini o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish, o'quv manbalari bilan ishlash va konspekt qilish; - O'zbekiston Resublikasi Qonunlari, O'zbekiston Resublikasi Prezidenti qaror va farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, O'zbekiston Resublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari, hamda boshqa me'yoriy hujjatlarni mustaqil o'rganish va konspektlash; - ma'ruzalarni video hamda audio orqali ko'rish, eshitish va konspekt qilish; - multimedia vositalari orqali slaydlar, video materiallarni ko'rish, eshitish va o'zlashtirish; - o'quv materiallarini qaytarish, yod olish va boshqalar.
2.	Anglashizlanish (qidirish) shaklidagi mustaqil ishlar	<ul style="list-style-type: none"> - mustaqil ravishda axborotlar, ko'rgazmali vositalarni tayyorlash, ma'ruzalar va boshqa materiallarni o'rganish;; - hisob-kitob va analitik ishlarni bajarish, testlar yechish; - seminar, amaliy va boshqa mashg'ulotlarda ma'ruzalar bilan chiqishlar qilish; - uy ishlari, nazorat ishlari, taqdimotlar, referatlar, keys-stadilar va boshqalarni bajarish.
3.	Ijodiy ish shaklidagi mustaqil ishlar	<ul style="list-style-type: none"> - esse, kurs ishlari va bitiruv malakaviy ishlari tayyorlash va himoya qilish; - ilmiy-tadqiqot ishlarida ishtirok etish va ilmiy hisobotlar tayyorlashda qatnashish; - talabalarning ilmiy to'garaklarda ishtirok etish; - ilmiy-amaliy anjumanlarda ishtirok etish,

	ilmiy maqolalar va ma`ruza tezislari tayyorlash hamda chop ettirish.
--	--

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning shakli va hajmi, qiyinchilik darajasi semestrda–semestrga ko`nikmalar hosil bo`lishiga muvofiq ravishda o`zgarib, oshib borishi lozim. Ya`ni, talabalarning topshiriqlarni bajarishdagi mustaqilligi darajasini asta-sekin oshirib, ularning topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondoshishga o`rganib borishi kerak.

Talabalarning mustaqil ishi ta`lim va tarbiyaning shunday vazifalariga bo`ysundirilganki, semestr davomida o`quv jarayoni to`lalgicha talabalar tomonidan faol, ongli, puxta va tizimli ravishda fan asoslarini o`zlashtirish va ularda iqtisodiy dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi. Bu vazifalar ta`lim jarayoni va shaxsni shakllantirish qonuniyatlarini bilmasdan va foydalanmasdan turib hal qilinishi mumkin emas. Quyida ularning mazmuniga qisqacha to`xtalib o`tamiz.

**Mavzuni mustaqil o`zlashtirish.** Fanning xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ishchi o`quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o`zlashtirish uchun topshiriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ifodalash va ochib berishga xizmat qiladigan tayanch iboralar, mavzuni tizimli bayon qilishga xizmat qiladigan savollarga e`tibor qaratish, asosiy hamda qo`shimcha adabiyotlar va axborot manbalari ko`rsatilishi lozim.

Topshiriqni bajarish jarayonida talabalar mustaqil ravishda o`quv adabiyotlaridan foydalanib, ushbu mavzuni konspektlashtiradilar, tayanch iboralarning mohiyatini anglagan holda mavzuga taalluqli savollarga javob tayyorlaydilar. Zarur hollarda (o`zlashtirish qiyin bo`lsa, savollar paydo bo`lsa, kerakli adabiyotlarni topa olmasa, mavzuni tizimli bayon eta olmasa va h.k.) fanning professor-o`qituvchisidan maslahatlar oladilar. Mustaqil o`zlashtirilgan mavzu bo`yicha tayyorlangan matn professor-o`qituvchiga himoya qilish orqali topshiriladi.

Referat tayyorlash – mazkur fan bo`yicha o`tiladigan seminar mashg`ulotidagi chiqishga qaraganda mazmun va sifat jihatdan yuqori bo`lib, shubhasiz katta foyda keltiradi. Talaba auditoriya oldida referatda bayon qilingan qoidalarni himoya qilishga, yoqlashga tayyorlanishi kerak, “Raqamli iqtisodiyot” fanini o`rganishda bu muhim ahamiyatga ega.

Referat - bu talabalar mustaqil ishlarining samarali shakllaridan biridir. Mazkur shakl talaba tomonidan referat mavzusini tanlash, unda yoritiladigan masalalar mazmunini oldindan rejalashtirish, referatni tayyorlash va muhokama qilishning barcha bosqichlarida fan bo`yicha mashg`ulot olib boruvchi kafedra professor-o`qituvchilarining tashkiliy-uslubiy yordami va maslahati asosidagina samarali amalga oshishi mumkin. Bu yerda professor-o`qituvchi tomonidan talabalarning referat ishlariga rahbarlik qilish qanchalik batafsil va malakali amalga oshirilganligi va referatlarga talablar mezoni qanchalik to`g`ri qo`yilganligi albatta, hal qiluvchi rolb o`ynaydi. Topshiriq talabalarning referat yozish ko`nikmalarini, ilmiy qiziqishlari va bilim darajasini hisobga olgan holda berilishi juda muhim.

Referat tarkibiy jihatdan titul, mundarija, kirish, asosiy qism, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati hamda ilovalardan tashkil topadi.

Kirish qismida talaba referat mavzusining dolzarbligi, uni yoritishdan ko'zda tutilgan maqsad va vazifalar hamda referatda ochib beriladigan savollarni qisqacha yoritadi.

Asosiy qismda mavzuni ochib berishga xizmat qiladigan savollar (paragraflarni) rejada keltirilgan ketma-ketlikda, talabaning o'z mustaqil mushohadasi va fikrlariga tayangan holda, adabiyotlardan olingan ilmiy va nazariy materiallar (ularga havola keltirilgan holda), turli statistik va operativ ma'lumotlar (ularning manbalari ko'rsatilgan holda) asosida batafsil yoritiladi.

Xulosa va tavsiyalar qismida talaba o'z mustaqil yondoshuvi va ijodiy fikrlashini namoyon etishi hamda qisqa satrlarda mavzuni yoritish jarayonida olingan xulosalari va tavsiyalarini tartib bilan rejada keltirilgan ketma-ketlikda ifodalashi lozim.

Keys-stadilar (muammoli vaziyatlar tahlili) tayyorlash. Keys usuli (ingl. Case method - keys-usuli, keys-stadi) aniq bir vaziyat yoki muammoli holat tahlili sifatida ta'lim berish hamda o'rganish texnikasini ifodalaydi. Keys-stadi usulida iqtisodiy, ijtimoiy yoki biznes sohasida yuzaga kelgan aniq muammolar, vaziyatli holatlar batafsil yoritiladi hamda ularni hal etish bo'yicha xulosalar, yechimlar va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu usulda talabalar biror-bir firma yoki kompaniyada biznes bilan bog'liq yuzaga kelgan muammo yoki vaziyatni mufassal o'rganib, tahlil etishlari hamda bu vaziyatni bartaraf etishning turli muqobil variantlarini ishlab chiqishlari va ulardan eng optimal bitta yechimni tanlab olishlari talab qilinadi.

Keyslar asosan real voqealar va vaziyatlarga asoslangan bo'lishi hamda ishlab chiqarish amaliyotidan olingan bo'lishi maqsadga muvofiq. Professor-o'qituvchi keysni yechish jarayonida talabalarni biznes bilan bog'liq bo'lgan muammolar va vaziyatli holatlar yechimlarini topishga, eng optimal boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish hamda alternativ (muqobil) tanlov sharoitida qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiradi.

Tayyorlangan keyslarning muvaffaqiyati quyidagi uchta mezonlarga mos kelishiga bog'liq:

1. Boshlang'ich ma'lumotlar bazasining (operativ, statistik, buxgalteriya, reja, moliyaviy va boshqa.) yetarli hajmda ekanligi.
2. Keyslarni ishlab chiqishda amaliyotdan mutaxassislarning ishtirok etishi.
3. Muammoning yechimini izlab topishda tahlilning turli usullarini qo'llashga imkon beruvchi beqiyos biznes vaziyati yoki muammoli holatning mavjudligi.

Keys-stadilarni adabiyotlar, jurnal va gazetalarda e'lon qilingan biznesga oid vaziyatlar, maqolalar va ma'lumotlar asosida tayyorlash ham mumkin. Ammo, biro-bir korxonaga (firma)ning real hayotidan olingan va real vaziyatlarga asoslangan keyslar qimmatli bo'lib, talaba keysni yozish jarayonida korxonaga borib, u yerdagi mutaxassislar va menejerlar bilan muloqot o'tkazishi hamda korxonaga hisobotlaridan foydalanishi juda muhimdir.

Ko'rgazmali vositalar tayyorlash. Talabaga muayyan mavzuni bayon qilish va yaxshiroq o'zlashtirish uchun yordam beradigan axborot-kommunikatsiya vositalari yordamida bajariladigan ko'rgazmali materiallar tayyorlash vazifasi topshiriladi. Mavzu professor-o'qituvchi tomonidan tavsiya etilib, talabaga ma'lum ko'rsatmalar, yo'l-yo'riqlar beriladi. Ko'rgazmali vositalarning miqdori, shakli va mazmuni talaba

tomonidan mustaqil tanlanadi. Bunday vazifani bir mavzu bo'yicha bir necha talabaga yoki talabalar guruhiga topshirish ham mumkin.

Mavzu bo'yicha testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash. Talabaga mustaqil ish sifatida muayyan mavzu bo'yicha testlar, qiyinchilik darajasi har xil bo'lgan masalalar va topshiriqlar, munozaraga asos bo'ladigan savollar tuzish vazifasi topshiriladi.

Bunda professor-o'qituvchi tomonidan talabaga testga qo'yiladigan talablar va uni tuzish qonun-qoidalari, qanday maqsad ko'zda tutilayotganligi, muammoli savollar tuzishda mavzuning munozarali jihatlarini qanday ajratish lozimligi, topshiriqlarni tuzish usullari bo'yicha yo'l-yo'riq beriladi.

Talabalarning ilmiy-amaliy konferentsiyalari - ular mustaqil ishlarining shakllaridan biridir. Kafedra professor-o'qituvchilari talabalar ilmiy-nazariy konferentsiyasini tashkil etish orqali o'z ishini guruhning kasbiy yo'naltirilganligini, qiziqishlarini hisobga olib, tabaqalashgan holda tashkil qilishi kerak. Faqat shu holdagina talabalarning konferentsiyani o'tkazishda faol ishtiroki va manfaatdorligi ta'minlanadi. Talabalarning ilmiy-amaliy konferentsiyalarini quyidagi bosqichlarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1-bosqich –o'qitilayotgan fan bo'yicha barcha o'quv guruhlarida konferentsiyalarni o'tkazish;

2-bosqich –har bir guruhdan tanlab olingan talabalarning eng yaxshi ma'ruzalarini universitet yoki fakul'tet konferentsiyasiga taqdim etish hamda o'tkazish;

3-bosqich –universitet yoki fakul'tet konferentsiyasida tanlab olingan eng yaxshi ma'ruzalarni respublika yoki xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiyalariga taqdim etish.

Barcha guruhlar uchun yagona bo'lgan konferentsiya mavzusini tasdiqlab, talabalarning ma'ruza va chiqishlarini guruhlarining qiziqishlariga qarab ixtisoslashtirish mumkin.

Ilmiy maqolalar, tezislar va ma'ruzalar tayyorlash. Talabaga biron-bir mavzu bo'yicha (mavzuni talabaning o'zi ham tanlashi mumkin) ilmiy maqola, tezis yoki ma'ruza tayyorlash topshirilishi mumkin. Bunda talaba o'quv adabiyotlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, dissertatsiyalar, maqola va monografiyalar hamda boshqa axborot manbalaridan mavzuga tegishli bo'lgan materiallar to'playdi va bular asosida ilmiy maqola hamda ma'ruza tezislari tayyorlaydi.

2. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy tamoyillari

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda "Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish" bo'yicha yo'riqnomada belgilangan quyidagi asosiy tamoyillarga rioya qilish maqsadga muvofiqdir:

1.Talabalar mustaqil ishlarini ikki ko'rinishda – auditoriyada va auditoriyadan tashqarida tashkil etish.

2.Talabalar mustaqil ishlarini tizimli ravishda, ya'ni bosqichma-bosqich, oddiydan murakkabga qarab tashkil etilishini ta'minlash.

3. Talabalar mustaqil ishlarining shakli va hajmini belgilashda quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish:

- talabaning o'qish bosqichi;
- muayyan fanning o'ziga xos xususiyati, o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasiga;
- talabaning qobiliyati, nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasiga;
- fanning axborot manbalari bilan ta'minlanganlik darajasiga;
- talabaning axborot manbalari bilan ishlay olish darajasiga;
- mustaqil ish uchun topshiriqlar kursdan-kursga o'tish bilan shakl va hajm jihatidan o'zgarib borishiga;
- mustaqil ish fan xususiyati hamda talabaning akademik o'zlashtirish darajasiga va qobiliyatiga mos holda tashkil etish.

3. Mustaqil ta'limni amalga oshirishda talaba va professor-o'qituvchilar bajarishi lozim bo'lgan vazifalar

A) Talabalar bajarishi lozim bo'lgan vazifalar:

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda quyidagi vazifalarni bajarishlari lozim:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- zarur ma'lumotlarni izlab topish uchun qulay usullarni va vositalarni aniqlash;
- axborot manbalaridan samarali foydalanish;
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar hamda me'yoriy xujjatlar bilan ishlash;
- elektron o'quv va ilmiy adabiyotlar va ma'lumotlar banki bilan ishlash;
- Internet tarmog'idan maqsadli foydalanish;
- ma'lumotlar bazasini tahlil etish;
- ish natijalarini ekspertizaga tayyorlash va ekspert xulosasi asosida qayta ishlash;
- topshiriqlarni bajarishda tizimli va ijodiy yondashish;
- ishlab chiqilgan yechim, loyiha yoki g'oyani asoslash va mutaxassislar davrasida himoya qilish;
- fan bo'yicha ye-universitet platformasidagi ma'lumotlar bilan tanishib chiqish (fanning ishchi dasturi, O'UM, ishchi daftar, taqdimotlar, fanga ta'luqli adabiyotlar, mustaqil topshiriqlar);
- fan bo'yicha ye-universitet platformasida berilgan topshiriqlarni bajarish uchun qabul qilish va belgilangan muddatlarga rioya qilgan holda taqdim etish;
- mustaqil ta'lim topshiriqlarini belgilangan muddatda topshirishga juda yuqori mas'uliyat bilan yondashish;
- universitet odob – axloq qoidalariga to'liq rioya etish.

B) Professor-o'qituvchilar bajarishi lozim bo'lgan vazifalar:

- nazariy bilimlarni, amaliy ko'nikmalarni va o'qitiladigan fanning zamonaviy tendentsiyalarini yuqori darajada egallagan bo'lish;
- o'qitishda kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi, o'quv kursi bo'yicha O'UM va o'quv-taqdimot materiallarini mavjud bo'lishi;
- fan bo'yicha o'quv, o'quv-uslubiy materiallarni ye-universitet elektron platformasiga joylashtirish va doimiy yangilab borish;
- fan uchun zarur bo'lgan adabiyotlarni kutubxonada hamda ye-universitet elektron platformasida mavjudligini ta'minlash;
- mustaqil ta'lim topshiriqlarini belgilangan muddatlarda talabalarga yetkazishni tashkil qilish va adolatli baholash;

- shaxsiy kabinet va korporativ elektron pochta orqali talabalarga berilgan vazifalarni qabul qilish va baholab borish;
- kafedrada tasdiqlangan maslahat soatlari jadvaliga qat'iy rioya qilish;
- universitet odob-axloq qoidalariga to'liq rioya etishi lozim.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari

1. Sanoat tarmoqlarining 2017-2021 yillardagi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari.
2. Zargarlik sanoatini rivojlantirishining asosiy istiqbollari.
3. Sanoatda mehnat salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini yaxshilash.
4. Sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo'nalishlari.
5. Sanoat korxonalarining innovatsion faoliyati samaradorligini oshirish.
6. Sanoat tarmoqlari korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash yo'nalishlari.
7. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishda aylanma mablag'lardan samarali foydalanish yo'nalishlari.
8. Sanoat korxonalarida asosiy fondlarni modernizatsiyalash asosida mehnatning fond bilan qurollanish holatini yaxshilash yo'llari.
9. Sanoat korxonalarida mahsulotlar ishlab chiqarish raqobatbardoshligini oshirish istiqbollari.
10. Sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va nomenklaturasini kengaytirish muammolari.
11. Sanoatda ishlab chiqarish xarajatlari va ularni kamaytirish yo'llari.
12. Sanoat korxonasi foydasining taqsimlanishi va ishlatilishi.
13. Sanoat mahsulotlarning material va energiya sarfini kamaytirish yo'nalishlari.
14. Sanoatda korporativ boshqaruv tizimini keng joriy qilish muammolari.
15. Sanoat korxonalarining to'lov qobiliyatini oshirish muammolari.
16. Sanoat korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma'naviy eskirishini oldini olish muammolari.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.
2. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
3. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
4. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
5. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
6. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
7. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
8. Алиев Я.Э. Инновацион иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019

йил

9. Кураков Л.П., Краснов А.Г., Назаров А.В. Экономика инновационные подходы: Учебное пособие. – М.: Гелиос, 2008. -600 с.
10. Подсорин В.А. Экономика инноваций: учебное пособие. для магистрантов по направлению «Экономика». – М.: МИИТ, 2012. – 123 с

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Sh. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak.// Xalq so‘zi. 16 yanvar 2017 yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yilning 7 iyundagi “Har bir oila — tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risidagi Qarori// "Xalq so‘zi", 2018 yil 8 iyun
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni.// Xalq so‘zi. 8 fevral 2017 yil.
4. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy salohiyati tahlili. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2013, – 256 b.
5. Vahobov va boshq. Moliyaviy va boshqaruv tahlili: Darslik. – T.: “Sharq”, 2013. – 480 b.
1. O‘zbekiston Respublikasining 2014-2016 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari. WWW/ stat.uz.
2. Isakov M.,Ro‘ziyeva D. O‘zbekiston sanoatidagi tarkibiy o‘zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019.

Internet saytlari

1. <http://www.mineconomy.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti
2. <http://www.mehnat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari Vazirligi rasmiy sayti
3. <http://www.mf.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti
4. <http://www.mfa.uz>- O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy Sayti
5. <http://www.gkk.uz> - O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalar qo‘mitasi rasmiy sayti
6. <http://www.stat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti
7. <http://www.invest.gov.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha Davlat Qo‘mitasi rasmiy sayti
8. <http://www.standart.uz> -O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi rasmiy sayti
9. <http://www.ima.uz> -O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi rasmiy sayti
10. <http://www.academy.uz>- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi rasmiy sayti

- 11.<http://www.cbu.uz> - O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti
12.<http://www.wta.org>-Xalqaro savdo tashkiloti sayti 13.<http://www.semi.rssi.ru>-
Rossiya Federatsiyasi Markaziy-iqtisodiy
matematika instituti sayti.
14.<http://www.nber.com>- AQSh iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti.
15.<http://www.webofscience.com>- Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
16.<http://www.scopus.com> – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
17.<http://www.elibrary.ru> – Rossiya ilmiy maqolalar indeksi.

O‘QUV KURSINING PROSPYEKTI

O'QUV KURSINING PROSPEKTI

(2019/2020 o'quv yili)

O'quv kursining to'liq nomi:	Industrial va innovatsion iqtisodiyot		
Kursning qisqacha nomi:	II	II	
Kafedra:	Sanoat iqtisodiyoti		
O'qituvchi haqida ma'lumot	M.Isakov i.f.n. dotsent, D.Ro`ziyeva i.f.n. dotsent, Ya.Aliyev i.f.n. dotsent	dilobar.r@mail.ru	
Semestr va o'quv kursining davomiyligi	5,6-semestrlar, 36 hafta		
O'quv soatlari xajmi:	jami:	346 soat	
	shuningdek:		
	ma'ruza	5 semestr - 36 soat	6 semestr – 54 soat
	seminar		
	amaliy	5 semestr - 54 soat	6 semestr – 54 soat
	Mustaqil ta'lim	5 semestr - 74 soat	6 semestr – 74 soat
Yo'nalish nomi va shifri	5230100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)		
O'quv kursining statusi	O'quv kursining statusi		
Dastlabki tayyorgarlik:	Kurs “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Makroiqtisodiyot”, “Mikroiqtisodiyot”, “Statistika”, “Innovatsiya iqtisodiyoti”, “Marketing”, “Korxonalar iqtisodiyoti”, “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.		

“Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fanini o'qitishdan maqsad - talabalarda bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatimiz Industrial va innovatsion iqtisodiyotni innovatsion tizimida sanoat korxonalarining egallagan o'rnini tavsiflash, iqtisodiyot va aholining sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va sanoatda innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy masalalari to'g'risida

nazariy bilimlarni shakllantirish va amaliyotda tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarni nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yidagi talablar qo'yiladi. **Talaba:**

- mamlakat industrial tarkibi, sanoatga kiruvchi tarmoqlarni innovatsion rivojlantirish bo'yicha qonunlar va qonuniyatlar, sanoat korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi to'g'risida **tasavvurga ega bo'lishi;**

- industrial majmuaga kiruvchi tarmoqlar va korxonalarda innovatsion faoliyatni tashkil etish va boshqarishning samarali usullarini, tarmoqlar o'rtasidagi uzviy aloqalarning rivojlanish tendentsiyalarini; ilm fanga oid iqtisodiy kategoriyalarning mohiyatini; mamlakat industrial tarmoqlaridagi innovatsion jarayonlardagi mavjud muammolar va ularni yechimini aniqlashni, O'zbekiston Respublikasining industrial sohadagi innovatsion siyosatining mohiyatini **bilishi va ulardan foydalana olishi;**

- talaba industrial va innovatsion iqtisodiyotga oid iqtisodiy statistik va hisobot ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish, milliy industrial tarmoqlar, hududiy va korxonalar iqtisodiyotini o'zaro aloqadorligini tushunish **ko'nikmalarga ega bo'lishi;**

- talaba industrial va innovatsion integratsiyasi, mamlakatning industrial tarkibi, uning innovatsion rivojlanib borishi, sanoat tarkibiga kiruvchi tarmoqlarning innovatsion rivojlanishini hozirgi holati, ilmiy-innovatsion faoliyatning qonuniy va normativ huquqiy asosini bilish va qo'llash bo'yicha yechimlar qabul qilish **ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.**

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

№	Ma'ruzalar mavzulari.	Ma'ruza soatlari	Amaliy mashg'ulot
5- semestr			
1	«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» faniga kirish	2	2
2	Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i	2	2
3	Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar	2	2
4	Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi	2	4
5	Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish	2	4
6	Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi	2	4
7	Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish	2	4

8	Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to‘lash	2	4
9	Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari	4	6
10	O‘zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish	2	4
11	Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag‘lari	4	4
12	Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi	2	4
13	Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi	4	4
14	Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish	2	2
15	Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish	2	4
	Жами:	36	54

1-mavzu. «Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fanning predmeti va vazifalari.

O‘zbekiston “Keksalarni e’zozlash yili” Davlat dasturiga kirgan ustuvor vazifalar va ularni amalga oshirishning iqtisodiy asoslari. Fanning vazifalari. Industrial va innovatsion iqtisodiyot - fan va o‘quv kursi sifatida. Ushbu fanning ob’ekti. Sanoatning ta’rifi va tavsifi. “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” kursining predmeti. “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” fanining o‘rganish uslubiyati va usullari. Kursning tuzilishi va uning iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o‘rni hamda boshqa o‘quv fanlari bilan bog‘liqligi. “Industrial va innovatsion iqtisodiyot” kursining bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga xos vazifalari. O‘zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to‘g‘risidagi qonunlar, farmonlar va nizomlar.

2-mavzu. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i.

Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o‘rni. Sanoat-moddiy ishlab chiqarishning eng yirik yetakchi tarmog‘i. Mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste’moli tovarlarini ishlab chiqaruvchi soha. Sanoat va aholining ish bilan bandligi masalasi.

Sanoatning tarixiy rivojlanish yo‘llari va asosiy yakunlari. O‘zbekiston Respublikasi sanoatining asosiy ko‘rsatkichlari va ularning dinamikasi.

Sanoatda iqtisodiy o‘sish. Sanoat tarmoqlarining o‘sishi tendensiyasi-elektr energiyasini ishlab chiqarish, neft va gaz qazib olish, po‘lat va prokat rangli metallar va kimyoviy mahsulotlar, ishlab chiqarishi mashinasozlik va metallga ishlov berish sohasining mahsulotlari qurilish materiallari yengil va oziq-ovqat sanoatida mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi. Jahon sanoat ishlab chiqarishida O‘zbekiston sanoatining tutgan o‘rni va strategik hamkorlikni kuchaytirish muammolari.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy iqtisodiyotni rivojlanishi va aholi bandligini ta’minlashda sanoat korxonalarining o‘rni va roli. Sanoat korxonalari belgilari, funksiyalari va vazifalari. Sanoat korxonalarini tasniflash. Sanoat korxonasi tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

3-mavzu. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar.

Tuzilma siyosati, uning mohiyati va ahamiyati. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi. Sanoat tarmog'i tuzilmasi va uni belgilovchi omillar. Sanoatning tarmoqlarga bo'linishi va tarmoq tuzilishi. Sanoat tarmoq tuzilishining ko'rsatkichlari. Sanoat tarmoq tuzilmasining progressivlik mezoni.

Sanoat tarmoq tuzilishini belgilovchi omillar. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendensiyasi. Sanoatning zamonaviy tarmoq tuzilmasi va uni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari. Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish borasidagi yaqin va uzoq istiqboldagi ustuvor vazifalar

Sanoat korxonalarini tashkil etishning huquqiy asoslari va tamoyillari. Korxonani tashkil etish tartibi va bosqichlari. Korxonani tashkil etish uchun zaruriy ta'sis hujjatlari. Tashkil etilayotgan korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish. Korxonani mulki va rekvizitlari. Yangidan tashkil etilayotgan korxonani faoliyatining boshlanishi va uning asosiy vazifalari. Sanoat korxonalarini qayta tashkil etish va faoliyatini to'xtatish. Korxonani qayta tashkil etish va tugatishning asosiy tamoyillari. Tugatish hay'ati va uning vazifalari.

4-mavzu. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi.

Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida. Sanoatni va umumiy iqtisodni ilmiy asosda boshqarishni uyushtirish. Sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Sanoat korxonalarida boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari. Bozor talablariga moslashtirilgan prognozlarni ishlab chiqish. Sanoatda barqarorlik tamoyili. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish va mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish. Boshqarishning ilmiylilik, tejamkorlik, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish tamoyillari. Sanoat boshqaruvining iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va huquqiy usullari. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi. Boshqarishni takomillashtirishning zamonaviy asosiy yo'nalishlari.

5-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish.

Prognozlash: mohiyati, ahamiyati, mazmuni. 2016-2019 yillarga mo'ljallangan prognozlar va ularga erishishning asosiy yo'llari. Sanoat korxonalarida rejalashtirishning mohiyati va ahamiyati, vazifalari va tamoyillari. Tarmoq va korxonani darajasida sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning xususiyatlari va uslubiy asoslari. Sanoat tarmoqlarining joriy va istiqbolli faoliyatini rejalashtirishda shartnoma munosabatlarining ahamiyati va o'rni. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi. Reja -birinchi hujjat va rejalashtirishning natijasi sifatida. Rejalarning turlari: indikativ, strategik, biznes-reja. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

6-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi.

Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining "ko'zgusi" sifatida. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezoni va ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi (umumlashtiruvchi va resurslar turi bo'yicha differensiallashtirilgan) va ularni hisoblash usuli. Qiyosiy (nisbiy) iqtisodiy samaradorlik tushunchasi va ko'rsatkichlari. Keltirilgan xarajatlar va ularni hisoblash usuli. Yillik iqtisodiy samara va uni hisoblash usuli. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari va yo'llari. Texnik va texnologik omillar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, tashkiliy va xorijiy omillar. Sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jixozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish.

Sanoat korxonalarining moliyaviy-iqtisodiy axvoli monitoringi va taxlilini o'tkazish mezonlari. Sanoat korxonalarining kapital tarkibi ko'rsatkichlari. Sanoat korxonalarining

to'lov qobiliyati (likvidlik) ko'rsatkichlari. Sanoat korxonalarining ish faolligi va bozor faolligi ko'rsatkichlari

7-mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish.

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi. Konsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda kichik va xususiy korxonalarining ustuvorligi. Mahalliyashtirish uning mohiyati va ahamiyati mazmuni. Mahalliyilatiradigan ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish – inqirozga qarshi choralar dasturining eng ko'plab masalalaridan biri ekanligi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari. Kooperativlashtirish tushunchasi, uning shakllari va darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Sanoat korxonalar (firma)lari o'rtasidagi ishlab chiqarish iqtisodiy aloqalarining turlari va ularni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Diversifikatsiyalash. Uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni. Iqtisodiyotni, jumladan, sanoatni diversifikatsiya qilishning eng muhim ustuvor yo'nalishi. Kombinatlashtirish: mohiyati, ahamiyati, shakllari va ko'rsatkichlari. Kombinatlashtirishning hozirgi ahvoli va istiqboli.

8-mavzu. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to'lash.

Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli. Kadrlar, ularning tarkibi va tuzilmasi. Xodimlarni guruhlariga ajratish va kadrlarning zamonaviy tuzilmasini tashkil etish. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish. Sanoat korxonalarida mehnat salohiyatining holatini va ta'minlanganligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Sanoat korxonalarida mehnat salohiyati samaradorligini baholash. Kadrlardan foydalanishni takomillashtirish yo'llari. Sanoat ishlab chiqarishi uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash. O'zbekiston sanoatida kadrlar salohiyatini kuchaytirishda chet el tajribasini keng qo'llash. Mehnat va unga haq to'lash. Xodimlar mehnatiga haq to'lashni tashkil etishning asosiy tamoyillari. Tarif tizimi, uning mohiyati, ish haqini tashkil etish va tartibga solishning ahamiyati. Sanoat xodimlarini ijtimoiy himoya qilish muammolari.

9-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari.

Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. O'zbekiston sanoati asosiy fonlarining dinamikasi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibi va tuzilmasi. Umumiy, texnologik tarmoq, hududiy tuzilmalar va ularning tarmoqlararo nisbatlari. Asosiy fondlarning tuzilmasiga ta'sir etuvchi omillar. Asosiy fondlarni baholash usullari. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi. Jismoniy va ma'naviy eskirish. Amortizatsiya siyosati va uni O'zbekiston Respublikasida amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari. Amortizatsiya ajratmalari: mohiyati, ahamiyati, ulardan foydalanishning normalari va yo'nalishlari. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari. Fond sig'imi va qaytimi. Ularning iqtisodiy samaradorligi. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari. Unga ta'sir etuvchi omillar. Ishlab chiqarish quvvatining tuzilmasi va dinamikasi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni o'lchash.

10-mavzu. O'zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish.

Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi. Xomashyo va yoqilg'i-energetika resurslari tushunchasi va ularni guruhlariga ajratish. Sanoat xomashyo bazasini kengaytirish uchun geologiya-qidiruv ishlari va tabiiy boyliklarni o'rganishning ahamiyati. Foydali qazilmalar zaxiralarini turkumlarga ajratish. Mineral xomashyo va yoqilg'ilarni iqtisodiy baholash. O'zbekistonda mineral xomashyo, yoqilg'ilarni qazib olib va elektr energiyasi ishlab chiqarish dinamikasi. Sun'iy va sintetik materiallar ishlab chiqarishni kengaytirish va takomillashtirish. Resurslar tejamliligining strategiyasi va taktikasi. Sanoatda xomashyo, yoqilg'i va energiyani tejashning asosiy yo'nalishlari. Mineral xomashyo va ulardan oqilona

foydalanish

11-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag‘lari.

Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati. Sanoat tarmoqlarida aylanma fondlarning tarkibi va tuzilmasi. Aylanma fondlari elementlaridan foydalanish ko‘rsatkichlari va mahsulotning material sig‘imi. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari. Sanoatda material resurslarni tejashning asosiy yo‘nalishlari va rezervlari. Moddiy resurslardan kompleks (har taraflama) foydalanish. Chiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish. Aylanma mablag‘lar va ularning mohiyati va ahamiyati. Aylanma va muomala fondlari. Ularning tarkibi va aylanish ko‘rsatkichlari. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish yo‘llari. Eksportni rag‘batlantirish uchun aylanma mablag‘larni to‘ldirish -inqirozni oldini olishning asosiy sharti.

12-mavzu. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi.

Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati. Mahsulotni ishlab chiqarish va iste‘mol xossasi va uning texnikaviy darajasi. Mahsulot (xizmatlar) sifatining tavsifi. Mahsulot sifati ko‘rsatkichlarini guruhlarga ajratish va nomenklaturasi. Mahsulot sifati darajasini baholash usullari. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo‘llari. Mahsulot (xizmatlar) sifatini jahon talabiga ko‘tarish yo‘llari. Mahsulot sifatini oshirishning texnologik, iqtisodiy, tashkiliy yo‘nalishlari. Mahsulot sifatini yaxshilashni iqtisodiy rag‘batlantirish. Standartlar va standartlashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Xalqaro ISO 9001 standartlari. Sertifikatlar va sertifikatsiyalashning mohiyati va ahamiyati. Attestatsiya va nazorat etish masalalari.

13-mavzu. Sanotda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi.

Qiymat va tannarx nazariyasi va ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari. Tannarx tushunchasi va turlari. Sanoat ishlab chiqarishi sifat ko‘rsatkichlari tizimida tannarxning roli va tutgan o‘rni. Tannarx elementlari va xarajatlarini turkumlash, tannarx tuzilmasi va uni belgilovchi omillar. Foyda va uni maksimallashtirish. Foyda (daromad) tushunchasi. Foydaning tashkil topishi va taqsimlanishi. Rentabellik va uni oshirish yo‘llari. Rentabellik tushunchasi, ko‘rsatkichlari va uni baholash usullari. Mahsulot tannarxini pasaytirish manbalari va omillari. Ishlab chiqarish xarajatlari va maxsulot tannarxini kamaytirishni rag‘batlantirish - inqirozga qarshi kurashning asosiy omili.

14-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish.

Davlatning baho siyosati va uni amalga oshirish zaruriyati. Baho – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va zaruriyati. Bahoning funksiyalari, turlari va tuzilmasi. Uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan bog‘liqligi. Baholashni yaxshilashning asosiy yo‘nalishlari. Tovar sotishni ko‘paytirish. Maksimal foyda olish. Korxonalarining muayyan mavqeini saqlab qolish.

15-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish.

Sanoatni joylashtirish tamoyillari. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning mohiyati va ahamiyati. Sanoatni joylashtirish omillari. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillar. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Ayrim korxonalarni joylashtirishning iqtisodiy asoslash usuli. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish - ijtimoiy ishlab chiqarishning tashkil etishni muhim shakli sifatida. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish tamoyillari. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish omillari. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar. Erkin industrial-iqtisodiy zona. Uning mohiyati ahamiyati, mazmuni

Ta'lim beris	Ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlar (dumaloq stol, keys stadi, master-klasslar)		
Mustaqil ishlar:	O'quv loyihalar, guruhli taqdimot, referatlar, keyslar, dokladlar, krossvordlar, esse va x.z		
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish	Dushanba Chorshanba Juma	12.05-13.25 09.00-10.20 09.00-10.20	Aud.1/228 Aud. 1/222 Aud. 1/216
Bilimlarni baholash usullari, mezonlari, va tartibi:			
Baholash usullari	Ekspress testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov, prezentatsiyalar va h.z.		
Baholash mezonlari	<p>86-100 ball - «a'lo»: fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtira olish; fanga oid ko'rsatkichlarni iqtisodiy tahlil qilishda ijodiy fikrlay olish; o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish; mehnat munosabatlariga oid tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish; o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; tahlil natijalari asosida vaziyatga to'g'ri va xolisona baho berish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonlarni analitik jadvallar orqali tahlil etish va tegishli qarorlar qabul qilish.</p> <p>71-85 ball - «yaxshi»: o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish; tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; o'rganilayotgan jarayonlarni jadvallar orqali tahlil etish va tegishli qarorlar qabul qilish.</p> <p>55-70 ball - «qoniqarli»: o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularga to'la baho berish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida tasavvurga ega bo'lish; o'rganilayotgan jarayonlarni analitik jadvallar orqali tahlil etish. 0-54 ball - «qoniqarsiz»: o'tilgan fanning nazariy va uslubiy asoslarini bilmaslik; iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tahlil etish bo'yicha tasavvurga ega emaslik; o'rganilayotgan jarayonlarga iqtisodiy usullarni qo'llay olmaslik.</p>		

Baholash jarayoni	Reyting baholash turlari	Maks.bal l	O‘tqazish vaqti
		Joriy nazorat:	30
	ma’ruza mashg‘ulotlarda faolligi, muntazam ravishda konspekt yuritishi uchun		Semestr davomida
	Mustaqil ta’lim topshiriq-larining o‘z vaqtida va sifatli bajarilishi	10	
	Amaliy mashg‘ulotlarda faolligi, savollarga to‘g‘ri javob berganligi, amaliy topshiriqlarni bajargan-ligi uchun	20	
	Oraliq nazorat	40	
	<p>Oraliq nazorat (ma’ruzachi o‘qituvchisi tomonidan qabul qilinadi). Oraliq nazoratda talabalar kichik guruhlariga bo‘linadi (har bir guruhda talabalar soni 5-7 tagacha bo‘lishi mumkin), har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi.</p> <p>Topshiriqlar 2-3-haftalar oraliq‘ida talabalarga biriktiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqni nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog‘liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi, huquqiy-normativ hujjatlarni bilishi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi.</p> <p>Guruhdagi har bir talabaga 0-40 oraliq‘ida bir xil ball qo‘yiladi. Himoya kafedra mudiri tomonidan tasdiqlangan grafik asosida dars mashg‘ulotlaridan so‘ng tashkil etiladi</p>	40	9-hafta
	Yakuniy nazorat	30	18 hafta
	Yozma ish yoki og‘zaki	30	
	JAMI	100	
Asosiy adabiyotlar:	<ol style="list-style-type: none"> 1. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013. 2. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992. 3. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000. 4. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years. 5. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999. 6. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.- 304 b. 7. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил. 		
Qo‘shimcha	1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy		

<i>adabiyotlar</i>	<p>Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11. 3. Mirziyoyev Sh.M. 2017 yil 19 sentyabr Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi.// Xalq so‘zi, 2017 yil 20 sentabr. 4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent : O‘zbekiston, 2016. - 56 b. 5. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b 6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b. 7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli <u>Farmoni.</u> // Xalq so‘zi. 8 fevral 2017 yil. 8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi <u>Qarori.</u>// Xalq so‘zi, 2018 yil 6 iyun. 9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet. 10. Abdugarimov I.T. va boshqalar Korxonalar iqtisodiy salohiyati tahlili. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2015, – 256 b. 11. Кураков Л.П., Краснов А.Г., Назаров А.В. Экономика инновационные подходы: Учебное пособие. – М.: Гелиос, 2008. - 600 с. 12. Подсорин В.А. Экономика инноваций: учебное пособие. для магистрантов по направлению «Экономика». – М.: МИИТ, 2012. – 123 с 13. Isakov M.,Ro`ziyeva D. O`zbekiston sanoatidagi tarkibiy o`zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019. 14. Vahobov va boshq. Moliyaviy va boshqaruv tahlili: Darslik. – T.: “Sharq”, 2015. – 480 b. 15. O‘zbekiston Respublikasining 2014-2017 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlari. WWW/ stat.uz.
<i>Normativ-huquqiy hujjatlar:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: NMIU, 2016 y. 40 b. 2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 avgustdagi PQ-3225-sonli “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”

	<p>Qarori. www.lex.uz</p> <p>3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”, 2017 yil 7 fevral.</p> <p>4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida”, 2017 yil 31 mart.</p> <p>5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yilning 7 iyundagi “Har bir oila — tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risidagi Qarori// "Xalq so‘zi", 2018 yil 8 iyun</p> <p>6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta‘minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”, 2016 yil 15 oktabr.</p>
Ilmiy jurnallar	“Pul kredit va banklar”, “Voprosy ekonomiki”
Davriy nashrlar	“Xalq so‘zi”, “Ma‘rifat”, “O‘zbekiston ovozi
Statistik nashrlar:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Statisticheskiy yejegodnik regionov Uzbekistana. 2017. –T.: Goskomstat Uzbekistana. 2015. - 130 str. 2. Statisticheskoye obozreniye Uzbekistana. 2008-2017. 3. Uzbekistan v tsifrax. 2016. – T.:, Goskomstat Uzbekistana 2017. – 188 str.
Internet resurslar:	<ol style="list-style-type: none"> 1. http://www.mineconomy.uz–O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti 2. http://www.mehnat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari Vazirligi rasmiy sayti 3. http://www.mf.uz - O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti 4. http://www.gkk.uz -O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi rasmiy sayti 5. http://www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti 6. http://www.invest.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha Davlat Qo‘mitasi rasmiy sayti 7. http://www.standart.uz -O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi rasmiy sayti 8. http://www.ima.uz -O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi rasmiy sayti 9. http://www.academy.uz- O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi rasmiy sayti 10. http://www.wta.org - Xalqaro savdo tashkiloti sayti 11. http://www.nber.com– AQSh iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti. 12. http://www.webofscience.com- Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi. 13. http://www.scopus.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi. 14. http://www.elibrary.ru – Rossiya ilmiy maqolalar indeksi.

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI REJASI

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI REJASI

1-mavzu: «Industrial va innovatsion iqtisodiyot» faniga kirish (2 soat)

Reja:

- 1.1.«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fanining ob'ekti, sanoatning ta'rifi va tavsifi
- 1.2.«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi
- 1.3.«Industrial va innovatsion iqtisodiyot» fanini o'rganish metodologiyasi va usullari

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Ma'ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

1-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul I.Y. Majidov, B.Yu. Xodiev, A.Sh. Bekmurodov, Sh.I. Mустафақулов . – Т: "Ma'naviyat", 2019. - 312 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
11. Isakov M.,Ro`ziyeva D. O`zbekiston sanoatidagi tarkibiy o`zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019.
12. Подсорин В.А. Экономика инноваций: учебное пособие. для магистрантов по направлению «Экономика». – М.: МИИТ, 2012. – 123 с
13. Кураков Л.П., Краснов А.Г., Назаров А.В. Экономика инновационные подходы: Учебное пособие. – М.: Гелиос, 2008. -600 с.
14. Алиев Я.Э. Инновацион иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

2-mavzu. Sanoat – milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i (2 soat)

Reja:

1. Sanoat. Uning milliy iqtisodiyot rivojida roli va o‘rni.
2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi.
3. Sanoat sohasida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni rivojlantirish masalalari.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Jamoada ishlash, baliq skeleti.

2-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas’ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
11. Isakov M.,Ro`ziyeva D. O`zbekiston sanoatidagi tarkibiy o`zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019.

3-mavzu.Sanoatning tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar. (2 soat)

Reja:

1. Tuzilma siyosati, uning mohiyati va ahamiyati.
2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog‘ining shakllanishi.
3. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillari.
4. Tarmoq tuzilmasi o‘zgarishining asosiy tendensiyasi

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, jamoada ishlash, baliq skeleti, keys stadi.

3-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
11. Isakov M.,Ro`ziyeva D. O'zbekiston sanoatidagi tarkibiy o'zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019.

4-mavzu.Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi (2-soat)

Reja:

1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida.
2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va asosiy usullari.
3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi.
4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari. 6. Boshqarishning o'zbek modeli.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: ekspert baholash, delfi usuli, nilufar guli.

4-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston

Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.

4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.

5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.

6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.

7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.

8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.

9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.

10. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

11. Isakov M., Ro'ziyeva D. O'zbekiston sanoatidagi tarkibiy o'zgarishlar . Toshkent.: LESSON PRESS 2019.

5-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirish va bashoratlash. (2 soat)

Reja:

1. Rejalashtirish va bashoratlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari.
2. Rejalashtirish tamoyillari va usullari.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish tasdiqlashni tashkil etish.
4. Biznes-rejani ishlab chiqish jarayoni.
5. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

5-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.

4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.

5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.

6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.

7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.

8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and reg-

ulation. MIT Press, 1999.

9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.

10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

6-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi (2 soat)

Reja:

1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishini «ko‘zgusi» sifatida. Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o‘rni va ahamiyati.
2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, va ko‘rsatkichlari.
3. Xarajatlarning umumiy va solishtirma samaradorligi.
4. Samaradorlikni baholashda eng uslubiy qo‘llanmalardan foydalanish.
5. Ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga ta’sir etuvchi omillar.
6. Iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy yo‘llari.

Qo‘llaniladigan pedogogik texnologiyalar: Ma’ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

6-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas’ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
11. Isakov M.,Ro`ziyeva D. O`zbekiston sanoatidagi tarkibiy o`zgarishlar . Toshkent.:LESSON PRESS 2019.

7-mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish (2 soat)

Reja:

1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi.
2. Konsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari.
3. Ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari.
4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari.
5. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari.
6. Kombinatsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Ma'ruza, «aqliy hujum», namoyish etish.

7-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul R.S. Qosimov. – T: "Ma'naviyat", 2018. - 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.
11. Isakov M., Ro'ziyeva D. O'zbekiston sanoatidagi tarkibiy o'zgarishlar . Toshkent.: LESSON PRESS 2019.

8-mavzu. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to'lash (2 soat)

Reja:

1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli.
2. Kadrlar, ularning tarkibi va tuzilmasi.
3. Kadrlarni tanlash va joy – joyiga qo'yish.
4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash.
5. Mehnat va unga haq to'lash tizimi.
6. Ish haqining turlari va uni oshirish yo'llari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: Ekspert Baholash, delfi usuli,

nilufar guli.

8-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

9-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari (4 soat)

Reja:

1- ma'ruza (2 soat)

1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Asosiy fondlarning tarkibi va tuzilishi.
3. Asosiy fondlarni baholash.

2- ma'ruza (2 soat)

4. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi.
5. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari.
6. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

9-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

10-mavzu. O‘zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish (2 soat)

Reja:

1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi.
2. O‘zbekiston Respublikasining xomashyo salohiyati va uni yuqori darajaga ko‘tarish masalalari.
3. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi.
4. Xorijiy mamlakatlarning tajribasi.
5. Mineral xomashyo va undan oqilona foydalanish.
6. Xomashyo va materiallarni tejashning asosiy yo‘llari.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: ekspert baholash, delfi usuli, nilufar guli.

10-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.

8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

11-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag‘lari (4 soat)

Reja:

1-ma’ruza (2 soat)

1. Aylanma fondlar mohiyati va ahamiyati.
2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari.
3. Moddiy resurslardan kompleks foydalanish.

2-ma’ruza (2 soat)

1. Aylanma mablag‘larning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
2. Aylanma mablag‘larning aylanishini tezlashtirish.
3. Aylanma mablag‘lardan foydalanishni yaxshilash.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

11-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

12-mavzu. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi (2 soat)

Reja:

1. Sifat tushunchasi va siftni oshirish zaruriyati.

2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari.
3. Mahsulotning sifatini baholash usullari.
4. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari.
5. Standartlashtirish va sertifikatlashtirish.
6. Atesstatsiya va nazorat qilish.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

12-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. McGraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иктисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

13-mavzu. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi (4 soat)

Reja:

1-ma'ruza (2 soat)

1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari.
2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash.

2-ma'ruza (2 soat)

1. Foyda (daromad): mohiyati, ahamiyati va turlari.
2. Foyda va uni maksimalashtirish yo'llari
3. Rentabellik: mohiyati, ahamiyati va turlari.
4. Rentabellikni oshirish yo'llari.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: insert texnikasi, nilufar guli, guruhlarda ishlash.

13-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul R.S. Qosimov. – T: “Ma’naviyat”, 2018. - 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners’ reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

14-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish (2 soat)

Reja:

1. Baho – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida.
2. Bahoni shakllantiradigan asosiy omillar.
3. Baho tushunchasi va uning funksiyalari.
4. Bahoning turlari va tuzilmasi
5. Korxonaning baho strategiyasi.
6. Korxonaning baho taktikasi.

Qo‘llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so‘rov.

14-mavzu bo‘yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. /Nashr uchun mas‘ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.

5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

15-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish (2 soat)

Reja:

1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari.
2. Sanoatni joylashtirish omillari.
1. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar.
2. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli.

Qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar: aqliy hujum, guruhlarda ishlash, blits-so'rov.

15-mavzu bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2018 yil 28 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" 2017 yil 7 fevral, PF-4947-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. /Nashr uchun mas'ul И.У. Мажидов, Б.Ю. Ходиев, А.Ш. Бекмурод 320 bet.
4. McConnell, Brue. Economics. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2013.
5. Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization. MIT Press, 1992.
6. Church J., and R.Ware. (CW) Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin. 2000.
7. Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG), 1999 and Examiners' reports (ER), various years.
8. Laffont J.J. and Tirole J. Theory of incentives for procurement and regulation. MIT Press, 1999.
9. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-304 b.
10. Исаков М. Ю. Индустриал иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2019 йил.

**MAVZULAR BO‘YICHA MATN ANNOTASIYASI VA
OXIRGI YANGILIKLAR**

1-mavzu. «INDUSTRIAL IQTISODIYOT» FANIGA KIRISH

Reja:

1.1. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob’ekti, sanoatning ta’rifi va tavsifi

1.2. «Industrial iqtisodiyot» fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog’liqligi

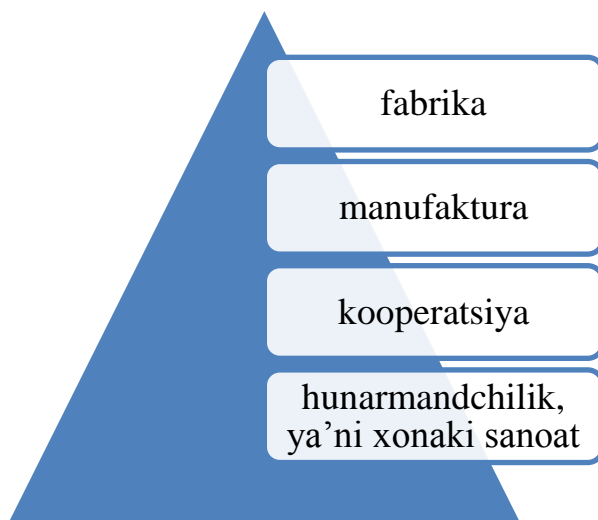
1.3. «Industrial iqtisodiyot» fanini o’rganish metodologiyasi va usullari

1.4. «Industrial iqtisodiyot» fanining vazifalari

1. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob’ekti. Sanoatning ta’rifi va tavsifi

Har qanday fan o’zining o’rganish ob’ektiga ega bo’ladi. «Industrial iqtisodiyot» fani ob’ekti umuman sanoat, xususan, O’zbekiston sanoati hisoblanadi. shu bois eng avvalo, ushbu fanning ob’ekti hisoblangan sanoat haqidagi ta’limot bilan tanishish zurruriyati tug’iladi.

Sanoat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Demak, sanoat ob’ektiv reallik (borliq)ning in’ikosi va yuksak umumlashmasidir. Uning alohida tarmoq, ya’ni ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo’lib yuzaga kelishi ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivoji bilan tarixiy jihatdan bog’liqdir. Sanoat ham ob’ektiv borliqning muhim hodisalari qatorida ma’lum davr (vaqt va fazo)da dunyoga kelgan, muayyan qonun va qoidalar asosida rivojlangan, ma’lum miqdor va sifatlarga, zarurat va imkoniyatlarga ega bo’lgan hamda ziddiyatlar qurboni ham bo’lgan.

1.1-rasm. O’zbekiston sanoati taraqqiyoti bosqichlarni³

O’zbekistonda: hunarmandchilikning juda ko’p turlari, ya’ni kulolchilik, duradgorchilik, tosh-taroshlik, binokorlik, o’ymakorlik, kashtado’zlik, ko’nichilik, to’quvchilik va tikuvchilik, temirchilik, misgarlik va zargarlik, degrezlik, rixtagarlik, zardo’zlik, bo’yoqchilik, tunukasozlik va boshqalar keng tarqalgan.

³ Muallif ishlanmasi

Hunarmandchilik ("xonaki sanoat") bronza asrida dehqonchilikdan ajralib chiqqan. **Milodning dastlabki asrlarida** hozirgi O'zbekiston hududida anchagina hunarmandchilik markazlari tashkil topgan.

9—10 asrlarda ip, mato, gilam bo'yicha Xiva va Shosh mis va temirdan aslaha, pichoq tayyorlash bo'yicha Farg'ona, shoyi matolar, shisha mahsulotlar tayyorlash bo'yicha Buxoro dunyoga tanilgan.

12—13 asrlarda rivojlanish pasayib, Temuriylar davlatining vujudga kelishi bilan hunarmandchilik yana rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Shaxrisabz kabi shaharlarning ishlab chiqarish munosabatlarida hunarmandchilik alohida ahamiyat kasb etgan.

18-asrning 60-70-yillarda Angliyada ro'y bergan sanoat to'ntarilishidan keyin O'zbekistonda asta-sekin manufakturadan mashinalashgan industriyaga o'tish boshlandi. Xom ashyoga birlamchi ishlov beradigan sanoat sohalari (paxta tozalash, ipak tortish, vino, konserva, moy zavodlari) vujudga keldi.

19- asrda O'zbekiston sanoatida juda katta o'zgarishlar ro'y berdi. Agar asr boshlarida sanoat mahsulotining eng muhim turlaridan 5-10 xili (paxta tolasi, xom ipak, o'simlik moyi, uzum vinosi, g'isht, ganch va boshqalar) ishlab chiqarilgan bo'lsa, asr oxiriga kelib yuzlab-minglab turlari tayyorlangan.

19-asr oxiriga kelib, O'zbekistonda hunarmandchilikning 30 ga yaqin turi rivojlangan. 20-asr boshlarida esa hunarmandchilikning asosiy qismi artellarga, keyinchalik zavod va fabrikalarga, badiiy buyumlar korxonalariga aylantirilgan.

1.2-rasm. O'zbekiston sanoati taraqqiyoti bosqichlarni⁴

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning asosiy va etakchi tarmog'idir. Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi ishchilar sonining oshishi va uning jamiyatdagi mavqeyining ko'tarilishiga olib keladi.

Sanoat mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy asosi, el-yurtda tinchlik va barqarorlikni saqlashning muhim omili, qo'shni mamlakatlar mustaqilligini, hamkorligi va birdamligini ta'minlovchi muhim sohadir. O'zbekiston davlati mudofaasini kafolatlashda sanoatning roli bebahodir.

Sanoat shunday tarmoqki, barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, ularning xo'jalik jihatdan birlashishi, ya'ni iqtisodiy integratsiya tavsifida o'z ifodasini topadi. Natijada barcha mamlakatlarning tabiiy, mehnat va moliyaviy resurslaridan, fan-texnikaning barcha yutuqlaridan oqilona foydalanish imkoniyatlari yuzaga keladi.

⁴ Muallif ishlanmasi

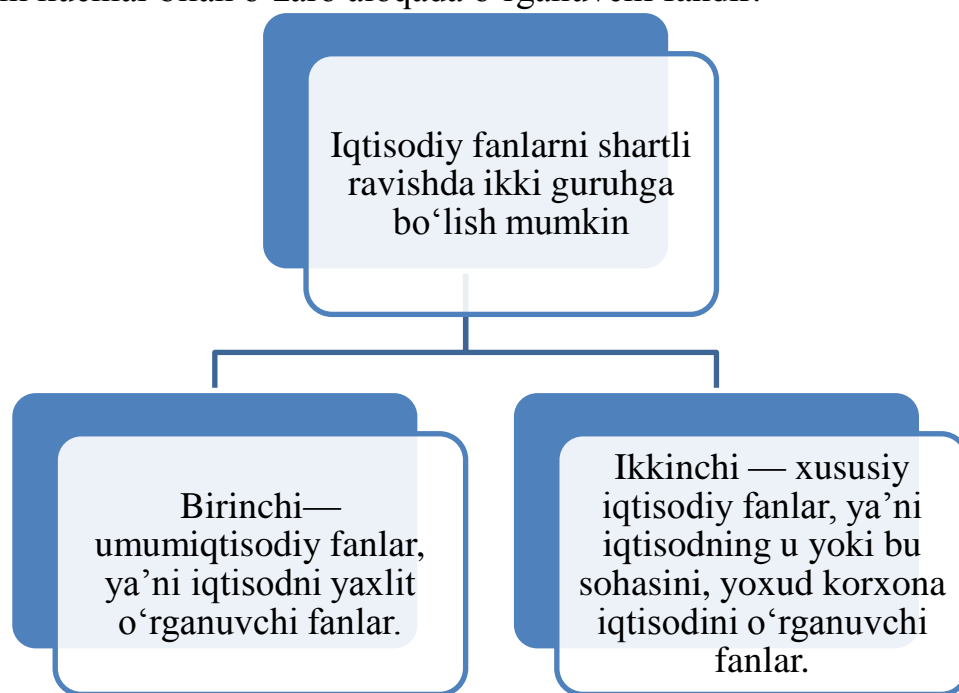
Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishni ta'minlovchi buyuk harakatlantiruvchi kuch — raqobat, ya'ni bellashuv, raqiblar kurashi ham **sanoat sohasida rivoj topadi**. Ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish, materiallarning yangi turlarini yaratish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini yuqori darajaga ko'tarish, ishlab chiqarishning boshqa bir qator texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash asosida uning samaradorligini ko'tarish uchun harakat va boshqa mehnat an'analari ham **avvalo, sanoat sohasida vujudga kelgan va kelmoqda**.

2. «Industrial iqtisodiyot» fanining predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Iqtisodiyot sohasida ro'y berayotgan barcha voqealardan habardor bo'lish, ularning mohiyati va ahamiyatini to'g'ri tushunish, iqtisodiy muammolarni oqilona hal etish korxonalar, firmalar, tarmoqlar va komplekslar oldida turgan vazifalarni o'z vaqtida amalga oshirish uchun iqtisodiy bilimlar bilan qurollanmoq, ularni chuqur egallamoq kerak. Bunday bilimlarni bizga iqtisodiy fanlar tizimi o'rgatadi (1.2 va 1.3-rasmlar).

Birinchi guruhga eng avvalo «Iqtisodiy nazariya» fani kiradi. Uning o'zi o'z nomi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi va umum iqtisodga nazariy jihatdan yondashadi, unga xos qonun va qoidalarni o'rganadi.

«Iqtisodiy nazariya» — insonlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan o'zaro aloqada o'rganuvchi fandır.

1.3 -rasm. Iqtisodiy fanlarning guruhlari⁵

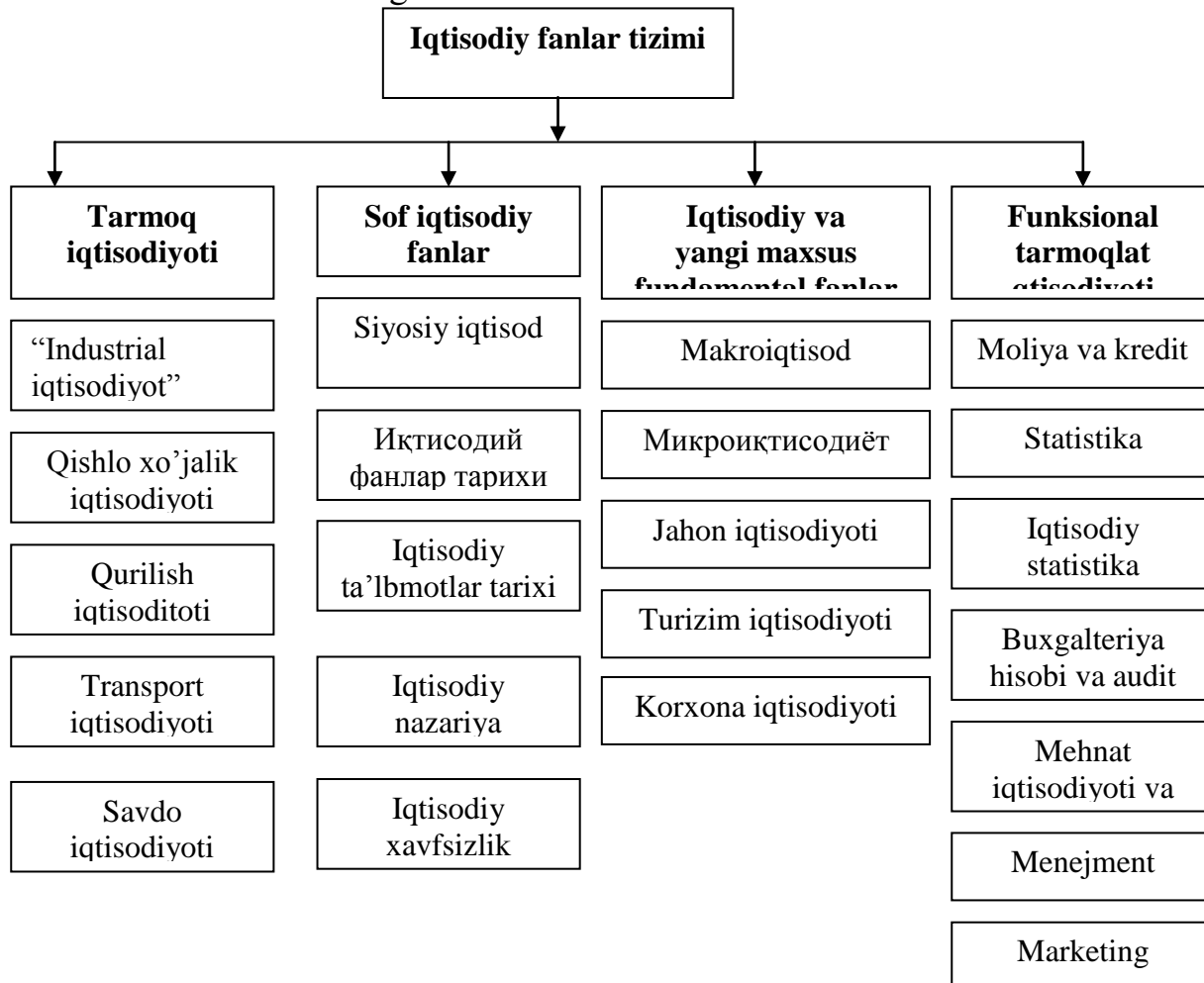
Lekin «Iqtisodiy nazariya» iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va tarmoqlararo komplekslarida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo'lish, ro'y berish shakllari va xususiyatlarini o'rganmaydi. Bu bilan aniq iqtisodiy fanlar shug'ullanadi. Ana

⁵ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014.-11 bet.

shunday fanlardan biri «Industrial iqtisodiyot» fani hisoblanadi. Bu fan jamiyatning iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalari sanoat va uning tarmoqlari sohasida namoyon bo‘lishi, ro‘y berishi, tuzilmaviy o‘zgarishlarning «falsafasini», boshqarishning ilmiy asoslarini, rejalashtirish va bashoratlashning metodologiyasi va metodikasini, fan-texnika tarakqiyotining asosiy yo‘nalishlari, sanoat resurslarining mohiyati, ahamiyati va turlari hamda ulardan foydalanishni yaxshilash shart-sharoitlari va sanoatning boshqa qator muammolarini o‘rganadi.

«Industrial iqtisodiyot» fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog‘langan. Ular jumlasiga «Ekonomiks», «Iqtisodiy nazariya», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Statistika», ayniqsa, «Iqtisodiy statistika», «Mehnat iqtisodiyoti», «Marketing», «Menejment», «Buxgalteriya hisobi va audit», «Moliya va kredit» va boshqa bir qator fanlar kiradi.

«**Industrial iqtisodiyot**» fanining predmeti deganda jamiyatning ob‘ektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo‘lish shakllarini, sanoat mahsuloti ishlab chiqarish jarayonida jonli va buyumlashgan mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni ta‘minlaydigan shart-sharoitlar va omillarni o‘rganish tushuniladi.

1.4-rasm. Iqtisodiy fanlar tizimi⁶

⁶ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-11 bet.

1.3. «Industrial iqtisodiyot» fanini o‘rganish metodologiyasi va usullari

Ilm-fan metodologiyasi va usullari deyilganda, uni bilish va o‘rganish faoliyatining shakllari va usullari majmuasi tushuniladi.

Metodologiya - tadqiqot yoki bilish, anglash yo‘li, voqelikni amaliy va nazariy o‘zlashtirish usullari majmuasidir.

«Industrial iqtisodiyot» fanining nazariy, metodologik asosini sanoatning vujudga kelishi va rivojlanish muammolari bo‘yicha hozirgi nazariya, o‘zbekistonlik va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining ilmiy asarlari, O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Respublika Prezidentining asarlari tashkil etadi.

1	• mushohada
2	• abstrakt tafakkur
3	• induksiya va deduksiya
4	• analiz va sintez
5	• monografik usul
6	• statistik usullar
7	• iqtisodiy - matematik modellashtirish
8	• optimallashtirish
9	• iqtisodiy - matematik modellashtirish
10	• muvozanatni aniqlash
11	• «Aqliy hujum»

1.5-rasm. «Industrial iqtisodiyot» fanining o‘rganish usullari⁷

Dialektika usuli muammolar o‘rganilayotgan omillar, shart-sharoitlarning namoyon bo‘lishi va yuz berishi ziddiyatlarga, qarama-qarshiliklarga boy ekanligini inobatga olishni taqozo etadi.

⁷ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-11 bet.

1.4. «Industrial iqtisodiyot» fanining vazifalari

1.6-rasm. «Industrial iqtisodiyot» fanining vazifalari ⁸

⁸ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-11 bet.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. «Industrial iqtisodiyot» fani nima uchun o‘qitiladi?
2. «Industrial iqtisodiyot» fanining obyekti deganda nimalarni tushunasiz?
3. «Industrial iqtisodiyot» fani yordamida qanday qonunlar va qonuniyatlar o‘rganiladi?
4. «Industrial iqtisodiyot» fani qanday fanlar bilan chambarchas bog‘liq?

2-mavzu. Sanoat - milliy iqtisodiyotning etakchi tarmog‘i

Reja:

- 2.1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o‘rni.**
- 2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi.**
- 2.3. Sanoat korxonalarining belgilari, funksiyalari va vazifalari**
- 2.4. Sanoat korxonalarini tasniflash.**
- 2.5. Sanoat korxonalarini ta‘sis etish va davlat tomonidan ro‘yxatga olinish.**
- 2.6. Sanoat korxonalarini tugatish va qayta tashkil qilish.**

2. 1. Sanoatning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o‘rni

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning eng yirik, yetakchi tarmog‘idir. Unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste‘mol tovarlarining ko‘pchilik qismi yaratiladi; mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi; er osti boyliklari qazib olish amalga oshiriladi; mineral, o‘simlik va hayvon xom ashyosiga ishlov beriladi, keng iste‘mol mollari tayyorlanadi va h.k.lar.

Sanoat xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta‘minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog‘liqni saqlash, sport, turizm va boshqa sohalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog‘liq.

Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari taraqqiyotida sanoatning tarixiy roli beqiyosdir. Shu sababli uning rivoji va samaradorligi qanchalik yuqori bo‘lsa, davlatning mavqei shunchalik kuchli bo‘ladi va aholi turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi.

Sanoat jamiyatning yetakchi kuchi bo‘lgan ishchilar sinfini o‘zida birlashtiradi. Sanoat rivoji tufayli unda band bo‘lgan xodimlarning soni ko‘payadi, ularning bilimi va ilmi, mahorati ortadi, kadrlar salohiyati yuqori darajaga ko‘tariladi.

Sanoat sohasida mehnatni ijtimoiy tashkil etishning eng oliy turi bo‘lgan Konsentratsiyaning yuqori darajasi va shu asosda ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirishning ilg‘or usullari - mahalliyashtirish, ixtisoslashtirish va diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish sohasida ustunlik qiladi.

Faqat yirik mashina industriyasigina fan va texnika hamda innovatsiyaning barcha yutuqlarini mujassamlashtirib, mehnatni texnika bilan qurollantirishi va unumdorligini yuqori darajaga ko‘tara oladi.

Sanoat va ayniqsa, uning eng muhim sohasi bo'lgan og'ir sanoat mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U moddiy-texnika vositalarini o'zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy-ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib ham boradi.

Sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta qurishning negizi hisoblanadi. Uni yangi texnika bilan ta'minlash orqali fermer, shirkat, dehqon xo'jaliklarini va boshqa shakllarda faoliyat ko'rsatayotgan subyektlarni iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajaga ko'tarishga, shahar bilan qishloq o'rtasidagi muhim tafovutlarni yo'qotishga, dehqon mehnatini industrial mehnatga aylantirishga yordam beradi.

Sanoat mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy manbai, dunyoda tinchlikni saqlashning muhim omili, mamlakatlar mustaqilligini va birdamligini ta'minlovchi muhim sohadir. Chunonchi, mamlakatimiz mudofa qobiliyatini mustahkamlashda sanoatning roli va ahamiyati beqiyosdir.

Barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, xo'jalik jihatidan hamkorligi sanoat sohasida ham o'z ifodasini topadi. Tabiiy va mehnat resurslaridan, fan va texnika yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlari kengayishida sanoatning ahamiyati kattadir.

Sanoat uchun fan-texnikaning uzluksiz taraqqiyoti va ishlab chiqarishning yutuqlari bilan qurollanishi darajasining o'sishi xarakterlidir. Unda elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, kompyuterlashtirish va kimyolashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta qurish sohasidagi ilg'or yutuqlardan keng foydalaniladi. Ularni faqat tinchlik maqsadlarida qo'llaydi.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i, iqtisodiyotning poydevoridir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qayta qurishga qodir bo'lgan yirik mashinalashgan sanoatgina mustaqillikning birdan - bir moddiy negizi bo'lishi mumkin.

Mamlakat aholisining ish bilan bandligini oshirishda sanoatning roli beqiyosdir.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholining 13 foizi sanoat ishlab chiqarishida band. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, respublika sanoatining jadal sur'atlar bilan ta'minlanishi yanada yaxshilanib, mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi, ya'ni bandlik darajasi anchagina yuksaladi. Tarmoqning yanada jadal rivoji sanoat kadrlari soni va ularning jamiyatdagi mavqei yanada oshishiga olib keladi.

Mamlakatimiz sanoatining taraqqiyoti yuqori malakali ishchi kadrlar, muhandis va texnik xodimlar safini kengaytirdi. Hozirgi paytda O'zbekiston sanoatida 1,6 millionga yaqin xodim ishlamoqda. Ulardan 650 ming nafari oliy, 950 ming nafardan ortig'i o'rta va o'rta maxsus ma'lumotli xodimlardir.

Taraqqiyot qonunlari xodimlarning madaniy - texnik saviyasi o'sishini, ishlab chiqarish malakasi va tajribasi tinmay oshib borishini ta'minlaydi. Bu O'zbekiston sanoatida ham namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyot jadallashuvini ta'minlovchi kuch - raqobat ham avvalo, respublika sanoatida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Tadbirkorlar, ishbilarmonlar bellashuvning bayroqdori bo'lib maydonga chiqdilar. Respublika sa-

noatida ham raqobat o'zining oddiy bosqichidan eng yuqori bosqichiga ko'tarilib, chinakam umumiy dastakka aylanmoqda.

Mustaqillikning afzalliklari davlat iqtisodiy siyosatining yetakchilik rolini yanada oshirmoqda. Oliy Majlis Senatining qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshirilmoqda va sezilarli samara bermoqda.

Sanoat tabiatda uchraydigan moddiy boyliklarni qazib chiqarish va tayyorlashni, ularni va qishloq xo'jaligida etishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlashni o'z ichiga qamrab oladi.

Sanoat barcha xalq xo'jaligi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish kuchlarining asosiy elementlaridan biri hisoblangan jamiyatning tabiat ustidan hukmronligini birmuncha orttiradigan, texnika taraqqiyotini belgilaydigan, inson mehnatining unumdorligini oshirishga imkon beradigan mehnat va ishlab chiqarish qurollarini yaratadigan sohadir.

Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining bir tomonlama rivojlanishiga xotima beradi, mamlakat va uning ajralmas qismi bo'lmish viloyatlarda tabiiy boyliklardan, xom ashyo va mehnat resurslaridan kengroq va har tomonlama foydalanish imkoniyatini yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti shavkat Mirziyoevning 2017 yil 22 dekabrda Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasining birinchi qismida 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yilida amalga oshirish davlat dasturi doirasida amalga oshirilgan ishlar, umuman, 2017 yil davomida turli sohalarida erishilgan natijalar atroflicha tahlil qilinib, zarur xulosalar chiqarildi⁹.

Mazkur xulosalar 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini¹⁰, jumladan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirishdagi sanoat tarmoqlarining o'rnini va rolini ochib beradi.

2017 yilda iqtisodiyot sohasida zamon talablariga javob beradigan, yangicha ma'no-mazmundagi va samarali islohotlarni amalga oshirish yo'lida birinchi qadamlarni qo'ydik¹¹.

Iqtisodiyotimizni mutlaqo yangi asosda tashkil etish va yanada erkinlashtirish, uning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha qator qonunlar, farmon va qarorlar, puxta o'ylangan dasturlar qabul qilindi va ular izchil amalga oshirilmoqda.

---

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so'zi, 23 dekabr, 2017 yil

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli [Farmoni](#). // Xalq so'zi. 8 fevral 2017 yil.

¹¹Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so'zi, 23 dekabr, 2017 yil

Mamlakatimizda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat ob'ekti ishga tushirildi.

Bu biz uchun kelgusi yilda qo`shimcha 1,5 trillion so`mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi.

Masalan, Toshkent issiqlik elektr stantsiyasida bug`-gaz qurilmasi barpo etildi.

Bu esa qo`shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi.

SHuningdek, Navoiy issiqlik elektr stantsiyasida ikkinchi bug`-gaz qurilmasi, Qizilqum bag`ridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo`yicha ishlar davom etmoqda.

2.1-rasm. 2017 yildagi iqtisodiyot sohasida islohotlar natijalari ¹²

Yana bir yirik ob'ekt – Qandim gazni qayta ishlash kompleksi ishga tushirilishi hisobidan 2018 yilda qo`shimcha ravishda 4 milliard 100 million kub metr tabiiy gazni qayta ishlash, 67 ming tonnadan ziyod kondensat, 106 ming tonnadan ortiq oltingugurt ishlab chiqarish imkoni yaratiladi.

Olmalik kon-metallurgiya kombinati tomonidan “Yoshlik – 1”, “Yoshlik – 2” konlarini o`zlashtirishga kirishildi.

Sardoba, Markaziy Farg`ona va To`palang suv omborlarini qurish bo`yicha ishlar jadal olib borilmoqda.

Farg`ona – Marg`ilon yo`nalishidagi temir yo`l tarmog`i ayni paytda elektrlashtirilmoqda.

2.2-rasm. 2017 yildagi sanoat sohasida islohotlar natijalari ¹³

¹² Manba: O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so`zi, 23 dekabr, 2017 yil

¹³ Manba: O`zbekiston Respublikasining statistika qo`mitasi. stat.uz

2. 2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to'g'risida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi O'zbekiston hududida «Uy sanoati»ning rivoji bundan 12-15 ming yil muqaddam - mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mehnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yangi tosh asri (neolit, miloddan avvalgi 5-ming yillikning boshi) davrida kemachilik, to'qimachilik vujudga kelgan. Neolit davrining oxirida metall dan qurol yasash boshlangan.

Arxeologik topilmalardan ma'lum bo'lishicha, miloddan avvalgi 3 ming yillikning oxiridayoq hozirgi O'zbekiston hududida yashagan aholi misdan qurol yasashni bilgan.

Quldorlik tizimi (miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalari, V asr) davrida mehnat qurollarini yasash jarayonining taraqqiy etishi, metalga ishlov berishning takomillashuvi hunarmandchilikning yuksalishiga, ayirboshlash va savdo-sotiq kuchayishiga olib keldi.

Feodalizm tuzumining boshlarida (VI-VIII asrlarda) Farg'ona bilan So'xda oltin, mis, temir, Ilokda qo'rg'oshin, kumush, oltin, Shahrisabzda toshtuz qazib chiqarilgan.

IX asrda Samarqand sifatli qog'ozi va lampa shishasi bilan mashhur bo'lgan, Shosh viloyati ko'pchilik mahsulotlari bilan dong taratgan. O'sha davrda O'rta Osiyodan Sharqiy evropa, Xitoy va boshqa yurtlarga Buyuk Ipak yo'li orqali charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechak chiqarilgan.

X-XIII asrlarda yuz bergan feodal tarqoqlik, qabila va elatlar o'rtasidagi nizolarning avjiga chiqishi tufayli hunarmandchilikda yirik o'zgarishlar ro'y bermagan.

XIV asrning 2-yarmida Amir Temur Samarqandda hokimiyatni qo'lga kiritib, markazlashgan davlatga asos soldi va natijada davlatning iqtisodiy va ijtimoiy ravnaqiga katta yo'l ochib berdi.

XI asrning oxiriga kelib Movaraunnahrda yuzaga kelgan ziddiyatlar tufayli Temuriylar davlatining iqtisodiy negiziga putur etadi va rivojlanish to'xtab qoldi.

XVI-XVIII asrlarda Buxoro, XIVa, Qo'qon xonliklarining vujudga kelishi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi XIX asrga kelib Turkistonda hunarmandchilikda yog'och va metall o'ymakorligi, idishlarga naqsh solish, matolarga gul bosish, qurollarni badiiy bezash rivojlandi. Bu asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston hududida taraqqiyot tezlashib sanoat, ayniqsa, ip-gazlama sanoati rivoj topdi.

XX asr boshlarida ko'plab paxta tozalash, yog'-moy zavodlari qurilib ishga tushirildi. 1925-1926 yillarda elektrostansiyalar qurila boshlandi. Birinchi bo'lib Toshkent yaqinida qurilgan Bo'zsu gidroelektrostansiyasi 1926 yil 1 mayda ishga tushirildi.

Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz va Asaka shaharlarida issiklik elektrostansiyalari qurilishi boshlandi. Bunday elektrostansiyalar soni 1930 yilda 30 ga yetdi. O'sib borayotgan energetika bazasi bir qancha yangi sanoat korxonalarini qurishga imkoniyat yaratdi.

Ikkinchi jahon urushigacha bu yerda 500 dan ortiq sanoat korxonalari, jumladan, «Tashselmash», Toshkent to‘qimachilik kombinati, Chirchiq elektrokimyó kombinati, Kattaqo‘rg‘on yog‘ zavodi, Bekobod va Quvasoy sement korxonalari qurildi. Neft va rangli nodir metallar qazib chiqarish, qurilish sanoati mahsulotlarini tayyorlash rivoj topdi.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg‘i - energetika majmuasining o‘rni alohida. Uning tarkibiga energetika, neft va neftni qayta ishlash, gaz va gaz kondensati, ko‘mir qazib olish va boshqa bir qator kichik sohalar kiradi. Bu majmua sanoat ishlab chiqarishining $\frac{1}{4}$ qismini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi jahonda gaz ishlab chiqaruvchi 10 ta mamlakatdan biridir.

Bu yerda qudratli issiqlik Elektrostansiyalari va gidroelektrostansiyalar mavjud. Energetika tarmog‘i respublika xalq xo‘jaligining negizi, iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyotining mustahkam poydevori hisoblanadi. O‘zbekiston energetika tizimi umumiy quvvati 12,5 ming. Mvt bo‘lgan 37 issiqlik va gidravlik elektrostansiyalarni o‘z ichiga olgan. Ular yiliga 53 mlrd. kvt/soat dan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. O‘zbekiston energetika tizimining barcha kuchlanishlardagi elektr tarmoqlari umumiy uzunligi qariyb 300 ming km.ni tashkil etadi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 ming Mvt.ga teng. Hozir respublika energetika tizimida 47 mingga yaqin xodim ishlaydi.

Yoqilg‘i sanoati. Respublika yoqilg‘i sanoati er qa‘rida topilgan va qazib olinayotgan ko‘mir, neft, gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormoqda. Respublikada 160 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro va XIVa geologik provinsiyasida, 27 tasi Farg‘ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Hozir 71 ta neft, gaz va gaz kondensat, 3 ta ko‘mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gaz kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo‘yilgan.

Yoqilg‘i sanoati respublika yoqilg‘i-energetika majmuasining asosiy tarmog‘ini tashkil etadi va barcha turdagi yoqilg‘ini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yetkazib berish, neft mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat. Ular xalq xo‘jaligining barcha bo‘g‘inlarida xizmat ko‘rsatadi. Yoqilg‘i sanoatining yirik korxonalari Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida joylashgan.

Neft sanoati yoqilg‘i sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi va neftni qayta ishlash korxonalaridan tashkil topadi. Hozirgi davrda sanoatning bu tarmog‘i mamlakat xalq xo‘jaligi va aholining neftga bo‘lgan talabini to‘la qondirish imkoniyatlariga ega bo‘ldi. Shu sababdan ham bu tarmoqning ahamiyati beqiyos.

Neftni qayta ishlash sanoati sohasida Oltiariq, Farg‘ona, Buxoro neftni qayta ishlash zavodlari ishlab turibdi. Farg‘ona zavodi surkov moylar va yonilg‘i ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, ishlab chiqarish bo‘yicha 50 ga yaqin texnologik qurilmaga ega. Oltiariq neft zavodi esa yonilg‘i yo‘nalishida, Ko‘kdumaloq neft-gaz koni ochilgandan keyin 1993 yildan Fransiyaning TEKNEP firmasi bilan hamkorlikda Buxoro viloyatining Qorovulbozor tumanida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlandi. Uning yiliga 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta

ishlash quvvatiga ega bo'lgan 1-navbati 1997 yil avgustda ishga tushirildi. Neftni qayta ishlash zavodlarida yuqori oktanli benzin, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, engil mashinalar uchun motor va surkov moylari (kompresor, turbina, urchuq moylari), kerosin, bitum, suyultirilgan neft gazlari (butan, texnik propan va b.), mazut kabi 50 dan ortiq turdagi neft mahsulotlari ishlab chiqariladi. Yangi mahsulot turlari ishlab chiqarish dasturiga muvofiq yangi texnologiyalar o'zlashtirilmoqda.

Yoqilg'i sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri gaz sanoati hisoblanadi. Gaz yoqilg'ining juda arzon turi, iqtisodiyotning barcha sohalarida keng foydalanish mumkinligi hamda ekologik jihatdan ustunligi tufayli unga bo'lgan talab kundankunga o'sib bormoqda. Agar 1940 yilda respublikada atigi 0,7 mln. m³ tabiiy gaz qazib olingan bo'lsa, hozirgi paytda u 68 mlrd. m³ ni tashkil etadi. Gazning respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidagi hissasi 90,1 foizga teng.

Respublika neft va gaz sanoatini rivojlantirishning uzoq, davrga mo'ljalangan konsepsiyasi ishlab chiqilgan va u izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Yoqilg'i sanoatining yana bir muhim tarmog'i bu ko'mir sanoatidir. O'zbekiston Respublikasi qidirib topilgan 2 milliard tonna ko'mir zahiralariga ega. Ko'mir qazib olish va yetkazib berish ishlari bilan «Ko'mir» aksiyadorlik birlashmasi shug'ullanadi. Angren konida qo'ng'ir ko'mir, Sharg'un va Boysun konlarida toshko'mir qazib olinadi. Ko'mir konlari korxonalar tomonidan turli usullarda o'zlashtirilayotir: ochiq usulda, er osti va er ostini gazlashtirish usuli bilan (Nou-Xau). Ko'mir energetika maqsadlarida va maishiy yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Ko'mirni qayta ishlashdan chiqqan chiqindi organik va mineral o'g'itlarga aylantiriladi.

Konlardan chiqqan ko'mirlar sifatli yonilg'i, qimmatbaho hamda kamyob materiallarning turli xillarini olish uchun xom ashyodir. U masalan, koks briketa, motor yonilg'isi, kalsiy karbidi, sorbent qora va rangli metallurgiyada uglerodli qo'shimchalar sifatida ishlatiladi.

Ko'mir qazib olish jarayonida kaolin, ohak, kvars qumlari, ko'mir kukuni, kamyob er elementi (germaniy), shag'al va boshqa foydali qazilmalar olinadi.

Yaxshi xom ashyo, ko'pdan sinalgan ekin maydonlarning bisyorligi, suv hamda elektr va issiqlik energiyasi, temir yo'llarning mavjudligi, stansiyalarning yaqinligi va xalqaro ayeroportlar borligi ishlab chiqarish sanoat kompleksini bunyod etishda qo'l keladi. Shuningdek, qazib olingan va boyitilgan kaolin, chinni fayans va sopol buyumlar, o'tga chidamli va qurilish g'ishtlari, tom yopqichlar, drenaj va kanalizatsiya quvurlari, xo'jalik va manzarali chinni buyumlar, shisha va shisha idishlar, elektr izolyatorlari ham bu ishda yordam beradi. Bundan tashqari, kaolin qog'ozsozlik, rezina-texnika, plastmassa sanoatida, shuningdek, kosmetika va boshqa maqsadlarda ishlatish uchun xizmat qiladi.

O'zbekiston hududining geologik xususiyatlari qo'shimcha foydali qazilmalarni o'zlashtirish va ularni qayta ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, yonuvchi slanets, ohak, bezakli tosh konlarini o'zlashtirish ko'pchilikni qiziqtiradi. Keramzit, absorbent, o'g'it va g'isht ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli loylar tayyorlash mumkin.

Metallurgiya sanoati. Hozirgi O‘zbekiston hududida rudadan metal olish 4-5 ming yildan ziyod tarixga ega. Qadimda misdan turli buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudadagi metallardan qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdirib ishlash o‘zlashtirilgan, dastlabki tanga pullar zarb qilingan. Ilk o‘rta asrlarda Farg‘onada, Zarafshon, Chirchiq, Ohangaron vodiylaridagi bir qancha hududlarda zargarlik, mis-garlik, temirchilik, degrezlik, rixtagarlik rivojlangan. Ruh, surma, margimush, vismut, kobalt kabi rangli metallar ma‘lum bo‘lmasada, ularning qotishmalaridan keng foydalanilgan.

Qora metallurgiya sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan yagona korxonasi Bekobod shahridagi “O‘zbekiston metallurgiya kombinati” Aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasidir. Unda po‘lat va po‘lat prokatlar, turli aylanma xajmdagi po‘lat soqqalar, va po‘lat trubalar hamda chiroyli va bejirim sirli idishlar ishlab chiqariladi.

Rangli metallurgiya - respublika metallurgiyasining eng muhim, yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Sanoatning bu turi O‘zbekistonda XX asrning 25-yillaridan jadal rivojlana boshladi. Rangli, nodir va qimmatbaho metal (mis, qo‘rg‘oshin, ruh, volfram, molibden, kumush, oltin, simob) konlari topildi.

Rangli metallar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini intensivlashtirish, turli foydali qazilmalarning yangi konlarini o‘zlashtirish hisobiga rangli metallurgiya ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish mo‘ljallanmoqda, shu bilan birga, yangi fabrika va konlar barpo etiladi. Jizzax viloyatida O‘zquloq ko‘rg‘oshin-ruh koni, Surxondaryo viloyatida Xonrizm kon boyitish korxonasi quriladi. Olmaliq kon - metallurgiya kombinatida mis, ruh, sulfat kislotasi va yo‘ldosh elementlarni ishlab chiqarish ko‘paytiriladi.

Oltin qazib olish sanoati. Markaziy Osiyoda, xususan, hozirgi O‘zbekiston erlarida miloddan avvalgi VI–V asrlardayoq oltin qazib olingan va undan turli taqinchoqlar, zargarlik buyumlari, bezaklar yasalgani mavjud arxeologik topilmalardan ma‘lum. Tug‘ma (erkin uchraydigan) oltin konlarini o‘zlashtirishga qadar oltin asosan sochma konlarda juda ibti-doiy usullarda oltin zarralari aralash qummi qo‘y terisi qore-jagan yog‘och tog‘oralarda yuvib, ajratib olingan. Sochma oltin olish X-XI asrlarda Chotqol, Chirchiq, Norin, Koson, So‘x, Zarafshon, Darvoz daryolari vodiylarida olib borilganligi haqida ma‘lumotlar bor.

O‘rta asrlarda oltinli qumlarni yuvish bilan birga mo‘g‘ullar bosqiniga qadar kovlangan Chotqol-Qurama, Nurota tog‘larida, markaziy Qizilqumdagi konlarda tug‘ma oltin kon lahlmlari hozirgacha saqlanib qolgan. O‘zbekistonda ma‘lum bo‘lgan konlarning ko‘pchiligidan qadimgi konchilar qisman foydalanganlar.

XIX asrning 80-yillaridan boshlab, Markaziy Osiyoning xom ashyo resurslarini o‘rganila boshlandi. O‘lkaning barcha joylarida tadqiqotlar o‘tkazildi, geologik kartalar tuzildi, ayrim konlar tavsiflandi. Chirchiq, Piskom va Chotqol daryolari vodiylarida kichik-kichik oltin izlovchi korxonalar oltin olish bilan shug‘ullana boshladilar, 1913-1917 yillarda esa Obirahmat darasi (Toshkent viloyati) dagi oltin konidan foydalanildi.

Noyob metall konlarini qidirib topish va ulardan foydalanish muammolarini hal qilish ishlarida markaziy ilmiy muassasalar faol ishtirok etdilar. 30-yillar boshida «O‘zbekoltinnoyobmet» trestini tashkil etildi. O‘sha yillari Ohangaron, Chirchiq

daryolari vodiylarida, Qurama tog'larida oltin izlovchilar oltin qumini yuvish usulida ajratib olganlar, lekin yillik oltin olish bir necha o'n kilogrammdan oshmagan.

1941-1945 yillarda oltin izlovchilik (artel) yo'li bilan oltin ajratib olish jadal olib borildi, olingan yillik oltin miqdori qariyb 50 kg. ga yetdi. Rudali oltin izlash va qidiruv bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoraqo'ton, Bichanzor, Pirmurob, G'o'saksoy, so'ngra Ko'chbuloq, Muruntov, Chormiton, Maryayunbuloq, Kauldi, Qizilolmalisoy, Sarmich va boshqa rudali oltin konlari topildi. 1965 yilda Metallurgiya vazirligiga bo'ysinuvchi «O'zbekoltin» birlashmasi va boshqa oltin qazib olish korxonalari tashkil etildi. Birlashma qazib olgan flyus rudalaridan Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining kimyo eritish zavodida oltin ajratib olish yo'lga qo'yildi. 1970 yili Chodak oltin koni ishga tushirildi. O'sha vaqtdan respublikada oltin qazib olish sanoati shakllandi, oltin olish oldingi yillardagiga nisbatan uch marta ko'paydi. 1972 yilda Ko'chbuloq koni va Angren oltin ajratish fabrikasi loyiha quvvatlarida ishlay boshladi. 1977 yili Kauldi, 1980 yili Marjonbuloq oltin qazib olish majmui, 1989 yili Zarafshon va Qizilolmachisoy konlari foydalanishga topshirildi.

Respublika mustaqillikka erishishi bilan O'zbekiston hukumati uzoq yillar davomida sobiq ittifoq ixtiyorida bo'lgan oltin qazib olish sanoatini respublika mustaqilligini mustahkamlash yo'lida rivojlantirish bo'yicha bir qancha tashkiliy choralar ko'rdi.

Respublikada 40 dan ortiq oltin koni aniqlangan. Oltinning asosiy zahiralari Markaziy Qizilqumdagi oltin konlarida mujassam. O'zbek oltini jahonning eng yuqori sifat standartlariga mos bo'lib, to'rtta to'qqiz raqami bilan baholanadi va u oxirgi 25 yilda e'tiroz (reklamatsiya) olgani yo'q. So'nggi yillarda u sifati uchun bir necha bor xalqaro sovrinlar bilan taqdirlandi.

Yevroosiyo qit'asida eng katta hisoblanadigan, rudasi tarkibida oltin ko'p bo'lgan Muruntov koni dunyodagi gigant konlari jumlasiga kiradi. Ushbu konning topilishi xalqaro geologiya jamoatchiligi tomonidan oltin qazib chiqarish bo'yicha XX asr ikkinchi yarmining eng katta kashfiyoti deb e'tirof etildi.

Muruntovdagi affinit korxonasida zamonaviy oltin tozalash texnologiyasi joriy etilgan bo'lib, u bir qancha nou-xauni o'z ichiga oladi. Bu esa, juda yaxshi tovar ko'rinishiga ega bo'lgan yuqori probali oltin olish imkoniyatini beradi.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan Samarqand va Toshkent viloyatlarida oltin rudali konlar aniqlandi va razvedka qilindi. Dunyoning eng yirik oltin rudali provinsiyasi bo'lgan Qizilqumdagi Muruntov koni bilan bir qatorda Aji-bugut, Bulutkon, Balpantov, Aritontov, Turbay va boshqa yangi konlar aniqlandi va o'rganildi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, oltin qazib chiqarish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda sakkizinchi, MDH da esa ikkinchi (Rossiyadan keyin) o'ringa chiqib oldi! Aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish hajmi bo'yicha O'zbekiston MDHda birinchi va dunyoda beshinchi o'rinda turadi.

Respublika kumush konlariga ham ega. Bular Navoiy viloyatidagi Visokovoltnoye, O'qjetpes, Kosmonavtchi va Namangan viloyatidagi Oqtepa

konlaridir. Katta miqdordagi tasdiqlangan zaxiralar oltin va mis-porfir konlarida mavjud. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli va chet ellik investorlar uchun jozibali kondir.

O'zbekistonda qimmatbaho metallar bilan bir qatorda uran ham qazib olinadi. Uni olish uchun mineral xom ashyo bazasi mavjud. Uran eng samarali va ekologiya nuqtai nazaridan optimal hisoblangan usul - er ostida ishqorlarni yuvish usuli bilan olinadi.

Mis, ko'rg'oshin, ruh sanoati asosan Ohongaron-Olmaliq kon sanoati rayonida Qo'rg'oshinkon-Oltintopgan polimetall konlari, Qalmoqqir mis konlari negizida shakllana boshlagan. Ushbu sanoat tarmog'ining yetakchi korxonasi tugal metallurgiya sikliga ega bo'lgan Olmaliq kon-metallurgiya kombinati hisoblanadi. Kombinatning mis majmuasi Qalmoqqir mis koni, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodidan, qo'rg'oshin - ruh majmuasi Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan, Chalaga va boshqa konlar, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodlarini o'z ichiga oladi. Ular asosan tozalangan misni eksport qilmoqda. Har yili bir necha o'n ming tonna mis ishlab chiqarayotgan O'zbekiston mis zahiralari bo'yicha dunyoda 10-o'rinda turadi. Ruda konidagi rangli metallar qatlamlari asosan Toshkent viloyatining Olmaliq rudali maydonida joylashgan. Bu erdagi uchta konda bir necha mis zahiralari bor deb taxmin qilinmoqda. Bundan tashqari, Dalneye koni razvedka qilingan. Zahiralarning kattaligi, qazib chiqarish tannarxi, rudadagi misning tarkibi jihatidan MDH mamlakatlarida hali unga teng keladigan kon yo'q. Volfram, molibden, litiy sanoatining yirik korxonasi O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'ta chidamli Chirchiq metallar kombinati hisoblanadi. Kombinat ingichka volfram (Samarqand) va Qo'ytosh volfram, molibden (Jizzax) konlari rudalari hamda mis rudalaridan ajratib olinadigan molibden negizida ishlaydi. Kombinatda birinchi molibden quyilmasi 1956 yili olingan. 1957 yildan esa qattiq qotishmalar ishlab chiqarish boshlangan. Kombinat mahsulotlari (100 turdan ortiq) elektrotexnika, po'lat eritish, kon burg'ilash sohalarida keng qo'llaniladi.

Respublikada yana bir qator nodir va sochma metallar - reniy, selen, tellur, skandiylar ishlab chiqariladi, rangli metallarning ikkilamchi quyilmalarini olish yo'lga qo'yilgan. Alyuminiy parchalarini qaytadan eritib, yiliga bir necha o'n ming tonna ikkilamchi alyuminiy xalq xo'jaligiga yetkazib berilmoqda.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati - iqtisodiyot uchun mashina va mexanizmlar, jihozlar, agregat va apparatlar, asbob-uskunalar, madaniy-maishiy mollar, shuningdek, mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat tarmoqlari majmuidir. Ushbu sanoat butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti, xalqning moddiy-madaniy farovonligi va mamlakat qudrati mashinasozlik sanoati taraqqiyotiga bog'liq. Uning ahamiyati, eng avvalo, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga va insonlar hayotining barcha sohalariga joriy etish asosida qo'l mehnatini mashina mehnatiga aylantirish, engillashtirish, mashinani mashina bilan yaratish, tejamkorlikni ta'minlash va mehnatning mazmuni va xarakterini o'zgartirishdan iborat. Mashinasozlik sanoati mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi kunda mashinasozlik sanoatining 10dan ortiq tarmog‘i mavjud.

Ular qatoriga avtomobilsozlik, samolyotsozlik, traktorsozlik va qishloq xo‘jalik mashinasozligi, elektrotexnika va vagonsozlik, asbobsozlik va kabelsozlik kabi yirik tarmoqlar kiradi.

Ushbu sanoat tarkibida metallni qayta ishlash sohasi ham mavjud bo‘lib, bu soha o‘z navbatida, metall buyumlar tayyorlash, metall kostruksiyalar hamda mashina va asbob-uskunalar ta‘miri tarmoqlaridan iborat. Bunday faoliyat bilan 2,5 mingdan ortiq korxonalar shug‘ullanmoqda.

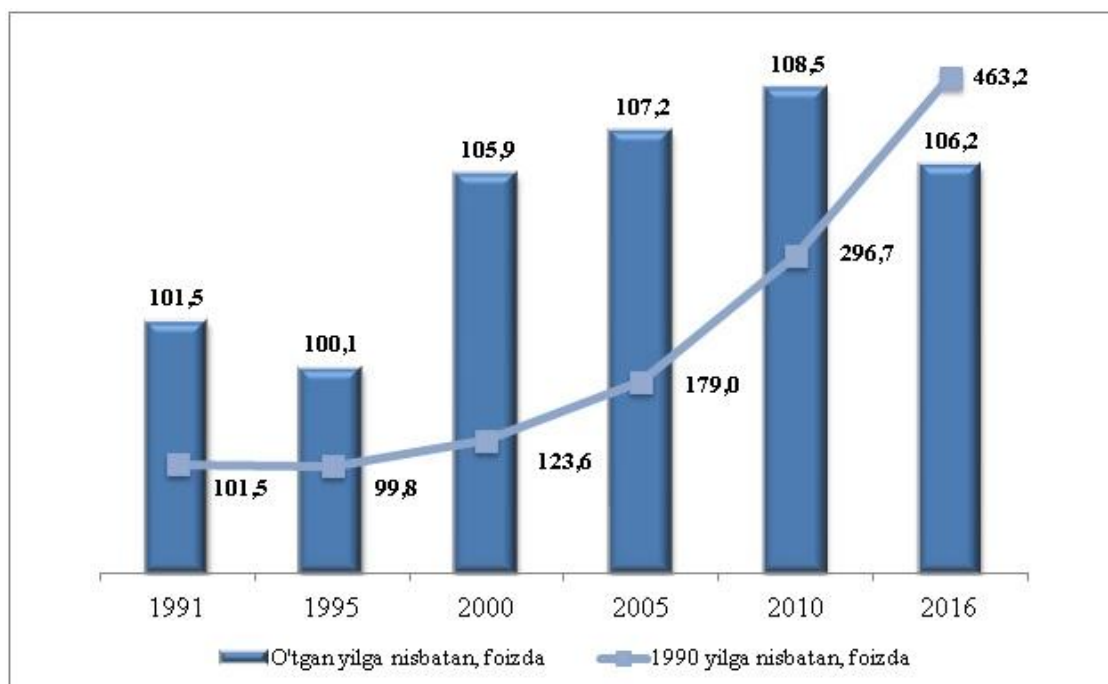
Qurilish materiallari sanoati. Respublika qurilish materiallari ishlab chiqaradigan ko‘p tarmoqli sanoatga ega. Sement, asbest-sement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va gidrozolyasiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama material (plita)lar, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyasiyasi materiallari, ohak, gips, bog‘lovchi materiallar va ulardan buyumlar, sanitariya-gigena jihozlari, polimer xom ashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir-beton kostruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud. O‘zbekistonda tabiiy xom ashyodan qurilish materiallari sifatida foydalanish tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, binolar qurilishida xom g‘isht, guvala, yog‘och sinch, oddiy tuproq(loy)dan tiklanadigan paxsa asrlar davomida asosiy qurilish material bo‘lib kelgan. Xumdonlarda pishirilgan g‘isht, sopol, chinni koshin, ganch, yo‘nilgan granit, marmar toshlar saroy, madrasa, masjid, rabotlar qurilishida keng qo‘llanilgan.

Yengil sanoat. Hozirgi davrda O‘zbekiston engil sanoati ko‘p tarmoqli industrial kompleks bo‘lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari, to‘qimachilik, trikotaj, shoyi to‘qish, tikuvchilik, ko‘npoyabzal, gilamchilik, chinni-fayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish sohalarida 300 ta yaqin yirik korxonalar bor. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida engil sanoat hissasi 13,0 % ni tashkil etadi. Bu tarmoqda 145 mingga yaqin xodim ish bilan band.

Oziq-ovqat sanoati. Sanoatning bu tarmog‘i asosan xom ashyoni qayta ishlashga asoslangan. Uning korxonalarida go‘sht va go‘sht mahsulotlari, yog‘-moy, sut va sut mahsulotlari, shakar, non va non mahsulotlari, makaron, meva-sabzavot konservalari, qandolat, choy qadoqlash, uzum va shampan vinosi, spirt, aroq, pivo, chanqoqbosar ichimliklar, tamaki, sovun va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan ko‘plab sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda.

Sanoat tarmoqlarini isloh qilish, tarkibiy o‘zgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarining amalga oshirilishi, moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishi, respublika sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga zamin yaratdi.

1995 yilda sanoat ishlab chiqarishning hajmi 1990 yilga nisbatan 0,2 foizga kamayganiga qaramay, 2000 yildan boshlab (1990 yilga nisbatan) o‘shish 1,2 m., 2005 yilda – 1,8 m., 2010 yilda – 3,0 m. va 2016 yilda esa 4,6 m. oshganini ko‘rsatmoqda.

2.3-rasm. Sanoat ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari dinamikasi¹⁴

Dastlabki ma'lumotlar bo'yicha 2017 yil yanvar-dekabr oylarida respublika korxonalari tomonidan 144,2 trln.so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lib, o'tgan yilning tegishli davriga nisbatan o'sish sur'ati 107,0 % ni tashkil etdi.

Jami sanoat ishlab chiqarish hajmi o'shishining asosiy omili bo'lib, qayta ishlash sanoatida ishlab chiqarish hajmining 6,4 % ga (jami sanoat ishlab chiqarish hajmi o'sishiga qo'shgan hissasi 5,2 punkt), tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashning - 12,9 % ga (o'sishga qo'shgan hissasi 1,3 punkt), elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashning 4,9 % ga (o'sishga qo'shgan hissasi 0,4 punkt) va suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni utilizatsiya qilishning - 13,5 % ga (o'sishga qo'shgan hissasi 0,1 punkt) o'sishi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarish hajmi 144,2 trln.so'mni, o'sish 7,0 %ni tashkil etdi

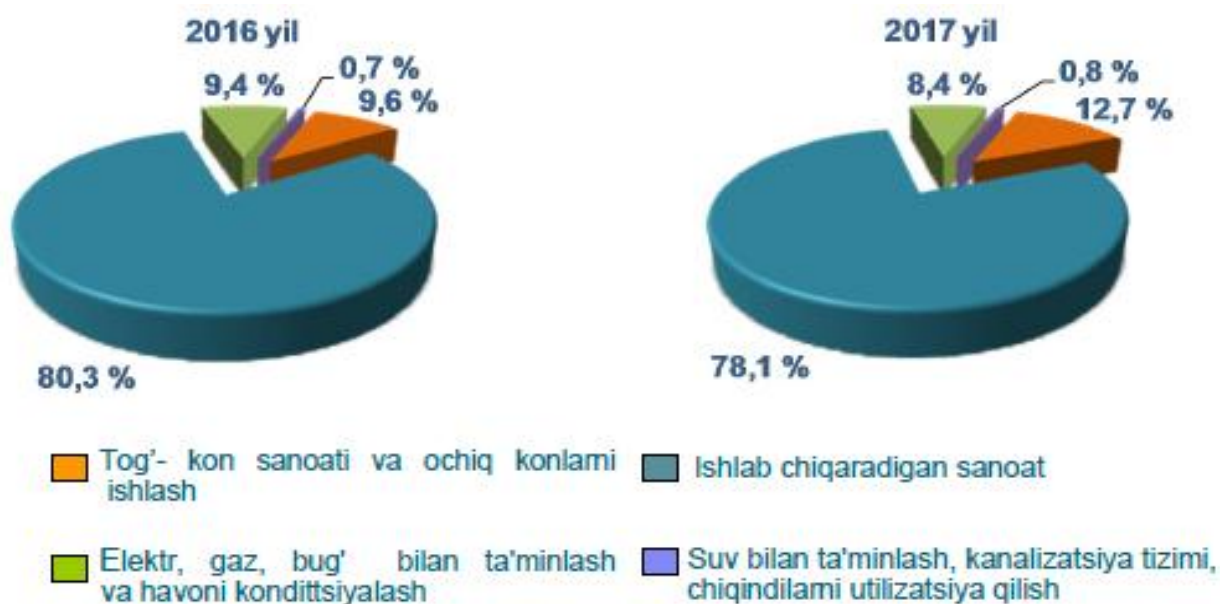
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati -102,7 %

Iste'mol tovarlarning jami sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi - 38,9 %

Sanoatda kichik biznesning ulushi – 39,6 %

Sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi – 26,7 %

¹⁴ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi. stat.uz

2.4-rasm. Yanvar-dekabr oylarida iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish tarkibi¹⁵

Rasmdan ko‘rinadiki, korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi ishlab chiqaradigan (qayta ishlaydigan) sanoatda 112,7 trln.so‘mni yoki jami sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning 78,1 % ni, tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashda 18,3 trln.so‘mni (12,7 % ni), elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashda 12,1 trln.so‘mni (8,4 % ni) va suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni utilizatsiya qilishda 1,1 trln.so‘mni (0,8 % ni) tashkil etgan.

¹⁵ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi. stat.uz

2.1- jadval

Natura ko'inishida ayrim turdagi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi, (kichik korxonalar va mikrofirmalarsiz)¹⁶

	2017 yil	2016 yil	O'sish sur'ati, foizda
--	----------	----------	------------------------

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash

ko'mir, ming tonna	4038,6	3867,3	104,4
neft, ming tonna	806,0	860,1	93,7
tabiiy gaz, mln.kub.metr	56417,6	56132,1	100,5
chaqiq tosh, ming tonna	2090,9	1503,2	139,1
shag'al, ming tonna	1310,4	1074,3	122,0

Qayta ishlash sanoati

shakar, ming tonna	473,3	535,0	88,5
ko'k choy, tonna	2050,0	1682,0	121,9
o'simlik yog'i (tozalangan), ming tonna	207,9	197,1	105,4
paxta tolasi, ming tonna	951,9	1034,5	92,0
avtomobil benzini, ming tonna	1106,2	1134,6	97,5
dizel yoqilg'isi, ming tonna	962,9	1008,4	95,5
portlandtsement, ming tonna	8497,3	8222,3	103,3
yengil avtomobillar (ixtisoslashtirilganlarsiz), dona	135471	85674	158,1

Tog'-kon sanoatida chaqiq tosh qazib olish hajmi o'tgan yilning mos davriga nisbatan 39,1% ga, shag'al - 22,2 % ga, ko'mir - 4,4 % ga, tabiiy gaz - 0,5 % ga oshganligini va neft ishlab chiqarish hajmining 6,3% ga kamayganligini kuzatish mumkin.

¹⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi. stat.uz

2.2- jadval

Natura ko'rinishida yengil avtomobillar hamda elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash ishlab chiqarish hajmi¹⁷

(kichik korxonalar va mikrofirmalar)

	2017 yil	2016 yil	O'sish sur'ati, foizda
yengil avtomobillar (ixtisoslashtirilganlarsiz), dona	135471	85674	158,1
shu jumladan:			
"Nexia"	34544	32166	107,4
"Damas"	22496	16817	133,8
"Spark"	22360	17735	126,1
"Gentra"	19164	9443	2,0 m.
"Cobalt"	18014	3880	4,6 m.
"Matiz"	13002	2933	4,4 m.
"Kaptiva"	4540	2148	2,1 m.
"Malibu"	963	216	4,5 m.
"Orlando"	388	336	115,5
yuk avtomobillari, dona	3778	3516	107,5
avtobuslar, dona	1057	908	116,4
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash			
elektr energiyasi, mln.kVt/s	60092,3	58319,1	103,0
issiqlik energiyasi, ming Gkal.	27365,0	28648,8	95,5

Qayta ishlash sanoatida yengil avtomobillar ishlab chiqarish 58,1 % ga, ko'k choy - 21,9 % ga, avtobuslar - 16,4 % ga, yuk avtomobillari - 7,5 % ga, o'simlik moylari - 5,4 % ga oshganligini va shakar, paxta tolasi, dizel yoqilg'isi va avtomobil benzini ishlab chiqarish hajmining o'tgan yilning mos davriga nisbatan sezilarli darajada pasayganligini kuzatish mumkin.

Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashda elektr energiya ishlab chiqarish hajmining 3,0 % ga oshib, 60 mlrd. kVt/s tashkil etganligini, issiqlik energiyasini esa 4,5% ga kamayganligini kuzatish mumkin.

¹⁷ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi. stat.uz

O‘zbekiston elektr stansiyalarida o‘rnatilgan quvvatlarining tarkibi¹⁸

O‘zbekiston elektr stansiyalarining o‘rnatilgan quvvatlari (MVt), jami	13002,2
1. «O‘zbekenergo» AJ	12526,7
shu jumladan:	11097,0
Issiqlik elektr stansiyalar (IES)	1429,7
Gidravlik elektro stansiyalar (GES)	
2. Blokstansiyalar	475,5

O‘zbekiston Respublikasida gidroenergetika resurslari salohiyati va ulardan foydalanish

Respublikaning daryolari oqimining nazariy gidroenergetik umumiy saloxiyati 88,5 mlrd.kVt s ni tashkil etadi, shundan texnik gidroenergetik umumiy saloxiyati esa 21,09 mlrd. kVts.ni tashkil etadi.

Xozirgi paytda gidroenergetikaning texnik saloxiyatining 25 % (yiliga5,5-6 mlrd.kVts.) miqdordan foydalanilmoqda.

Quyosh kollektorlarining ishlab chiqarilishini tashkillashtirish

Quyosh kollektorlaridan foydalanilganda 1 kv m kollektor yiliga:

214 kg shartli yoqilg‘ini

183 kub m tabiiy gazni

1684 kVt soat elektroenergiyasini

1,45 Gkal issiqlik energiyasini tejash imkoniyatini yaratadi.

Respublikamiz quyosh nurining umumiy saloxiyati 700 mlrd kVt soatdan yuqoriroqdir.

SHamol energiyasining umumiy salohiyati

2015 yil nemis mutaxassislari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida Respublikamiz xududlaridagi umumiy shamol energiyasining saloxiyati 400 mlrd. kVt soatdan ortiq deb baholangan.

¹⁸ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi. stat.uz

Neft va gaz kondensatini qayta ishlash 2 ta zavodda amalga oshiriladi:

Fargʻona neftni qayta ishlash zavodi (1959 yilda ishga tushirilgan, 2000 yilda rekonstruksiya qilingan)

Buxoro neftni qayta ishlash zavodi (1997 yilda ishga tushirilgan)

Gazni qayta ishlash 3 ta zavodda amalga oshiriladi:

Muborak gazni qayta ishlash zavodi (1971 yilda ishga tushirilgan boʻlib, gaz kondensati, suyultirilgan gaz, gazli texnik oltingugurt kabi mahsulotlarni ishlab chiqaradi)

SHoʻrtan gazni qayta ishlash zavodi (har yili 20 mlrd. kub m gazni qayta ishlaydi)

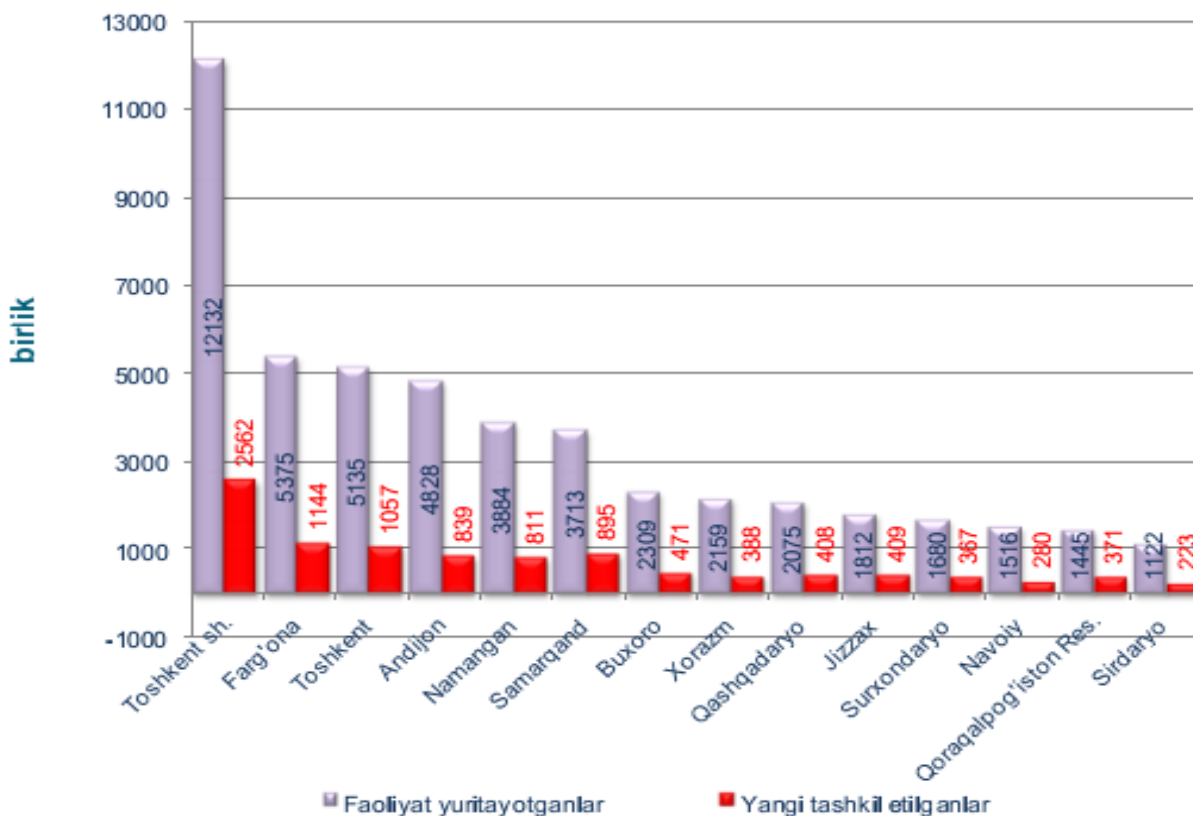
SHoʻrtan gaz-kimyoy kompleks (2001 yil ishga tushirilgan)

Ustyurt gaz-kimyoy kompleks kelgusida respublikada toʻrtinchi gazni qayta ishlash zavodi boʻladi (har yili 4,5 mlrd. kub m gazni qayta ishlaydi, 2016 yilga ishga tushirilgan)

2.3. Sanoat korxonalarining belgilari, funksiyalari va vazifalari

Zamonaviy korxonalar *mulchilik shakliga* koʻra, davlat va nodavlat, *tarmoq belgilariga* koʻra, mashinasozlik, energetika, metallurgiya, neft va gaz sanoati, qurilish kompleksi, oziq-ovqat, engil sanoat, savdo va hokazolar, *ishlab chiqarish miqyosi va xodimlar soniga* koʻra, yirik, mikrofirma va kichik, *faoliyat yuritish muddatiga* koʻra, uzluksiz, mavsumiy va uzlukli korxonalariga boʻlinadi.

Ayni paytda respublikada 49 mingdan ortiq sanoat korxonalari faoliyat yuritayotgan boʻlib, shu jumladan 10,2 mingta korxonalar 2017 yil yanvar – dekabr oylarida tashkil etilgan boʻlib, ulardan: Toshkent shahriga 2,6 mingta korxonalar, Fargʻona viloyatiga 1144 ta korxonalar, Toshkent viloyatiga 1057 ta korxonalar, Samarqand viloyatiga - 895 ta, Namangan va Andijon viloyatlariga 800 tadan ortiq korxonalar, Buxoro viloyatiga 500 taga yaqin korxonalar, Jizzax va Qashqadaryo viloyatlariga 400 tadan ortiq korxonalar, Qoraqalpogʻiston Respublikasi, Surxondaryo va Xorazm viloyatlariga 300 tadan ortiq korxonalar, Navoiy va Sirdaryo viloyatlariga 200 tadan ortiq korxonalar toʻgʻri keladi.

2.5-rasm. 2018 yil 1 yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan va yangi tashkil etilgan sanoat korxonalarini soni

Sanoat korxonalarini turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-Chiqarish va texnika munosabatlarida korxonalar* – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;
- *ijtimoiy munosabatlarda korxonalar* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning huquq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar ;
- *tashkiliy-huquqiy munosabatlarda korxonalar* huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;
- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonalar* – bu, tarmoqning mustaqil bo'g'ini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Zamonaviy korxonalarining faoliyati quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilishi zarur:

- korxonalar egasining daromad olishi;
- iste'molchilarni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan ta'minlash;
- xodimlarni ish haqi bilan ta'minlash;
- korxonaga yaqin joylarda yashovchi aholi uchun ish joylari yaratish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- korxonalar faoliyatida to'xtab qolishga yo'l qo'ymaslik;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarini mukammallashtirish;

- ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tejamkorlikka rioya qilish.
- Xo‘jalik faoliyatining joriy va istiqboldagi vazifalarini bajarish korxonalaridan quyidagi funksiyalarni amalga oshirishni talab qiladi:
- ishlab chiqarish va shaxsiy iste‘mol uchun mahsulotlarni tayyorlash;
  - mahsulotlarni iste‘molchilarga etkazib berish va sotish;
  - sotuvdan keyin xizmat ko‘rsatish;
  - ishlab chiqarishning moddiy-texnika asosini ta‘minlash;
  - xodimlar mehnatini tashkil qilish va boshqarish;
  - soliqlarni to‘lash, byudjetga to‘lanuvchi ixtiyoriy yoki majburiy badal va to‘lovlarni amalga oshirish ;
  - amaldagi standartlar, normativlar va davlat tomonidan chiqarilgan qonun-qoidalarga rioya qilish.

2.4. Sanoat korxonalarini tasniflash

Xususiy korxona deb, mulkdor Yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot e‘tirof etiladi¹⁹. Xususiy korxonada tadbirkorlik sub‘ektlarining tashkiliy-huquqiy shaklidir.

Mas‘uliyati cheklangan jamiyat deb bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta‘sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta‘sis hujjatlari bilan belgilab qo‘yilgan miqdorlardagi ulushlarga bo‘lingan jamiyat tan olinadi²⁰. Mas‘uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog‘liq zarar uchun o‘zlari qo‘shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo‘ladilar.

Qo‘shimcha mas‘uliyatli jamiyat sifatida bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta‘sis etilgan, ustav fondi ta‘sis hujjatlarida belgilangan miqdorlardagi ulushlarga bo‘lingan jamiyat tan olinadi va uning ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo‘yicha o‘z mol-mulkulari bilan qo‘shgan hissalar qiymatiga nisbatan hamma uchun bir xil bo‘lgan, jamiyatning ta‘sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo‘ladilar.

Xo‘jalik shirkati deganda muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo‘lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo‘lgan tijorat tashkiloti tushuniladi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar²¹.

Xo‘jalik shirkati to‘liq shirkat yoki kommandit shirkat turlariga bo‘linadi.

Aksiyadorlik jamiyati deb ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo‘jalik

¹⁹ «Xususiy korxonalar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Qonun va qarorlar. – T.: O‘zbekiston, 2004, №3

²⁰ «Mas‘uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas‘uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. 2001 yil 6 dekabr // Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to‘plami. 1-tom. - T.: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.

²¹ «Xo‘jalik shirkatlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining 2001 yil 6 dekabrda gi Qonuni.

yurituvchi sub'ekt hisoblanadi²².

Sho'ba xo'jalik jamiyati. Agar bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo'lsa, ushbu ikkinchi xo'jalik jamiyati sho'ba xo'jalik jamiyati hisoblanadi.

Qaram xo'jalik jamiyati. Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lsa, bunday xo'jalik jamiyati qaram jamiyat deb hisoblanadi. Qaram xo'jalik jamiyati yuridik shaxs hisoblanadi.

Unitar korxon. O'ziga birlashtirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot unitar korxon hisoblanadi.

Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxon. Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxon mulkdorning yoki u vakil qilgan organning qaroriga muvofiq tashkil etiladi.

Operativ boshqaruv huquqiga asoslangan davlat unitar korxonasi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, davlat organining qaroriga muvofiq davlat mulki bo'lgan mol-mulk negizida operativ boshqaruv huquqiga asoslangan davlat unitar korxonasi (davlat korxonasi) tashkil etilishi mumkin.

Qaysi tarmoqqa qarashliligiga ko'ra korxonalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish (mashinasozlik, ko'mir qazib chiqarish, sug'urta va hokazo) sohalariga mansub bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va ko'rinishiga ko'ra, korxonalar traktor zavodi, makaron zavodi va boshqa shu kabilarga bo'linadi.

Texnologik umumiylikiga ko'ra, korxonalar ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz va diskret ravishda, kimyoviy yoki mexanik jarayonlarning ustunligi asosida yurituvchilarga bo'linadi.

Tayyor mahsulotning maqsadlariga ko'ra, barcha korxonalar ikkita katta guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchilar va iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar.

Foydalaniluvchi xom ashyo turiga ko'ra, sanoat korxonalari qazib chiqaruvchi va qayta ishlovchi korxonalariga taqsimlanadi.

Yil davomida ishlash muddatiga ko'ra, korxonalar mavsumiy va yil bo'yi faoliyat yurituvchilarga bo'linadi.

Hajmiga ko'ra, korxonalar yirik, mikrofirm va kichik korxonalariga taqsimlanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra²³ kichik tadbirkorlik sub'ektlari quyidagilardir:

- 1) yakka tartibdagi tadbirkorlar;

²² «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 6 may, O'RQ-370-sonli Qonuni // «Xalq so'zi» 2014 yil 7 may, 88 (6018)-soni.

²³ «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 2 may, O'RQ-328-sonli Qonuni // «Xalq so'zi» 2012 yil 3 may, 86 (5506)-son

2) ishlab chiqarish tarmoqlaridagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan yigirma kishi, xizmat ko‘rsatish sohasidagi va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa tarmoqlardagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan o‘n kishi, ulgurji, chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlaridagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan besh kishi bo‘lgan mikrofirmalar;

3) quyidagi tarmoqlardagi:

engil, oziq-ovqat sanoatidagi va qurilish materiallari sanoatidagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan ikki yuz kishi;

metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog‘ochsozlik, mebel sanoatidagi, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalariidagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan yuz kishi;

mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg‘i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirish va ularni qayta ishlash, qurilish hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalariidagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan ellik kishi;

fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, transport, aloqa, xizmat ko‘rsatish sohalari (sug‘urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa sohalardagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan yigirma besh kishi bo‘lgan kichik korxonalar.

Faoliyatning bir necha turini amalga oshiruvchi (ko‘p tarmoqli) yuridik va jismoniy shaxslar yillik aylanma hajmida ulushi eng ko‘p bo‘lgan faoliyat turi mezonlari bo‘yicha kichik tadbirkorlik sub’ektlariga kiradi

Ixtisoslashuv darajasiga ko‘ra, korxonalar ixtisoslashgan, universal va aralash korxonalariga bo‘linadi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish usullariga ko‘ra, korxonalar ishlab chiqarishning oqim, partiyali va donalab ishlab chiqarish usullari ustuvor turuvchi korxonalariga bo‘linishi mumkin.

Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish darajasiga ko‘ra, korxonalar to‘liq va qisman avtomatlashtirilgan yoki mexanizatsiyalashtirilgan, qo‘l-mashina va faqat qo‘l mehnatiga asoslangan korxonalariga bo‘linadi.

Kooperatsiya jarayonida konsern, konsorsium, xo‘jalik asotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin. Ushbu tuzilmaviy birliklarining mohiyatini qisqacha ko‘rib chiqamiz.

Korporatsiya yirik aksioner jamiyatlar birlashmasi hisoblanib, bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchilarni birlashtiradi. Natijada ishlab chiqarish monopollashadi. **Korporatsiya** atamasi lotincha «**korporatio**» so‘zidan olingan bo‘lib, birlashma, hamjamiyat ma‘nosini beradi.

Konsern umumiy manfaatlarga ega hamda shartnomalar, kapital va qo‘shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog‘liq bo‘lgan korxonalarining yirik birlashuvini aks ettiradi.

Konsern – bu ishlab chiqarish diversifikatsiyasi, ya'ni korxonalarining faoliyat sohalari va ishlab chiqaradigan mahsulotlari turining kengayishi, yangilanib turishi asosida tarkib topadigan yirik ko'p tarmoqli korporatsiya.

Konsorsium – bu aniq iqtisodiy loyihalarni amalga oshirishni maqsad qilgan korxonalarining umumiy kelishuvlar asosida yuzaga keladigan muvaqqat birlashmasidir. Konsorsium buyurtmachilar oldidagi majburiyatlar uchun javobgar hisoblanadi.

Xo'jalik assotsiatsiyasi jismoniy yoki huquqiy shaxslarning o'zaro hamkorlik yuritish maqsadida ko'ngilli ravishda birlashuvini anglatadi va unda birlashuvga kiruvchi sub'ektlar o'z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Korxonalarining konsentratsiya asosida birlashuvi kartel, sindikat, xolding va moliya-sanoat guruhlari ko'rinishida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish sohasidagi **kartellar** ishlab chiqarish masalalari, narxlar, tovarlarni sotish, ishchi kuchini yollash va shu kabi masalalar bo'yicha kelishuvga asoslanib faoliyat yuritadi. Integratsining bu shaklida korxonalar mustaqillikni saqlab qolgan holda kooperatsiya asosida birlashadilar.

Sindikat – tijorat faoliyatini (ta'minot, buyurtmalarni taqsimlash, xom ashyo sotib olish, mahsulot sotish, bahoni shakllantirish) hamkorlikda tashkil qilishga asolangan birlashmadir. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxonalar huquqiy hamda xo'jalik yuritish mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Trestlar yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga kiruvchi korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotib, Yagona reja asosida faoliyat yuritadi.

O'z tarkibidagi aksiyadorlik jamiyatlarni nazorat paketlarini egallash bilan korporatsiyalar **xolding kompaniyalariga** aylanadi.

2.5. Sanoat korxonalarini ta'sis etish va davlat tomonidan ro'yxatga olinishi

Korxonalar qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda maxsus davlat organlarida ro'yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan hisoblanadi va huquqiy shaxs maqomiga ega bo'ladi.

Korxonalar ustavi uning huquqiy maqomini, huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Ta'sis shartnomasi korxonaning tashkil qilinishi va yakka tarzda yoki hamkorlikdagi faoliyatning boshlanishini tavsiflovchi hujjatdir. U shuningdek, tashkil etilayotgan korxonaning ustavini to'ldiruvchi hujjat ham hisoblanadi.

Xususiy korxonaning ta'sis hujjati sifatida uning ustavi qabul qilinadi.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar ta'sis hujjatlari sifatida jamiyatning ta'sis shartnomasi va ustavi qabul qilinadi.

Aksiyadorlik jamiyatining ta'sis hujjati sifatida ta'sis yig'ilishi (muassis) tasdiqlagan ustav qabul qilinadi.

Xo'jalik shirkatining ta'sis etish hujjati bo'lib, uning ta'sis shartnomasi hisoblanadi.

**Tadbirkorlik sub'ektlari - yuridik shaxslar ustav
fondining eng kam miqdoriga qo'yiladigan talablar²⁴**

Tadbirkorlik sub'ektlarining - yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shakli	Ustav fondining eng kam miqdori
Aksiyadorlik jamiyati	1 600 mln. so'm
Mas'uliyati cheklangan jamiyat	Eng kam oylik ish haqining 40 baravari miqdorida
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	Eng kam oylik ish haqining 40 baravari miqdorida
To'liq shirkat	Eng kam oylik ish haqining 50 baravari miqdorida
Kommandit shirkat	Eng kam oylik ish haqining 50 baravari miqdorida
Unitar korxonalar, Davlat unitar korxonasi, Xususiy korxonalar, Fermer xo'jaligi, Ishlab chiqarish kooperativi, yuridik shaxs tashkil etgan dehqon xo'jaligi	-
Oilaviy korxonalar	Eng kam oylik ish haqining 10 baravari miqdorida
Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar	600 mln. so'm
Chet el sarmoyasi ishtirokidagi korxonalar	Tegishli tashkiliy-huquqiy shakli uchun belgilangandan kam bo'lmagan miqdorda

Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va qayta ro'yxatdan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 28 oktyabrdagi PQ-2486-sonli qarorini amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi 2017 yil 9 fevraldagi 66-sonli Hukumat qaroriga muvofiq Davlat xizmatlari markazlari tomonidan amalga oshiriladi²⁵.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish quyidagi usullardan biri bilan amalga oshiriladi:

1. Internet jahon axborot tarmog'i orqali tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yishning avtomatlashtirilgan tizimi vositasida Yagona portalda;

2. Ariza beruvchilar davlat ro'yxatidan o'tkazish, qayta ro'yxatdan o'tkazish uchun tegishli ro'yxatdan o'tkazuvchi organga o'zlari kelib murojaat qilgan holda.

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida" 2016 yil 28 oktyabrdagi PQ-2646-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 9 fevraldagi 66-son Qarori

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida" 2016 yil 28 oktyabrdagi PQ-2646-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 9 fevraldagi 66-son qarori

Davlat ro'yxatidan o'tkazish va qayta ro'yxatdan o'tkazish "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom"da nazarda tutilgan muddatlarda amalga oshiriladi (2.4-jadval).

2.4-jadval

Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, qayta ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan muddatlar²⁶

T/r	Tadbirkorlik faoliyati Shakllarining nomi	Davlat ro'yxatidan o'tkazishning belgilangan muddatlari
I. Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish		
1.	Yakka tartibdagi tadbirkor, shu jumladan dehqon xo'jaligi, oilaviy tadbirkorlik va hunarmandchilik faoliyati sub'ektlari	real vaqt rejimida, lekin 30 minutdan oshmagan vaqtda
2.	Tadbirkorlik faoliyatining boshqa shakllari	real vaqt rejimida, lekin 30 minutdan oshmagan vaqtda
II. Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan qayta o'tkazish		
3.	Ta'sis hujjatlariga ustav fondi miqdorining oshirilishi, ulushning (hissaning) boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilganda	16 ish soatidan oshmagan vaqtda
4.	Ro'yxatdan o'tkazish ma'lumotlariga (ta'sis hujjatlariga) kiritilayotgan boshqa o'zgartirishlar va (yoki) qo'shimchalar kiritilganda	real vaqt rejimida, lekin 30 minutdan oshmagan vaqtda

Yuridik shaxsni (tijorat tashkilotini) ro'yxatdan o'tkazishda taqdim etilayotgan hujjatlar soni 6 tadan 2 tagacha qisqartirilgan, ya'ni faqatgina ariza va ta'sisi hujjatlari talab etiladi, yakka tartibdagi tadbirkorlar (YATT) uchun zarur bo'lgan hujjatlar soni 7 tadan 1 tagacha qisqartirilgan, ya'ni faqatgina ariza taqdim etish talab etiladi.

²⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida" 2016 yil 28 oktyabrdagi PQ-2646-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 9 fevraldagi 66-son qarori

Tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazish, qayta ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat bojlari stavkalari²⁷

Tadbirkorlik sub'ektlari	davlat bojlari stavkalari
xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazganlik uchun	hozir bo'lish tartibida murojaat etilganda eng kam oylik ish haqining 32 barovari, Internet butunjahon tarmog'i orqali davlat ro'yxatidan o'tkazilganda esa - eng kam oylik ish haqining 16 barovari miqdorida;
sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlari, auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatchilari tashkilotlari, birjalar, lombardlar, investitsiya fondlarini, "O'zbekoziqovqatzaxira" meva-sabzavot mahsulotlarini tayyorlash va g'amlash korxonalari uyushmasi tarkibiga kiruvchi korxonalarni, bozorlarni, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Hukumatining tegishli qarorlari bilan aksiyadorlik jamiyatlari (shu jumladan xolding) shaklida tashkil etilayotgan xo'jalik boshqaruvi organlarini ro'yxatidan o'tkazganlik uchun	hozir bo'lish tartibida murojaat etilganda eng kam oylik ish haqining to'rt baravari, Internet butunjahon tarmog'i orqali davlat ro'yxatidan o'tkazilganda esa - hozir bo'lish tartibida murojaat etganlik uchun belgilangan stavkaning 50 foizi miqdorida";
yuridik shaxslarni - tadbirkorlik sub'ektlarini, yuridik shaxs bo'lmagan yakka tartibdagi tadbirkorlarni hamda yuridik shaxs bo'lmagan oilaviy tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazganlik uchun	hozir bo'lish tartibida murojaat etilganda eng kam oylik ish haqining bir baravari, Internet butunjahon tarmog'i orqali davlat ro'yxatidan o'tkazilganda esa - hozir bo'lish tartibida murojaat etganlik uchun belgilangan stavkaning 50 foizi miqdorida";

Biznes yuritishni boshlash bilan bog'liq bo'lgan barcha rasmiyatchiliklarni inobatga olgan holda korxonani ochish jarayoni (*ushbu vaqtga firma nomini zaxiraga olib qo'yish, ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat bojini to'lash, davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma va ro'yxatdan o'tkazilgan ta'sis hujjatlarini olish, muhrni tayyorlash, soliq organlarida, statistika organlarida hamda Xalq bankida hisobga qo'yish, shuningdek bankda hisob raqamini ochish kiradi*) bir kundan kam vaqtni talab qiladi.

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida" 2016 yil 28 oktyabrdagi PQ-2646-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 9 fevraldagi 66-son qarori

2.6. Sanoat korxonalarini tugatish va qayta tashkil qilish

Korxonani *qayta tashkil qilish* – bu, uning birlashib ketishi, qo‘shilishi, bo‘linishi, ajralib chiqish va shaklini o‘zgartirishi degani. Korxonani qayta tashkil qilish ta‘sischi (ta‘sischilar) qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Qayta tashkil qilish korxonaning ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari, moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlari avvalgiga nisbatan yaxshilanishiga xizmat qilishi lozim.

Korxonani *tugatish* huquqiy xatti-harakat bo‘lib, ishlab chiqarish va xo‘jalik yuritish faoliyatining to‘xtatilishini anglatadi. Korxonani tugatish uning ta‘sischilari tomonidan qabul qilinadigan qaror asosida ixtiyoriy tugatish shaklida yoki xo‘jalik sudi qarori asosida amalga oshiriladi.

Korxonani tugatilganda u davlat ro‘yxatidan chiqariladi, uning bankdagi hisob raqami yopiladi hamda muhr, shtamp va boshqa rekvizitlari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Korxonani tugatishga quyidagilar sabab bo‘lishi mumkin:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulot(ish, xizmat)ga bo‘lgan talabning pasayib ketishi yoki umuman yo‘qolishi;
- ishlab chiqarishning zarar keltirishi;
- ishlab chiqarishning atrof-muhit hamda aholi hayotiga xavf tug‘dirishi;
- korxonaning bino va inshootlari, asbob-uskunalar va boshqa vositalaridan iqtisodiy jihatdan unumliroq, yanada sifatli va iste‘molchilar talabiga javob beruvchi mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1.Sanoat – milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i.

2.Sanoatning asosiy xususiyatlari va sanoat ishlab chiqarishining xalq xo‘jaligining boshqa sohalar bilan o‘zaro bog‘liqligi nimalarda namoyon bo‘ladi?

3.O‘zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.

4.Sanoat va bozor xo‘jaligi hamda uning xorijiy bozorga chiqish imkoniyatlari va yo‘llari nimalardan iborat?

5.Sanoat ishlab chiqarishning xalqaro hamkorlik sohasidagi vazifalari nimalarni taqazo etadi?

3-mavzu. SANOAT TARMOQ TUZILMASI VA TARKIBIY SILJISHLAR

Reja:

3.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati

3.2. Barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning o‘rni

3.3. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog‘ining shakllanishi

3.4. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

3.1. Tarkibiy siyosat, uning mohiyati va ahamiyati

Tarkibiy (tuzilmaviy) siyosat haqida mulohaza yuritishdan oldin, strukturaning o‘zi nima ekanligini bilib olishimiz zarur.

Tarkib (tuzilma) lotincha, «structura» so‘zidan olingan bo‘lib, narsalar tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liq ravishda joylashishini, tuzilishini bildiradi.

Tarkibiy siyosatining mohiyati sohalarning tuzilmaviy jihatlarini belgilab berish, yo‘lga solib turishdan iboratdir.

Rus iqtisodchi olimi S.D. Alekseevichning fikricha iqtisodiyot tarkibi uzoq muddatli davrda mamlakat iqtisodiy o‘shishining muhim shart-sharoitlarini yuzaga keltiradi. U miqdoriy va sifat xususiyatlariga ega bo‘lib, milliy iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarni aks ettiradi. Iqtisodiyot tarkibi mamlakat milliy iqtisodiyotining barqarorligi va havfsizligini tavsiflaydi. shuning uchun iqtisodiyotda miqdoriy va sifat jihatdan tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish davlat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biridir²⁸.

Iqtisodiyotda tub tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, ya‘ni iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish ishlab chiqarishning texnologik yangilanishi va uning tashqi hamda ichki o‘zgarishlarga moslashishi zaruriyatini aniqlovchi ishlab chiqarish kuchlarining katta miqdordagi tarkibiy o‘zgarishlarini ifodalaydi. Bunda muhim maqsad: ishlab chiqarishni qayta tashkil etish, jumladan korxonalarining samarasiz bo‘g‘inlarini yo‘q qilish yoki qo‘shib yuborish, jismonan va ma‘nan eskirgan asosiy vositalarni almashtirish, texnik yangiliklarni kiritish hamda yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishdir. Bularning bari tarmoqlararo, hududiy, texnologik, institutsional va ishlab chiqarishning boshqa muhim tarkibiy siljishlariga olib keladi.

Iqtisodchi olim A.A.Kushnarevning fikricha, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar iqtisodiy samaradorlikni, jahon va milliy bozorlarda raqobatbardoshlikni kamaytiruvchi yoki oshiruvchi iqtisodiyotning turli tarmoqlari, sektorlari, hududlar, korxonalar turlari, texnologik ukladlar va iqtisodiy tizimning boshqa elementlari o‘rtasidagi o‘zaro nisbatlarning mavjud o‘zgarish hisoblanadi.²⁹

---

²⁸ Sergeev Dmitriy Alekseevich. Strukturnie preobrazovaniya kak faktor ekonomicheskogo rosta v transformatsionnoy ekonomike : Dis. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01 : Kazan , 2004 187 c. RGB OD, 61:04-8/3995

²⁹ A.A.Kushnarev. Strukturnie preobrazovaniya ekonomiki kak osobiy ob‘ekt upravleniya: <http://cyberleninka.ru/article/n/strukturnye-preobrazovaniya-ekonomiki-kak-osobyy-obekt-upravleniya>

CH.K.Karenovichning fikricha tub tarkibiy o'zgarishlar davrida milliy iqtisodiyot boshqa davrlarga nisbatan yuqori o'sish sur'atlariga ega bo'lib, uning alohida tarmoqlari va sohalari rivojlanishida tengsizlik kuchayadi.

Takror ishlab chiqarishning hozirgi sharoitlarida iqtisodiy o'sish iqtisodiyot ko'lamining o'sishi bilangina emas, balki iste'molda ham, ishlab chiqarishda ham strukturaviy siljishlar, ularning tezligi va samaradorligi bilan aniqlanadi.

Tarkibiy siyosatining mohiyati sohalarning tuzilmaviy jihatlarini belgilab berish, yo'lga solib turishdan iboratdir. Ana shu nuqtai nazardan mustaqillikning o'tgan davri uchun va 2017-2021 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy siyosatning yo'nalishi va xususiyatlari doirasida belgilangan milliy iqtisodiyot strukturasi progressiv o'zgarishlarni amalga oshirish, tarmoqlararo va tarmoq ichki mutanosibliklarini takomillashtirish, fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi sohalarni ustuvor rivojlantirishni davom ettirish vazifasi muhim ahamiyatga molikdir.

Davlat strategiyasiga muvofiq ijtimoiy ishlab chiqarish va jumladan, sanoat strukturasi izchil tarzda takomillashtirish ko'z ilg'aydigan istiqbolda quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- xalq xo'jaligi va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni balanslashtirilgan tarzda va izchil rivojlantirish;

- iqtisodiyotni, xususan, sanoatni modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish yo'lga o'tkazish, uning samaradorligini oshirish, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar iste'molini ratsionallashtirish, ularni har tomonlama tejash;

- iqtisodiyotning, jumladan, sanoatning ijtimoiy yo'nalishini yanada kuchaytirish, milliy iqtisodning aholi farovonligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil vazifalar tomon yanada chuqurroq burilishini ta'minlash lozim.

Bir butun qismlarning muayyan o'zaro aloqasi, bir-biriga nisbatan joylashuvi bo'lgan strukturaning ahvolini mutanosibliklar juda ham aniq va konkret tarzda ifodalaydi. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini chuqur bilib olish va ularni bashoratlar va loyihalarda tatbiq etish, ijtimoiy va shaxsiy iste'molni, fan-texnika taraqqiyotining, milliy iqtisodiyotning tegishli ishlab chiqarishlari va tarmoqlari rivoji istiqbollari sinchkovlik bilan hisobga olish, korxonalar zarur zahiralar bilan ta'minlashni mustahkamlash - ana shularning hammasi prognozlash va loyihalashtirish texnologiyasining eng muhim tarkibiy, tuzilmaviy qismlari bo'lib, ularga qat'iy rioya qilish vazifalarining mutanosibliligi, balanslashtirilganligi, realligi, qo'yilgan maqsadlarga erishishdagi ishonchliligi, ta'sirchanligining shartidir.

O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasida xalq xo'jaligi strukturasi takomillashtirish, uning tarmoqlarini rivojlantirish yuzasidan muhim topshiriqlar hamda bu tarmoqlarning marralari batafsil belgilab berilgan.

Takror ishlab chiqarishning hozirgi sharoitlarida iqtisodiy o'sish iqtisodiyot ko'lamining o'sishi bilangina emas, balki iste'molda ham, ishlab chiqarishda ham strukturaviy siljishlar, ularning tezligi va samaradorligi bilan aniqlanadi.

Tarkibni aniqlovchi siyosatni shakllantirish iqtisodiyotdagi strukturaviy o'zgarishlarni sifat jihatdan baholashni aniqlanishining prinsipial xususiyati

iqtisodiyotning o'sish sur'ati ko'rsatkichlarining degradatsiyasi yuz berishi muammosini hal etishi zarurligidir, chunki ayni bir sur'atning o'zi bir necha tarmoqlarning turli o'sish sur'atlarida ifodalanishi mumkin. Bu bir xil bo'lmagan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlariga olib keladi. Bu muammo oqibatda u yoki bu sohaga ustuvorlik (afzallik) berish tizimini yaratilishini taqozo etadi. Masalan, fan-texnika taraqqiyotida to'liq aks etadigan sohalar ajralib turadi: yoqilg'i-energetika, elektronika, mashinasozlik, kimyo. Shuning uchun bu tarmoqlar o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat o'sishidan yuqori turishi kerak. Mashinasozlikning tarmoq strukturasi ham jiddiy o'zgarishlar yuz berishi zarur. Kimyoda biotexnologiya va nanotexnologiyani qo'llab, nozik organik sintez mahsulotlarini ishlab chiqarish jadal sur'atlarda rivojlanishi zarur.

Tarkibiy o'zgarishlarning yo'nalishi, ularning jadalligi va ko'lamini aniqlash muhim ish. Ayni vaqtda iqtisodiy darajasi bir xil yoki iqtisodiyotdagi struktura yo'nalishlari o'zgarishi o'xshash bo'lgan mamlakatlar guruhi bo'yicha tarmoqlararo komplekslar va ayrim tarmoqlar ishlab chiqarishi va iste'molining rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash - bu barcha analitik materiallar istiqbolni prognozlashning muhim zamini hisoblanadi.

Shu bilan birga, struktura yo'nalishlari o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak, chunki rivojlanish strategiyasiga muvofiq tarmoqlararo komplekslar va tarmoqlarni rivojlantirish uyg'unlashtirilishi zarur.

Yangi asrning dastlabki yillaridagi taraqqiyot strategiyasi, jamiyatni yangilash, barcha sohadagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish borasidagi faoliyat 6 ta ustuvor yo'nalishdan iborat. Birinchi ustuvor yo'nalish - aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilish, ikkinchi ustuvor yo'nalish - mamlakat siyosiy va iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada jadallashtirish, uchinchi ustuvor yo'nalish - jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish, to'rtinchi ustuvor yo'nalish - kadrlar tayyorlash, beshinchi ustuvor yo'nalish - iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash, oltinchi ustuvor yo'nalish - jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz daxlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta'minlashdan iborat.

Ana shu ustuvor yo'nalishlardan biri iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda ham tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bo'lib, sanoat boshqaruvi tuzilmasini yaxshilashdan tortib korxonalarini yangilash va texnik jihatdan qayta jihozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xom ashyo salohiyatidan to'la, samarali foydalanishga, eksportga moslangan va import o'rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog'i darkor.

Respublika iqtisodiyotida, shu jumladan, sanoatda tarkibiy o'zgarishlarni izchil ta'minlash natijasida davlatning qudratini yanada orttirish, mamlakat mustaqilligini mustahkamlash, yurtni obod etish va xalqning farovonligini yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

Iqtisodiy o'sish ayrim qonuniyatlar asosida sodir bo'ladi. Ba'zan uni harakatlantiruvchi kuch siklik ahamiyat kasb esa, boshqa paytlarda ekstensiv va intensiv omillarga bo'liq bo'ladi. Shubhasiz, davlatning siyosati iqtisodiy jarayonlarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishi yoki jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy institutlarga

ta'sir etish orqali bilvosita ta'sirga ega bo'ladi. Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarda sodir bo'lishi yoki sustlashuvi ayrim hollarda siklik hususiyatga emas balki aynan davlat siyosatining amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Odatda, yuqori sur'atdagi iqtisodiy o'sish iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilayotgan davrga to'g'ri keladi.

Mamlakat iqtisodiyoti tarkibining ahamiyati iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda, ularning samaradorligini oshirishda va barqaror iqtisodiy o'sishga erishishda ko'rinadi. Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatlar rivojlanishining xususiyatlariga bog'liq holda o'zgarib boradi. Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashdagi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ko'pchilik rivojlangan G'arbiy Yevropa davlatlari, Janubiy-Sharqdagi yangi sanoatlashgan davlatlar yuqori darajada iqtisodiy o'sishga iqtisodiyotidagi katta tarkibiy siljishlar hamda boshqa sifat jihatdan o'zgarishlar evaziga erishdilar.

Ma'lumki, iqtisodiyotda tarkibiy siljishlarni amalga oshirish natijasida tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish mumkin. Bugungi kunda mamlakatimizda jadal va mutanosib iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlarni baholashda iqtisodiyot tarkibi asosan tarmoq, takror ishlab chiqarish, mintaqaviy va tashqi savdo jihatidan qaraladi. Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar tarmoq jihatdan qaralganda, asosiy uch tarmoq: sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar ko'rsatish sohalarining umumiy ishlab chiqarishdagi ulushi yoki ushbu tarmoqlarda band bo'lgan aholi soniga qarab aniqlanadi. Mamlakat iqtisodiy o'sishining dastlabki bosqichlarida mazkur uch tarmoqning iqtisodiyotdagi ulushi jihatidan qishloq xo'jaligi ustunlik qilsa, iqtisodiy o'sishning keyingi bosqichlarida sanoat va yuqori iqtisodiy o'sish pallasida esa xizmatlar ko'rsatish sohasining yetakchilik qilishi kuzatiladi.

3.2. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishning o'rni

Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarda sodir bo'lishi yoki sustlashuvi ayrim hollarda siklik hususiyatga emas balki aynan davlat siyosatining amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Odatda, yuqori sur'atdagi iqtisodiy o'sish iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilayotgan davrga to'g'ri keladi.

Mamlakat iqtisodiyoti tarkibining ahamiyati iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda, ularning samaradorligini oshirishda va barqaror iqtisodiy o'sishga erishishda ko'rinadi. Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatlar rivojlanishining xususiyatlariga bog'liq holda o'zgarib boradi. Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashdagi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ko'pchilik rivojlangan G'arbiy Evropa davlatlari, Janubiy-Sharqdagi yangi sanoatlashgan davlatlar yuqori darajada iqtisodiy o'sishga iqtisodiyotidagi katta tarkibiy siljishlar hamda boshqa sifat jihatdan o'zgarishlar evaziga erishdilar.

Ma'lumki, iqtisodiyotda tarkibiy siljishlarni amalga oshirish natijasida tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish mumkin. Bugungi kunda mamlakatimizda jadal va mutanosib iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi³⁰. Ushbu Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari alohida muhim o'rin egallaydi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning asosida albatta *tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi.*

Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari:

1. Milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida **sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish;**

2. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan **faol investitsiya siyosatini olib borish;**

3. Yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali **sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;**

4. Iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali **raqobatbardosh muhitni shakllantirish** hamda mahsulot va xizmatlar bozorida **monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;**

5. Prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'zlashtirish, shu asosda ichki va tashqi bozorlarda **milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash;**

6. Ishlab chiqarishni **mahalliyashtirishni rag'batlantirish** siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rnini bosish, **tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish;**

---

³⁰O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli [Farmoni](#). // Xalq so'zi. 8 fevral 2017 yil.

7. Iqtisodiyotda **energiya va resurslar sarfini kamaytirish**, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, **iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish**;

8. Faoliyat ko'rsatayotgan **erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalari samaradorligini oshirish**, yangilarini tashkil etish;

9. Xizmat ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o'rni va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan **xizmatlar tarkibini**, eng avvalo, **ularning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o'zgartirish**;

10. **Turizm industriyasini jadal rivojlantirish**, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish;

11. **Eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish**, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

12. **Yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish**, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga **axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish**.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlarni baholashda iqtisodiyot tarkibi asosan tarmoq, takror ishlab chiqarish, mintaqaviy va tashqi savdo jihatidan qaraladi. Iqtisodiyotdagi tarkibiy siljishlar tarmoq jihatdan qaralganda, asosiy uch tarmoq: sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar ko'rsatish sohaslarining umumiy ishlab chiqarishdagi ulushi yoki ushbu tarmoqlarda band bo'lgan aholi soniga qarab aniqlanadi. Mamlakat iqtisodiy o'sishining dastlabki bosqichlarida mazkur uch tarmoqning iqtisodiyotdagi ulushi jihatidan qishloq xo'jaligi ustunlik qilsa, iqtisodiy o'sishning keyingi bosqichlarida sanoat va yuqori iqtisodiy o'sish pallasida esa xizmatlar ko'rsatish sohasining etakchilik qilishi kuzatiladi.

2017 yil yakunlariga ko'ra, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida ham 2,0 % darajasida ijobiy o'sish sur'ati kuzatildi. Ushbu tarmoqning YaIM tarkibidagi ulushi 19,2 foizni tashkil etdi. Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmog'idagi o'sish sur'ati hisobidan YaIM ning 0,4 % punktga o'sishi ta'minlandi.

3.1-rasm. YaIM (YaQQ) o`shida tarmoqlarning hissasi³¹

Manba: O`zbekiston Respublikasining statistika ko`mitasi. stat.uz

Yuqorida keltirilgan diagrammada birlamchi sektorning (qishloq, o`rmon va baliq xo`jaligi) YaIM tarkibidagi ulushi 2016 yildagi 18,1 % dan 2017 yilda 19,2 % ga, ikkilamchi sektorning (sanoat va qurilish) ulushi 32,9 % dan 33,5 % ga oshganligini ko`rish mumkin.

3.1 jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari bo`yicha YaIM ni ishlab chiqarish³²

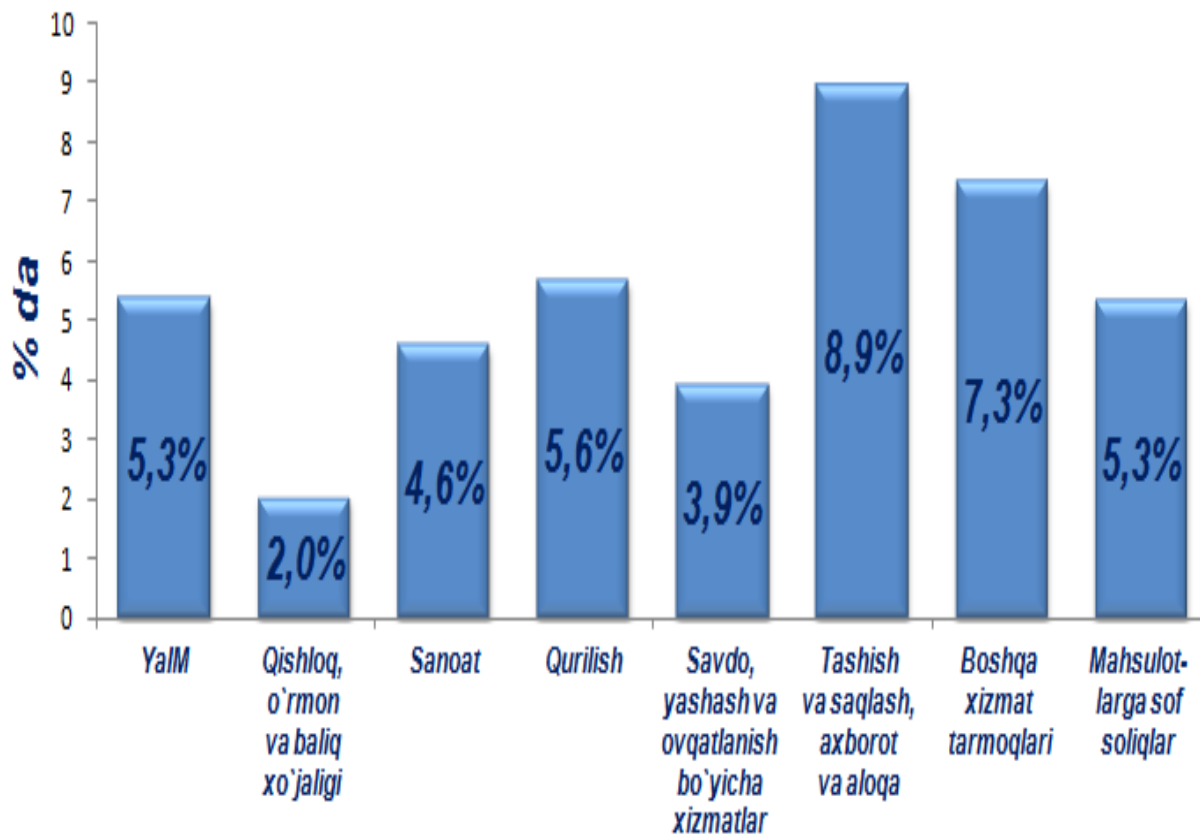
	Mird.so`m		2016 y. ga nisbatan % da	YaIM(YaQQ) o`shida tarmoqlarning hissasi, %
	2016 y.	2017 y.		
I. YaIM	198 871,6	249 136,4	105,3	5,3
<i>shu jumladan:</i>				
Tarmoqlarning yalpi qo`shilgan qiymati	178 053,1	223 829,8	105,3	4,8
Mahsulotlarga sof soliqlar	20 818,5	25 306,6	105,3	0,5
II. Tarmoqlarning yalpi qo`shilgan qiymati	178 053,1	223 829,8	105,3	5,3
Qishloq, o`rmon va baliq xo`jaligi	32 276,8	43 149,8	102,0	0,4
Sanoat (qurilishni qo`shgan holda)	58 546,0	74 876,1	104,8	1,5
sanoat	45 398,0	59 650,9	104,6	1,1
qurilish	13 148,0	15 225,2	105,6	0,4
Xizmatlar	87 230,3	105 803,9	106,9	3,4
savdo, yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	19 833,2	25 773,9	103,9	0,4
tashish va saqlash, axborot va aloqa	21 113,0	24 553,2	108,9	1,1
boshqa xizmat tarmoqlari	46 284,1	55 476,8	107,3	1,9

Uchlamchi sektor (xizmatlar sohasi) ning YaIM tarkibidagi ulushi esa, 49,0 foizdan 47,3 foizga kamaydi. 2017 yilda mulkchilik shakllari bo`yicha YaIM umumiy hajmining 81,0 % i iqtisodiyotning nodavlat sektoriga, 19,0 % i – davlat sektoriga to`g`ri keldi. Mamlakatimizda so`ngi yillarda qishloq xo`jaligining YaIMdagi ulushi kamayib, sanoatning ulushi oshib bormoqda.

Yuqorida keltirilgan ma`lumotlardan ko`rinib turibdiki, iqtisodiy o`shish sur`ati milliy iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida kuzatilgan ijobiy o`shish sur`atlari bilan bog`liqdir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo`shilgan qiymat (YaQQ) hajmi YaIM umumiy hajmining 89,8 foizini tashkil etdi va 5,3 % ga o`sdi (YaIM mutloq o`shishiga ta`siri 4,8 % punktini tashkil etdi). Mahsulotlar uchun sof soliqlarning YaIM tarkibidagi ulushi 10,2 % ni tashkil etdi va YaQQ kabi 5,3 % darajada o`sdi (YaIM mutloq o`shishiga ta`siri 0,5 % punktini tashkil etdi).

³¹ O`zbekiston Respublikasining statistika qo`mitasi. stat.uz

³² O`zbekiston Respublikasining statistika qo`mitasi. stat.uz

3.2-rasm. 2017 yil uchun YaIM ning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha o'sish sur'atlari³³

YaIM o'sish sur'atiga xizmatlar sohasi eng katta ta'sir ko'rsatdi va bu soha o'tgan yilga nisbatan 6,9 foizga oshdi. Jumladan, savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar 3,9 foizga (YaIM tarkibidagi ulushi -11,5 %), tashish va saqlash, axborot va aloqa – 8,9 % ga (11,0 %) va boshqa xizmatlar – 7,3 % ga (24,8 %) o'sdi.

Sanoat tarmog'ining qo'shilgan qiymati 4,6 % ga o'sdi va YaIM tarkibidagi ulushi 26,7 % ni tashkil etdi. Sanoat ishlab chiqarishining YaIM mutloq o'sishi sur'atiga ijobiy ta'siri 1,1 % punkt darajasida baholandi. Sanoat tarmog'idagi o'sish asosan tog'-kon sanoati va o'chiq konlarni ishlash (114,6 %) va ishlab chiqaradigan sanoat (102,8 %) qo'shilgan qiymatlarining o'sishi hisobiga ta'minlandi.

³³Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi. stat.uz

Jahondagi ayrim mamlakatlarning tarkibiy o'zgarishlarning iqtisodiy o'sishga ta'siri, YAIM o'sishi foiz xisobida

Mamlakatlar	Tarkibiy qayta qurish davri	Qayta qurishdan keyingi davr	Inqirozdan keyingi davr
AQSH	4.3 (1983-1990)	3.2 (1993-2007)	2.3 (2010-2013)
Buyuk Britaniya	3.5 (1983-1990)	2.9 (1993-2007)	1.3 (2010-2013)
Germaniya	2.4 (1983-1990)	1.4 (1993-2007)	1.9 (2010-2013)
YAponiya	4.5 (1983-1990)	1.4 (1993-2007)	1.7 (2010-2013)
Janubiy Koreya	8.0 (1983-2002)	4.3 (2003-2007)	3.7 (2010-2013)
Xitoy	10.8 (1983-2002)	7.5-8.0 (2003-2007)	8.4 (2010-2013)

Mazkur 3.2-jadval ma'lumotlaridan, tarkibiy qayta qurish davrida YAIMning o'rtacha o'sishi Buyuk Britaniyada 3,5% (1983-1990 yillarda), AQSHda 4,3% (1983-1990 yillarda), GFRda 2,9% (1983-1990 yillarda), YAponiyada 4,5% (1983-1990 yillarda), Janubiy Koreyada 8,0% (1983-2002 yillarda), Xitoyda 10,8% (1983-2002 yillarda) hamda Rossiyada 5,3% (1997-2007 yillarda)ni tashkil etgan³⁴.

3.3. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti ma'lum buyum va mahsulotlar ishlab chiqarish xajmining o'sishi va fan-texnika taraqqiyoti natijasidir.

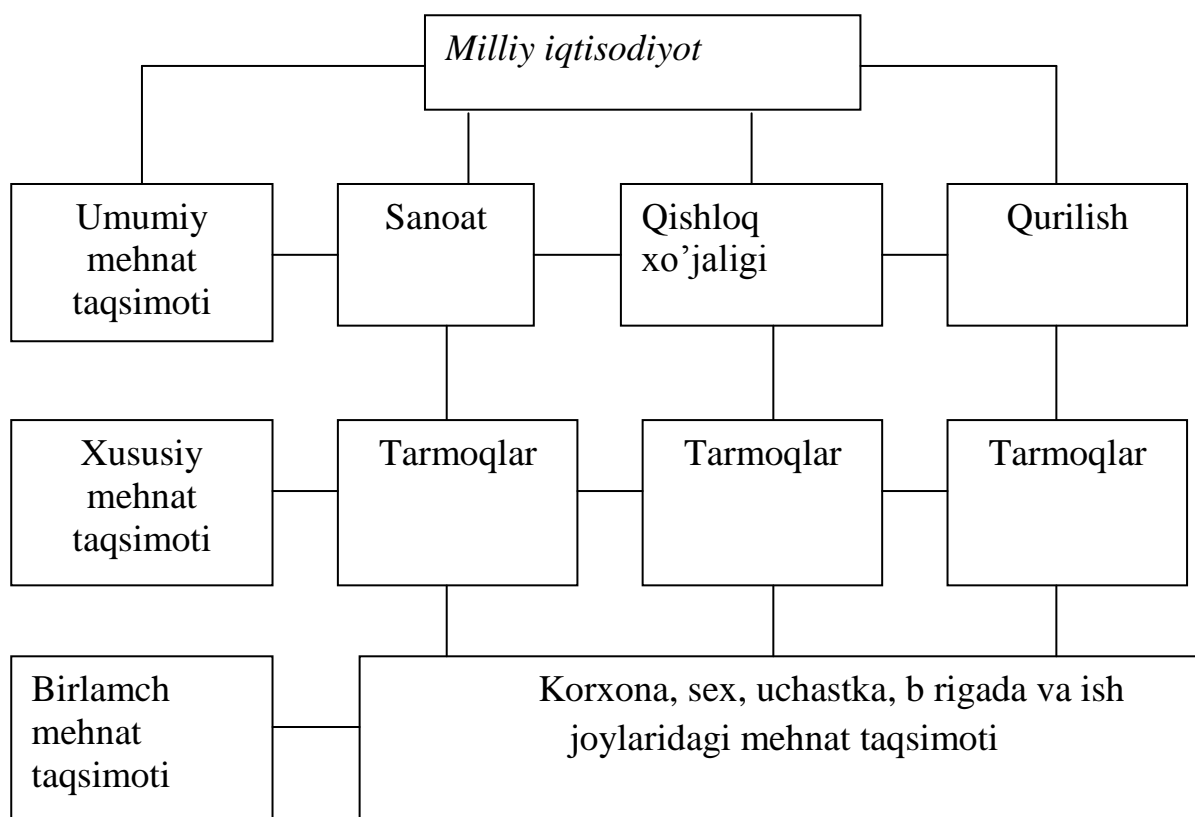
Ijtimoiy mehnat taqsimoti uch shaklda: umumiy, xususiy va ayrim, birlamchi shaklda ro'y beradi.

Iqtisodiyotning yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqaning vujudga kelishi umumiy mehnat taqsimotining mahsulidir.

Bu tarmoqlarning har birida sohalarning mustaqil ravishda ajralib chiqishi xususiy mehnat taqsimoti natijasidir.

Birlamchi mehnat taqsimoti esa, ishlab chiqarishni korxonada — sexlar, uchastkalar va yangi ish joylari tashkil etish bilan bog'liqdir. Bunday turkumlarga ajratish va uning mahsulini -rasmdagi chizmadan ko'rish mumkin.

³⁴ CH.K.Karenovich. Vliyanie izmeneniy strukturi ekonomiki na tempi ekonomicheskogo rosta strani.

3.3-rasm. O‘zbekistonning milliy iqtisodiyoti tuzilmasi.

Sanoat tarmog‘i - ishlab chiqarish uyushmalari, kombinatlari va korxonalar (firma)lari yig‘indisidir.

Tarmoq hosil etish uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishlari kerak:

- ishlab chiqariladigan mahsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligi;
- ishlatiladigan xom ashyo va asosiy materiallarning o‘xshashligi;
- ishlab chiqarish texnik bazasi va texnologik jarayonlarining umumiyliigi;
- ma’lum kasbdagi kadrlar tarkibining umumiyliigi;
- ijtimoiy mehnatni tashkil etish darajasi va shakllarining bir biriga o‘xshashligi

va hokozolar.

Mehnat vositalarning mehnat buyumlariga ta’sir ko‘rsatishiga qarab sanoat qazib oluvchi va ishlov beruvchi tarmoqlarga bo‘linadi.

Ishlab chiqariladigan mahsulotning funksional vazifasiga binoan ham tarmoqlarni guruhlash mumkin. Bunda alohida guruxlar, masalan, yoqilg‘i ishlab chiqaruvchi tarmoqlar — yoqilg‘i sanoatiga, oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlovchi tarmoqlar esa — oziq-ovqat sanoatiga birlashishi mumkin.

Tarmoq tuzilmasi deyilganda, uning tarkibi, tarmoqlar o‘rtasidagi nisbatlar va o‘zaro bog‘liqlik tushuniladi. Tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi hamda unda yuz bergan va yuz beradigan o‘zgarishlarni aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasiga binoan quyidagi jihatlarni aniqlash mumkin:

- ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiyaning darajasini;
- mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustaqil ekanligini;
- sanoat va butun halk xo‘jaligining ilmiy-texnika salohiyatini;

- mamlakat va uning viloyatlari sanoatining rivojlanish darajasini;
- ijtimoiy mehnat unumdorligi yoki ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligining darajasini;
- mehnatkashlarning moddiy faravonligi va madaniy darajasi o‘sganligini.

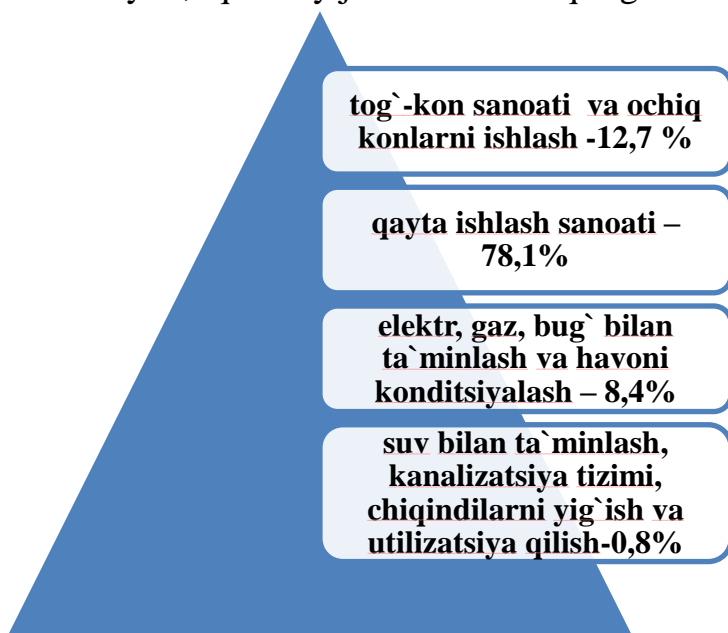
3.4. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tavsiflash uchun ayrim tarmoqlar o‘rtasidagi ma’lum ishlab chiqarish aloqadorligini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni aniqlab olish kerak. Bu muammoni hal etish uchun bir qator ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan biri tarmoqlar o‘rtasidagi nisbatlarni ifodalasa, ikkinchisi ma’lum davr ichidagi tuzilmaviy o‘zgarishlarni, uchinchisi esa, ishlab chiqarish aloqalarini ifodalaydi. Tarmoq tuzilmasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mustaqil sanoat tarmoqlarining soni;
- tarmoqlarning sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi salmog‘i;
- tarmoq rivojining sur‘ati;
- tarmoqning ilgarilab ketish koeffitsiyenti.

Mustaqil sanoat tarmoqlarining soni mamlakat industrial taraqqiyoti, uning iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyati, iqtisodiy jihatdan mustaqilligini ifodalaydi.

3.4-rasm. 2017 yilda sanoat tarmoqlari tuzilmasi³⁵, %

Tarmoq strukturasi uning yalpi mahsulotining sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi, xodimlar soni va asosiy fondlar qiymatidagi salmog‘i ko‘rsatkichlari bilan o‘lchanadi.

Sanoat tarmoqlari orasidagi yuzaga kelgan mutanosibliklar va ularning o‘zgarishiga ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi hamda boshqa bir qator omillar ta’sir etadi.

³⁵ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi. stat.uz

3.3-jadval

Sanoat tarmoqlari tuzilmasining o'zgarishi, (foizda)³⁶

Sanoat tarmoqlari	2010 yil	2016 yil	O'sish sur'ati 2016 yil 2010 yilga nisbatan, foizda
Jami	100,0	100,0	156,1
shu jumladan:			
tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	15,0	9,6	121,0
qayta ishlash sanoati	73,8	80,3	166,6
ulardan:			
oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish	18,0	23,9	191,6
to'qimachilik mahsulotlari, kiyim-kechaklar va charm mahsulotlari ishlab chiqarish	14,4	16,7	168,8
kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa mahsulotlari ishlab chiqarish	6,6	8,9	188,3
metallurgiya sanoati	8,1	7,2	121,4
asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlarini ishlab chiqarish	0,5	1,1	3,8 m.
mashina va asbob-uskunalarini ishlab chiqarish, ta'mirlash va o'rnatish, avtotransport vositalari, treylerlar va yarimpritseplar, boshqa tayyor metall buyumlarni ishlab chiqarish	15,1	9,8	133,8
boshqa nometall mineral mahsulotlarni ishlab chiqarish	4,3	5,7	2,1 m.
elektr, gaz, bug` bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	10,7	9,4	125,2
suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig`ish va utilizatsiya qilish	0,5	0,7	165,9

Sanoat tarmoq tuzilmasi o'zgarishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri fan-texnika taraqqiyotidir. Fan-texnika taraqqiyoti eng avvalo, yangi mehnat vositalari va mahsulotning yangi turlarini yaratish, mavjud asbob-uskunalar va texnologiya jarayonlarini takomillashtirish, yangilarini joriy etish bilan bog'liq. Bu esa, mavjud sanoat tarmoqlaridan yangidan-yangi sohalarning ajralib chiqishiga va shakllanishiga turtki beradi. Natijada progressiv hisoblangan avtomobilsozlik,

³⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi. stat.uz

asbobsozlik, radiotexnika va elektronika, lazer texnologiyasi tez sur'atlar bilan rivojlanadi.

Bundan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti tufayli yangi progressiv xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya turlaridan foydalanish sanoatda ishlab chiqarish xarakterini o'zgartiradi. Yuqori tejamkorlikka ega bo'lgan xom ashyo, material yarim-fabrikatlar va yoqilg'i ishlab chiqaradigan tarmoqlar iste'molchi tarmoqlarga mahsulot yetkazib berish ko'lamini kengaytirishlari natijasida xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlar mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji nisbatan kamayadi. Masalan, sun'iy va sintetik tolani ishlab chiqarishning taraqqiy etishi to'qimachilik sanoatida bir so'mlik mahsulot uchun sarflanadigan tabiiy tola sarfini qisqartiradi. Natijada, mahsulotning materialtalabligi kamayadi va sanoat bilan qishloq xo'jaligi, sanoatning qazib oluvchi tarmog'i bilan ishlov beruvchi tarmog'i o'rtasidagi nisbat o'zgaradi.

Sanoat tuzilmasining o'zgarishiga ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllari - konsentratsiyalash, mahalliyashtirish va diversifikatsiyalash juda katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishda kichik korxonalarining ko'payishi tarmoq taraqqiyotini tezlashtirgani holda uning umumsanoat mahsulotidagi miqyosi oshishiga olib keladi. Mahalliyashtirish zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatdosh va import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish xajmini oshirish, asossiz import xajmini qisqartirish, yangi ish o'rinlarini yaratish kabi masalalarni hal etadi. Diversifikatsiyalash esa korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohalarini o'zgartirish va kengaytirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ko'paytirish va ularning xilma-xilligini ta'minlaydi. Mustaqillik davrida ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tufayli mashinasozlikda butlovchi buyumlar sanoati, asbob-uskuna sanoati, asbobsozlik, elektronika va boshqa sohalarda tashkil topdi.

Aholining moddiy farovonligining o'sishi ham sanoat tarmoqlari tuzilmasining o'zgarishiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ta'siri ostida engil va oziq-ovqat sanoatlarida chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti o'zgaradi, shuningdek, madaniy-maishiy buyumlar - mebel, televizor, muzlatkichlar, konditsionerlar, kir yuvish mashinasi, mototsikl, velosiped, sport anjomlarini ishlab chiqaradigan maxsus tarmoqlar va ishlab chiqarish sohalari tashkil topadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan yana biri - mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi tarmoq tuzilmasini belgilovchi asosiy omillarga quyidagilar kiradi:

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalar, ularning yutuqlarini ishlab chiqarishda joriy etish;

- material va yoqilg'i, energetika resurslarining iqtisodiy tejalishini kuchaytirish;

- ishlab chiqarishni maxalliyashtirish, diversifikatsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish darajasi;

- sanoat ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari;

- aholining moddiy va madaniy darajasi o'sishi;

- ijtimoiy-tarixiy sharoitlar;

- mamlakatning tabiiy resurslari va ularni o'zlashtirish darajasi;

-mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rnini va boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorligi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat sohalari qanday shakllanadi?
2. Davlatning iqtisodiyot, jumladan, sanoat sohasidagi tarkibiy o'zgarishlarga tegishli siyosatining mohiyati nimada?
3. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash deganda nimalar tushuniladi?
4. Tarmoq va tarmoq tuzilmasi tushunchasi nimani anglatadi?
5. Tarmoqlarning iqtisodiy guruhlanishi.
6. Tarmoqning rivojlanish sur'atlarini aniqlanishning qanday usullari mavjud?
7. Tarmoq strukturasi va uni belgilovchi omillar.

4-mavzu. SANOATDA ZAMONAVIY BOSHQARUV TIZIMI

Reja:

4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida.

4.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari.

4.3. Sanoat korxonalarini tuzilmasini belgilovchi omillar.

4.4. Sanoat korxonalarida boshqaruv tuzilmalari shakllari va ularning xususiyatlari.

4.5. Sanoatda boshqaruvning zamonaviy yangi organik tarkibiy shakllari.

4.6. Boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

4.1. Boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Har qanday ishlab chiqarish boshqaruvning muayyan tizimisiz oqilona harakat qila olmaydi va rivojlanmaydi. Shu tufayli ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida jamiyat o'ziga xos va mos boshqaruv tizimini yaratadi.

«Boshqaruv» tushunchasi uzoq va chuqur tarixiy tarakqiyotga ega. Uning yuzaga kelishi esa insoniyat taraqqiyotining eng muhim jarayonlaridan biri hisoblanadi. Boshqaruv faoliyatining dastlabki davrida insonlar o'z bilim va tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqarishni boshqargan bo'lsalar, asta-sekinlik bilan texnika-texnologiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi va har xil tashkiliy sharoitlar yuzaga kelishi natijasida faoliyatning mazkur turi ancha murakkablashib bordi. Bunday holatni anglash, chuqurroq o'rganish va bilish «Boshqaruv fani»ning vujudga kelishiga olib keldi.

Boshqaruvning bir qator nazariy va amaliy vazifalari F.U. Teylor tomonidan asoslab berilgan. U boshqarishga «Nima qilish kerakligini, uni eng yaxshi va qulay usulda amalga oshirishni aniq bilish san'ati», - deb ta'rif bergan.

Boshqaruvning ma'nosi va mohiyati, ahamiyati va mazmuni, tamoyillari va usullari to'g'risida buyuk olimlar, mutafakkirlar, mutaxassislar juda ko'p fikr aytishgan va yozib qoldirishgan.

Boshqaruv — alohida funksiya bo'lib, turli-tuman sohalar (mamlakat va uning hududlari, milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlari, korxonalar va uning bo'limlari) da insonlar ustidan rahbarlik qilish faoliyatidir.

Boshqaruv — tashkilotning maqsadini ifodalash va unga erishish uchun zarur bo'lgan bashorat qilish, rejalashtirish, tashkil etish, ishtiyoqni uyg'otish (motivatsiya) va nazorat qilish bo'yicha faoliyat turi, jarayonidir.

Boshqaruv — shunday faoliyatki, uning yordamida uyushmagan jamoa (haloyiq yoki to'da) samarali va aniq maqsadga yo'naltirilgan unumli (barakali) guruhga aylantiriladi.

Boshqaruv — ma'lum jarayonga, organizm va jamoaga maqsadli ta'sir ko'rsatishni o'zida ifoda etuvchi ijtimoiy faoliyatning bir turidir.

Boshqaruv — muayyan axborotga asoslangan va mavjud dasturga muvofiq ob'ektning ishlashini, ya'ni faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga yo'naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

4.1 -rasm. Boshqaruv tushunchasi³⁷

Shuningdek, mashhur fransuz olimi Anri Fayol ham boshqaruvga quyidagicha ta'rif beradi: «Boshqaruv - bu, korxonalar ixtiyorida barcha resurslardan maksimal (eng ko'p - A.O.) foyda olgan holda uni maqsad sari etaklash faoliyatidir».

Anri Fayol:

- «Boshqaruv — bu, korxonalar ixtiyorida barcha resurslardan maksimal foyda olgan holda uni maqsad sari etaklash faoliyatidir».

Taylor:

- «boshqaruv aniq qonun va qoidalarga tayanadigan haqiqiy ilmdir».

4.2-rasm. Boshqaruvga klassiklar ta'riflari³⁸

³⁷ Muallif ishlanmasi

³⁸ Muallif ishlanmasi

Demak, boshqaruv obyektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon hisoblanadi.

Makroiqtisodiy sohaning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni boshqarish zaruriyati to'g'risida so'z yuritilganda yuqoridagi ta'riflarni yanada kengaytirish va mazmunan boyitish zarurati yuzaga keladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni, jumladan, uning eng yirik va yetakchi sohasi bo'lgan sanoatni boshqarishning obyektiv zaruriyatini izohlab shuni aytish kerakki, yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to'g'ridan-to'g'ri qilinayotgan mehnat, ishlab chiqarish ko'proq yoki kamroq darajada boshqarilishga muhtojdir.

Boshqaruv ilmi (menejment)da boshqaruvning ikki xil tushunchasi mavjud bo'lib, ularning birini boshqaruvning subyeksi va ikkinchisini boshqaruvning obyeksi tashkil etadi.

Boshqaruv subyeksi - jismoniy yoki yuridik shaxslar bo'lib, undan amaldagi qonunlar asosida hokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq huquqiy ta'sir yuzaga keladi.

Boshqaruv obyeksi - boshqaruv subyektining huquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, u holatda ham, bu holatda ham insonlarni boshqarish ularning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Faqat kishilar, ularning faoliyati, jumladan, mahsulot ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari boshqaruvning predmeti, ya'ni hozirgi zamon menejmentining asosi hisoblanadi. Boshqaruvning subyeksi va obyektisiz menejment fan va xo'jalik tajribasi sifatida o'z mazmun va mohiyatini yo'qotadi.

Albatta, minglab kishilar ishlaydigan sanoat ham bu tushuncha va mulohazalardan xoli emas. Ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida «subyekt» va «obyekt» tushunchalari boshqa tarmoqlarga nisbatan xiyla ravshanroq ko'rinadi. Bunda vazirlik, kompaniya va aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruvchilar korxonadagi boshqaruvchilarga, korxonadagi boshqaruvchilar esa sex, uchastka boshqaruvchilariga rahbarlik qiladilar.

Har qanday boshqaruv o'z maqsadi va vazifalariga ega. Maqsad — bu, inson faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasidir. Shunga binoan, boshqaruvning maqsadi deganda, boshqaruv sub'ektining oldindan o'ylangan, mo'ljallangan, erishish zarur bo'lgan natijasi tushuniladi. Sanoatda esa, maqsad — ko'p va sifatli, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni o'z vaqtida sotish hamda mo'ljallangan foydani olishdir.

Har qanday maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi. Dastavval, maqsad ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, u aniq, yaxshi ifodalangan va adresli bo'lishi zarur. Uchinchidan, qo'yilgan maqsad erishimli bo'lishi, ya'ni unga etishishning imkoniyatlari, shart va sharoitlari hisobga olingan bo'lishi kerak.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajarish zarur. Ma'lumki, vazifa - bu, avvaldan belgilangan, aniqlangan, ko'rsatilgan, bajarilishi va hal etilishi lozim bo'lgan ish, narsadir.

Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari quyidagilardan iborat:

-kelajakni aniq ko'rmoq (istiqbolni to'g'ri bashorat qilish va unga monand bo'lgan faoliyat dasturini tuzish);

-tashkillashtirmoq (sanoatning ichki, moddiy va ijtimoiy tuzilmasini barpo etish);

-personalni idora qilmoq (sanoat ishlab chiqarish xodimlarini harakatga keltirish);

-kelishish (harakat va tirishqoqlikni bir-biri bilan uyg'unlashtirish);

-nazorat qilish va kuzatish (joriy etilgan va berilgan buyruq asosida harakatning, ya'ni faoliyatning qanday tarzda bo'layotganini mushohada qilish).

Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari quyidagilardan iborat:

-kelajakni aniq ko'rmoq (istiqbolni to'g'ri bashorat qilish va unga monand bo'lgan faoliyat dasturini tuzish);

-tashkillashtirmoq (sanoatning ichki, moddiy va ijtimoiy tuzilmasini barpo etish);

-personalni idora qilmoq (sanoat ishlab chiqarish xodimlarini harakatga keltirish);

-kelishish (harakat va tirishqoqlikni bir-biri bilan uyg'unlashtirish);

-nazorat qilish va kuzatish (joriy etilgan va berilgan buyruq asosida harakatning, ya'ni faoliyatning qanday tarzda bo'layotganini mushohada qilish).

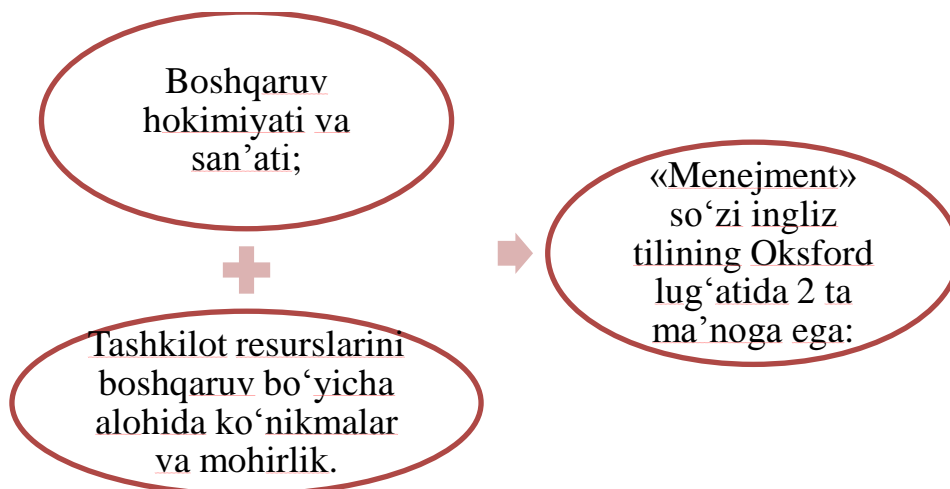
4.3-rasm. Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari³⁹

Boshqarish jarayonida oldindan ko'ra bilish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Barcha jarayonlarni kuzatib, ularning o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish boshqarilib turiladi. Masalan, mahsulotga bo'lgan ehtiyoj, narx-navo, texnika va texnologiyalar o'zgarishi, ish haqi va ijtimoiy muhofazaning holati ishlab chiqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaziyatga qarab kerakli o'zgarishlarni zudlik bilan amalga oshirish kerak bo'ladi.

Boshqarish jarayonida rejalashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mahsulot hajmini belgilaganda uni barcha resurslar bilan ta'minlash va ularni yetkazib berish masalasiga katta e'tibor berish kerak. Ma'lumki, rejalar bir kunlik,

³⁹ Muallif ishlanmasi

o‘n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik, uch yillik, besh yillik va o‘n-o‘n besh yillik bo‘lishi mumkin. Oxirgisi «konsepsiya», «bashorat» tushunchalari bilan bog‘liqdir.

4.4-rasm. Boshqaruv ma'nosi⁴⁰

Ishlab chiqarish jarayoni o‘zluksiz bo‘ladi, chunki u, eng avval, yuzaga keladi, shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Ana shu o‘zgarishlarni tashkilotchilik ta‘minlaydi. **Tashkilotchilik** - moddiy - texnika ta‘minoti, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish va tayyor mahsulotni sotish jarayonlaridan iborat. Tashkilotchilikka kunda yuz beradigan muammolarni tez hal etish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat ham kiradi.

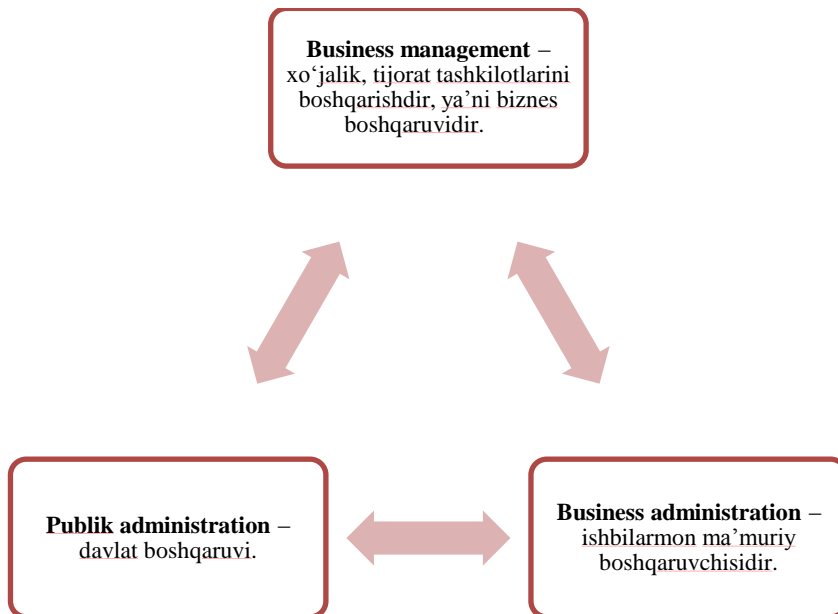
Muvofiqlashtirish va nazorat ham muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarmoqlar, korxonalar, sexlar va uchastkalar, bo‘limlar hamda unda ishlaydigan xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirib turilgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin. Barcha topshiriqlarning o‘z vaqtida bajarilishini ta‘minlash uchun nazorat kerak.

Boshqaruv faoliyatining dastlabki davrida insonlar o‘z bilim va tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqarishni boshqargan bo‘lsalar, asta-sekinlik bilan texnika-texnologiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarish sur‘atlarining o‘sishi va har xil tashkiliy sharoitlar yuzaga kelishi natijasida faoliyatning mazkur turi ancha murakkablashib bordi.

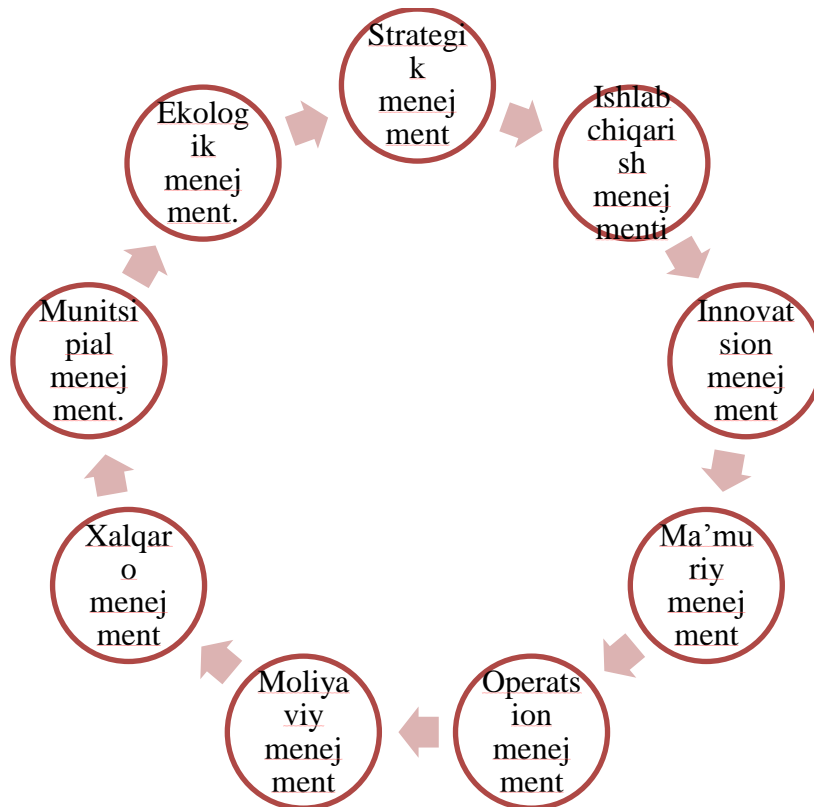
Boshqaruvning bir qator nazariy va amaliy vazifalari F.U. Teylor tomonidan asoslab berilgan. U boshqarishga «Nima qilish kerakligini, uni eng yaxshi va qulay usulda amalga oshirishni aniq bilish san‘ati», - deb ta‘rif bergan.

Boshqaruvning ma‘nosi va mohiyati, ahamiyati va mazmuni, tamoyillari va usullari to‘g‘risida buyuk olimlar, mutafakkirlar, mutaxassislar juda ko‘p fikr aytishgan va yozib qoldirishgan.

⁴⁰ Muallif ishlanmasi

4.5-rasm. Menejment tiplari

4.6-rasm. Menejment turlari⁴¹

Demak, boshqaruv ob‘ektiv zaruriyat va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon hisoblanadi.

⁴¹ Muallif ishlanmasi

Amaldagi tasnifga asosan boshqaruvning quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. *Rejalashtirish* – ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonaning gullab-yashnashi uchun ishlab chiqarish maqsadlarini belgilash va uning natijalariga erishish.

2. *Istiqbolni belgilash (prognozlashtirish)* – joriy faoliyatni samarali tarzda olib borish hamda istiqbolni ko'ra olish va boshqaruv tizimini istiqbolga moslashtirish. Rejalashtirishdan farqli ravishda prognozlashtirish ehtimollik tavsifiga ega bo'ladi.

3. *Tartibga solish* – ishlab chiqarishni, jamoani boshqarishda belgilangan ko'rsatkichlardan chetga og'ishlarni to'g'rilab borish.

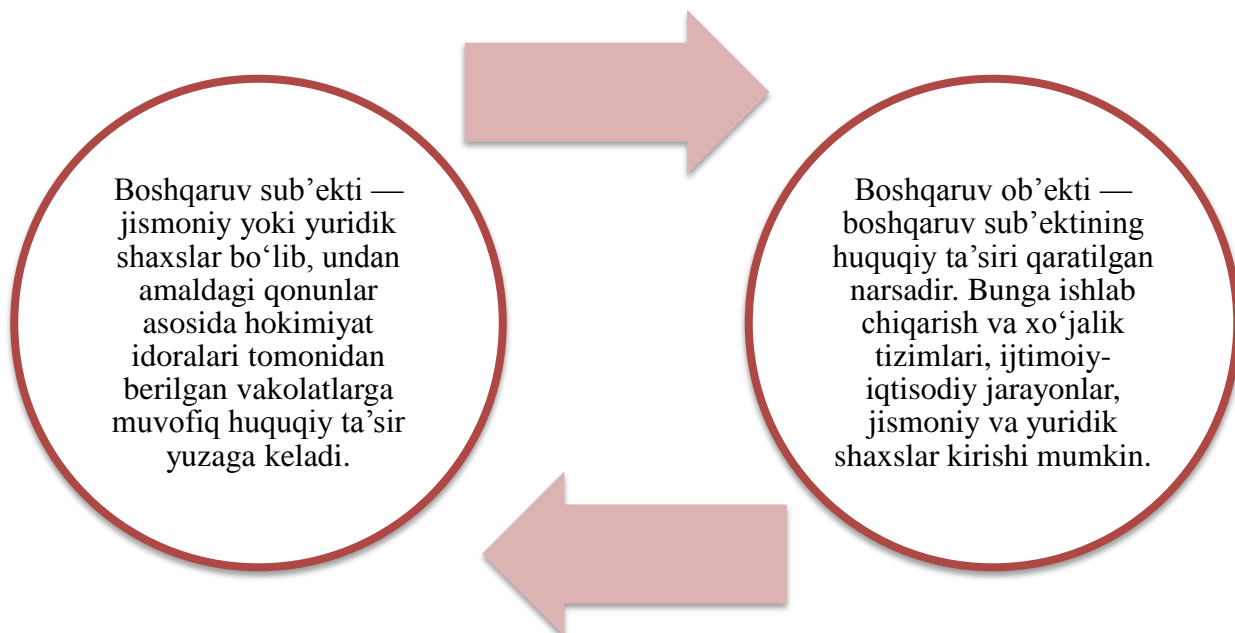
4. *Tashkillashtirish* – kuch-quvvat va vositalarni ishlab chiqarish dasturini minimal xarajatlar asosida va bu xarajatlarning yuqori samaradorligi orqali amalga oshirishga yo'naltirish, amaldagi tashkilotchilik tizimini yangi yutuqlarga erishish va yangi vazifalarni bajarishga yo'naltirish.

5. *Nazorat* – joriy ko'rsatkichlarning belgilangan (dasturiy) vazifa(norma)larga mos kelish darajasini aniqlash.

6. *Hisobga olish* – korxonaning ma'lum bir vaqt davomida bajargan ishlariga yakun yasash.

7. *Tahlil* – ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash hamda ulardan boshqaruvni asoslash va boshqa vazifalari uchun foydalanish.

4.7-rasm. Boshqaruv funksiyalari⁴²

4.8-rasm. Boshqaruvning sub'ekti va ob'ekti⁴³

⁴² Muallif ishlanmasi

⁴³ Muallif ishlanmasi

Boshqaruv funksiyalari ob'ektiv jihatdan zarur va albatta qaytariluvchi xatti-harakatlar majmuasi bo'lib, mazmuni va yo'nalish maqsadlarining bir xilligi tufayli birlashib turadi. Boshqaruv funksiyalari butun boshqaruv jarayoni davomida uzluksiz tarzda amalga oshiriladi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarishning turli bosqichlarida turli xil salmoqqa ega bo'ladi.

4.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari

Boshqaruv tamoyillari deganda, rahbarlik qilishning fundamental qoidalari tushuniladi. Ular iqtisodiy qonunlar harakati va boshqarish usullari bilan bog'liq bo'lgan voqeliklarning mohiyatini aks ettiradi.

4.9-rasm. Boshqaruv mexanizmi⁴⁴

Ushbu mexanizmning eng muhim elementi Qonun hisoblanadi. Shu sababli u to'g'risida ikki og'iz so'z aytish kerak bo'ladi. Qonun - bu, obyektiv borliqda turli hodisalar o'rtasida kishi ongidan va ixtiyoridan tashqari, hamma mavjud bo'lgan zaruriy bog'lanish, munosabatdir. Masalan, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot qonunlari: talab va taklif qonuni, qiymat qonuni va boshqalar.

Qonun - bu davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishida mehnat qilayotganlar uchun ham majburiy bo'lgan ijtimoiy-huquqiy meyor va munosabatlarni belgilovchi rasmiy hujjat. Masalan, Konstitutsiya - O'zbekiston davlatining asosiy qonunidir.

Tamoyillarni boshqaruv fani nazariyasi va amaliyotning poydevori deyish mumkin. Ma'lumki, poydevor qancha mukammal va mustahkam bo'lsa, boshqaruv apparati shunchalik qudratli bo'ladi.

Boshqaruv tamoyillarining shakllanishi chuqur tarixiy ildizga ega. Xususan, O'zbekistonda bu tamoyillar Amir Temur xukmronligi davrida shakllana va rivojlana boshlagan. Buyuk Sohibqiron davlati o'zining ixcham, tezkor boshqarish devoniga ega bo'lib, yakkaxonlik, ierarxiya (bo'ysunish tartibi), bilimdonlik, ilmiy, javobgarlik, demokratiya kabi tamoyillar asosida boshqarilgan.

Bu borada sohibqiron Amir Temurning quyidagi so'zlarini keltirish o'rinlidir. «Tajribamdan ko'rilganki, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'i tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. Chunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi». (Темур тузуклари. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996 йил, 24 - бет.)

⁴⁴ Muallif ishlanmasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolga erishishining asosiy tamoyillari Respublikamizning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 2-chaqiriq birinchi sessiyasidagi ma’ruzasida o‘z aksini topgan (4.1-jadval):

4.1-jadval

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari

№	Tamoyillar	Izoh
1.	Demokratiya tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> • insonning o‘z xohish-irodasini erkin bildirish hamda uni amalga oshirish; • barcha fukarolarning teng huquqliligi; • davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi; • davlat va nodavlat idoralarining saylovchilar oldidagi javobgarligi va boshqalar
2.	Iqtisodiy munosabatlarni demokratiyalash tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> • monopollashgan iqtisodiyotdan erkin iqtisodiyotga; • sotsialistik musobaqadan erkin, sof raqobatga; • qat’iy belgilangan narxlardan erkin narxlarga; • davlatlashgan mulkdan xilma-xil mulkchilikka asoslangan iqtisodiyotga o‘tish
3.	Yuksak ma’naviyat tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> • Mustaqillik tafakkurini shakllantirish, ya’ni: <ul style="list-style-type: none"> - O‘zbekiston davlatinng istiqboli va istiqloli haqida qayg‘urish; - o‘zining va o‘z xalqinnng, vatanining qadru qimmatini, or-nomusini anglab, uni himoya qilish; - yuksak g‘oyalar, yangi kashfiyotlar, niyatlar og‘ushida mehnat qilib, iste’dodi va iqtidori, bor imkoniyatini, kerak bulsa, jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etishdir.
4.	Milliy xavfsizlikni ta’minlash tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> • O‘zbekistonning dunyo hamjamiyatiga kirish sur’atlarini tezlashtirish; • turli xalqaro, davlat va nodavlat tashkilotlari ishlarida faol ishtirok etishni ta’minlash

O‘zbekistonning istiqlol yo‘li birinchi prezident Islom Karimovning bozor munosabatlariga o‘tish yuzasidan olg‘a surgan besh tamoyiliga asoslanadi. Ularning mohiyati quyidagicha (4.2-jadval).

Ushbu tamoyillar O‘zbekistonning o‘ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda izchillik bilan shakllantirib va rivojlantirib borishni, unga asta-sekin, bosqichma-bosqich, aholining zaif qatlamlarini himoya qila borib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy barqarorlikni ta’minlash orqali bozor munosabatlariga o‘tishni bildiradi. Ayni vaqtda ular kengash, hamjihatlik, maslahat bilan ish yuritishni, shijoat va tavakallchilik bilan harakat qilishni talab etadi.

Besh asosiy tamoyil⁴⁵

№	Asosiy tamoyillar	Asosiy tamoyillarning mohiyati
1.	Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi	<ul style="list-style-type: none"> • Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, ular birorta mafkuraga bo‘ysundirilishi kerak emas. Buning ma‘nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak. • Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan holi qilish zarur.
2.	Davlat bosh islohotchi	<ul style="list-style-type: none"> • Davlat bosh islohotchi bo‘lishi lozim. U islohotlarning ustuvor yo‘nalishlarini belgilab berishi, o‘zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan o‘tkazishi, jaholatparastlar va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart.
3.	Qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi	<ul style="list-style-type: none"> • Qonunlarga rioya etish ustuvor bo‘lishi lozim. Demokratik yo‘l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istinosiz hamma hurmat qilishi va ularga og‘ishmay rioya etishi lozim
4.	Kuchli ijtimoiy siyosat yuritish	<ul style="list-style-type: none"> • Aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat o‘tkazish. • Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta’sirchan choralar ko‘rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo‘lidagi eng dolzarb vazifa bo‘lib keldi va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi
5.	Bozor iqtisodiyotiga sekin-asta, bosqichma-bosqich o‘tib borish	<ul style="list-style-type: none"> • Bozor iqtisodiyotiga o‘tish obyektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, o‘tmishdagi «inqilobiy sakrashlar»siz, ya’ni evolyusion yo‘l bilan, puxta o‘ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa sohalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan ham keng foydalanish mumkin, ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

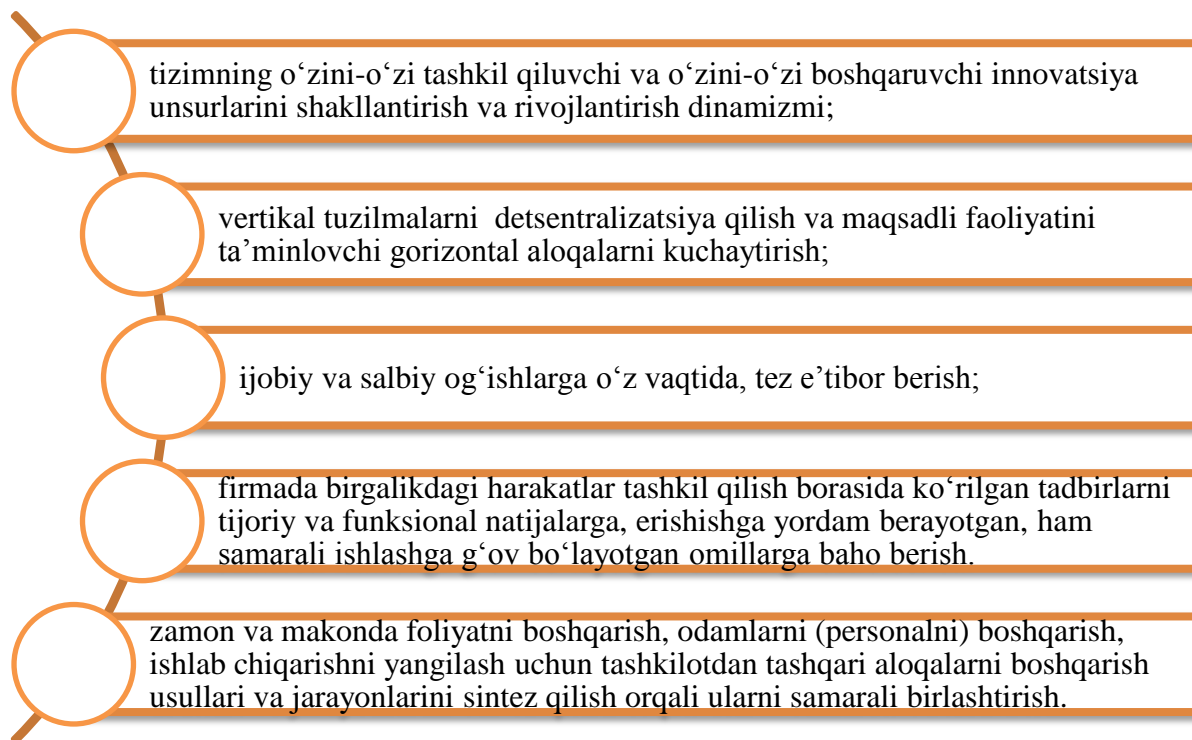
- kadrlarni tanlash, joy – joyiga qo‘yish, tarbiyalash va himoya qilish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- yakkaboshchilik va boshqaruvda hamjihatlilik;
- izchillik va barqarorlik tamoyili;
- mehnatni moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish tamoyili;
- qat’iy tejamkorlik tamoyili.

“Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmag” degan hayotiy tamoyil.

⁴⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон–bozor munosabatlariga ўtishning ўziga xos йўли.–Т.:Ўзбекистон, 1993 йил, 42 - бет.

Menejmentning tamoyillari

Tamoyillar	Mazmuni
Demokratiyalash	Ishlarni ommani boshqarishga keng ko‘lamda jalb qilish, kengash va maslahatlar orqali bajarilishini talab qiladi.
Ierarxiya	Boshqarishning pog‘onaligiga asolanadi.
Rejalashtirish	Boshqarish bo‘g‘inlari o‘rtasidagi taraqqiyot nisbatlarini aniqlaydi, shartnomalarning bajarilishini tashkil qiladi va nazorat qiladi.
Yakkahokimlik	Boshqarish tayinlangan shaxs tomonidan bajarilib, unga boshqariladigan ob‘ekt, uning mol-mulki, pul mablag‘lari ishonib toshiriladi Yakkahokimlik boshqarishda qat’iy tartib va mehnat intizomini ta‘minlaydi. Bunda «Ko‘plashib muhokama qilmoq keragu, lekin mas‘uliyat yakka bir kishida bo‘lmog‘i kerak» degan tamoyil amal qiladi.
Ilmiylik	Menejrlardan chuqur bilimni, o‘z sohasi bo‘yicha iqtisod, mantiq, ruhiyat, matematika, chet tili, texnologiya kabi fanlarni yaxshi bilishni talab qiladi.
Qayta aloqalar	Topshiriqni berishda «tushundinglarmi?» deb so‘rash etarli emas. Bunday savolga javobgar shaxsdan tasdiqlovchi javobni, topshiriqni to‘g‘ri tushunganligini so‘rash kerak.
Javobgarlik	Bu eng avvalo, boshqaruvchilarning javobgarligini nazarda tutadi. Bajaruvchanlik madaniyati past, mas‘uliyatsiz rahbar korxonalar va xodimlarning sho‘ri. Menejer uchun xuquqiy javobgarlik o‘ta yuqori bo‘lishi kerak.

4.10-rasm. Zamonaviy menejment tamoyillari⁴⁷⁴⁶ Muallif ishlanmasi

F. Teylor ta'limotining asosiy mazmuni - yollanma mehnat unumdorligini oshirishda g'oyatda samarador va maqbul usullarni izlashdir.

F. Teylorning tamoyillariga binoan:

mehnatning har bir jarayoni, uning ko'lami va ketma-ketligi aniq-puxta ixtisoslashtirilishi shart;

har bir mehnat turi qat'iy vaqt oralig'ida taqsimlanishi lozim;

har bir mehnat jarayoni va hatto har bir harakat puxta ishlab chiqilgan qoidalarga bo'isundirilgan bo'lishi kerak;

yuqoridan belgilab berilgan ish usullari va qoidalarni bajarish uchun doimiy talabchan nazorat amalga oshirilishi lozim;

ishchilar malakasi va darajasiga qarab joy-joyiga qo'yilishi shart;

boshqaruvchi bilan boshqariluvchi mas'uliyatini aniq belgilash va vazifalarini to'g'ri taqsimlash shart.

4.11-rasm. F. Teylor tamoyillari⁴⁸

Teylorning zamondoshi va ishining davomchisi amerikalik iqtisodchi **G. Emerson** mehnatni ilmiy tashkil qilish bo'yicha yirik mutaxassislardan bo'lib, u boshqarish va mehnatni tashkil qilishning kompleks, sistemali tizimini ishlab chiqqan. Uning «Mehnat unumdorligining 12 tamoyili» nomli asarida yoritilgan.

G. Emerson ilmiy boshqaruv tamoyilini mohiyatiga ko'ra quyidagi ketma-ketliqda bayon qilgan.

1. Aniq qo'yilgan maqsad va goyalar.
2. Oqil, sog'lom fikr.
3. Jozibali, e'tiborli mahsulot.
4. Intizom.
5. Xodimga nisbatan adolatli bo'lish.
6. Tezkor, ishonchli, to'liq, aniq va muntazam hrsob-kitob.
7. Dispetcherlash.
8. Me'yorlar va jadvallar.
9. Sharoit bilan ta'minlash.
10. Operatsiyalarni me'yorlash.
11. Standart yo'riqnomalarni tayyorlash.
12. Unumdorlikni rag'batlantirish.

4.12-rasm. G. Emerson tamoyillari⁴⁹

⁴⁷ Muallif ishlanmasi

⁴⁸ Muallif ishlanmasi

⁴⁹ Muallif ishlanmasi

Anri Fayolning boshqarish tamoyillari⁵⁰

Tamoyillar	Izoh
Mehnat taqsimoti	Ixtisoslashuv natijasida ko'p miqdorda va yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqariladi. Bunga e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan maqsadlar sonini keskin qisqartirish evaziga erishiladi.
Vakolat va mas'uliyat	Vakolat - bu buyruq berish uchun berilgan huquq Mas'uliyat esa buning aksi. Qaerda vakolat berilgan bo'lsa, o'sha erda mas'uliyat vujudga keladi.
Intizom	Intizom rahbar bilan xodim o'rtasida o'zaro hurmatni, quloq solishni talab qiladi. shartnomalarning so'zsiz bajarilishini taqozo etadi.
Yakkaboshlik	Xodim bevosita boshlig'idan buyruq olishi kerak.
Yo'nalishning bir xilligi	Yagona maqsad doirasida faoliyat ko'rsatayotgan har bir guruh, Yagona reja asosida ishlashi va bitta rahbarga ega bo'lishi kerak.
Shaxsiy manfaatlarni umumiy manfaatga bo'ysundirish	Alohida xodim yoki guruhning manfaatlari bir-biriga zid kelmasligi kerak.
Xodimlarni taqdirlash	Xodimlarning ishonchini qozonish va ularning hamdardligini oshirish uchun ularga adolat yuza-sidan barcha mehnatiga haq to'lash lozim.
Markazlashish	Hamma o'z o'rnida bo'lishi va o'z burchini ado etishi lozim.
Boshqaruvdagi ierarxiya	Bunda quyi daraja yuqoridan nazorat qilinadi va yuqoriga bo'ysunadi.
Tartib	Hamma o'z o'rnida bo'lishi va o'z burchini ado etishi lozim.
Adolat	Tashkilotda adolatning xukm surishi - bu qonunning ustuvorligi bilan raxmdillikning uyg'unlashuvi.
Xodim uchun ish joyining doimiyligi	yuqori darajadagi qo'nimsizlik tashkilot faoliyati samaradorligini pasaytiradi. O'z ish joyini mustahkam egasi bo'lish harakatida bo'lgan oddiy rahbar bir joyda muqim ishlashni istamaydigan iste'dodli rahbardan ming chandon yaxshi.
Tashabbus	Tashabbus - bu tom ma'noda rejani ishlab chiqish va uning o'z vaqtida bajarilishini ta'min-lashdir.
Korporativ ruh	Ittifoq - bu kuch. U esa xodimlar o'rtasidagi hamjihatlikning va manfaatlarning hamohanglashuvi natijasi bo'lishi mumkin.

⁵⁰ Muallif ishlanmasi

Rahbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish uchun bir qancha usullardan foydalanish kerak.

Rahbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish usullari:

tashkiliy-ma'muriy va huquqiy usullar;

iqtisodiy usullar;

ijtimoiy-ruxiy usullar;

tarbiyaviy usullar.

4.13-rasm. Rahbarlik qilishning usullari⁵¹

Tashkiliy-ma'muriy usullar to'g'risida so'z yuritilganda, avvalo, bu usulning mohiyati, ahamiyati, shakllarini ochib berish kerak. So'ngra, boshqarishning huquqiy vositalari, huquqiy meyorlarini bayon etish zarur.

Tashkiliy-ma'muriy usullar boshqaruv usullari tizimida alohida o'rin tutadi va quyi idoralarning yuqori idoralarga bo'ysunishiga asoslanadi. Bu usulning mohiyati shundaki, boshqarish tizimidagi munosabatlarni tartibga solib turadi, jamoalar ichida va orasida ratsional aloqalar tarkib topishiga yordam beradi.

Tashkiliy-ma'muriy usullar yordamida boshqaruv apparatining muayyan tizimini tuzish; boshqaruv bo'g'inlarining funksiyalarini belgilash; kadrlarni to'g'ri tanlash va joy-joyiga qo'yish; buyruqlar, farmoyishlar va qo'llanmalar chiqarish hamda ularning bajarilishini nazorat qilish; topshiriqlar va direktiv ko'rsatmalarni bajarmayotgan bo'linma va shaxslarga nisbatan ma'muriy choralar qo'llash amalga oshiriladi.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Zero, har bir muayyan jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo, manfaatlar tarzida namoyon bo'ladi. Manfaatlar uch xilda bo'lishi mumkin:

- umumjamiyat manfaatlari;
- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

Bu manfaatlarni uyg'unlashtirish muammosi bir qator vazifalarni hal etishni, xar bir davr sharoitlariga muvofiq keladigan munosabatlar o'rnatishni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagi iqtisodiy usullardan keng foydalanishga e'tibor beriladi:

- tarmoqlar va ularning bo'linmalariga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berishga;

- barcha sohalarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag'batlantirish, soliq imtiyozlarini berishga;

⁵¹ Muallif ishlanmasi

- korxonalar va xo‘jaliklar o‘rtasidagi o‘zaro shartnomalarning bajarilish intizomini mustahkamlash va ularning rolini oshirishga;
- moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirishga;
- bozor munosabatlari mexanizmlari: baxo va foyda, soliq va boj to‘lovlari, kredit va rentabellik, raqobat va hokazolarga.

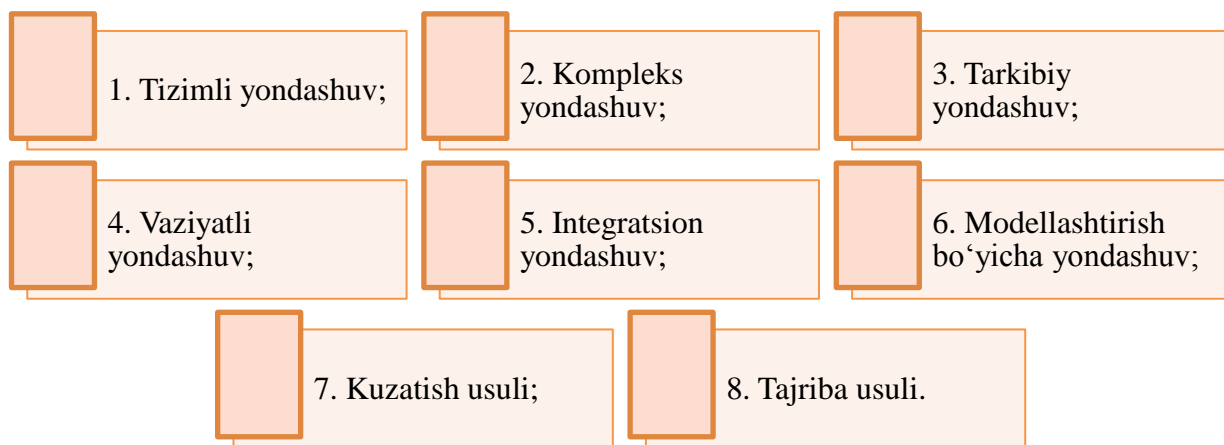
Bu usulda xodimlarning shaxsiy va guruh manfaatlarini yuzaga chiqarish orqali ularning samarali ishlashi ta‘minlanadi. Shu maqsadda ko‘pincha ish haqi to‘lash, mukofotlar berish, bir yo‘la katta mablag‘ bilan takdirlash kabilar muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy usullar boshqarishning barcha usullari orasida yetakchi o‘rin egallaydi. Bu usuldan oqilona foydalanish jiddiy rejalar qabul qilishga, barcha resurslardan yanada unumliroq foydalanishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga va foydani maksimallashtirishga, natijada ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Boshqaruv tizimining muhim usuli hisoblangan ijtimoiy-ruhiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog‘lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratishdan iborat.

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda ham bir qator umumfalsafiy usullarni qo‘llash mumkin. Sanoatni boshqarishning sir-asrorlarini ilmiy asosda o‘rganish, tahlil qilish maqsadida quyidagi usullardan ham keng foydalaniladi:

1. Tizimli yondashuv;
2. Kompleks yondashuv;
3. Tarkibiy yondashuv;
4. Vaziyatli yondashuv;
5. Integratsion yondashuv;
6. Modellashtirish bo‘yicha yondashuv;
7. Kuzatish usuli;
8. Tajriba usuli.

4.14-rasm. Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishdagi umumfalsafiy usullar

Birinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi yaxlit tizim tarzida olib qaraladi. Ikkinchi usulda esa sanoat boshqa sohalar, tarmoqlar bilan o‘zaro bog‘lanishda va

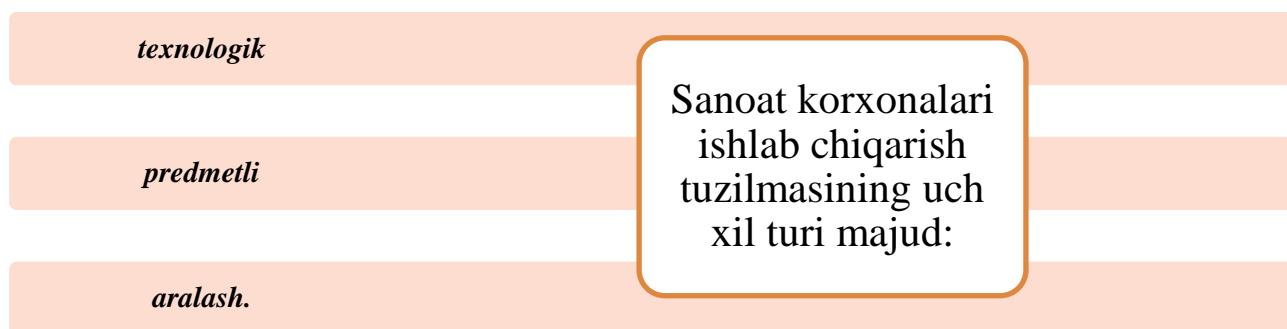
aloqadorlikda qaraladi. Uchinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi tarkibiy qismlarga, ya'ni tarmoqlar, korxonalar, sanoat infratuzilmasi va hokazolarga bo'lib o'rganiladi. To'rtinchi usulda sanoatning muayyan sharoitdagi ichki va tashqi vaziyatiga qarab boshqarishning ma'qul uslubi qo'llaniladi. Beshinchi usulda sanoat yuqoridagi usullarni birgalikda qo'llash yordamida boshqariladi.

Modellashtirish va iqtisodiy-matematik usullardan foydalanish jarayonida turli chizmalar, xomaki materiallar tayyorlanadi, hisoblash texnikasi va kompyuter texnologiyalarning barcha imkoniyatlari ishga solinadi.

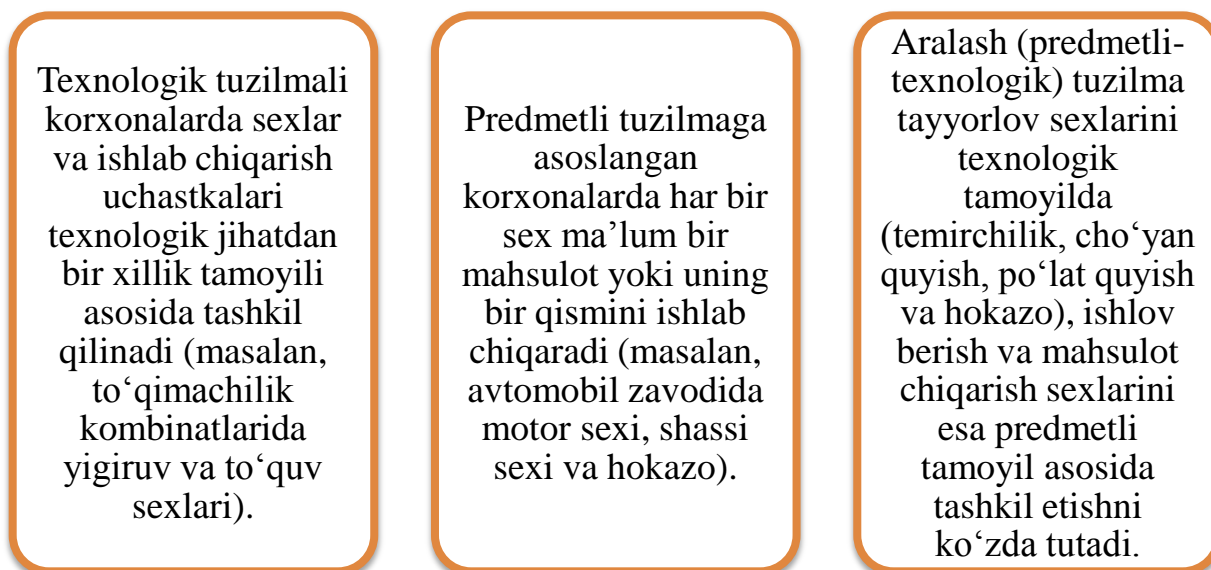
Kuzatish usulida sanoat ishlab chiqarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni bashoratli, ilmiy jihatdan namunali uyushtirilgan asosda to'plash va internetdan foydalanilgan tarzda yo'lga qo'yiladi. Kuzatuvchining sotsiologik usuli anketali so'rovlar, suhbatlar, testlar va infratuzilmaviy tahlillarni o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

4.3. Sanoat korxonalarini tuzilmasini belgilovchi omillar

Tuzilma (struktura) tushunchasini korxonaning tarkibi, tuzilishi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonaga qanchalik yirik bo'lsa, uning ishlab chiqarish tuzilmasi shunchalik murakkab bo'ladi.

4.15-rasm. Sanoat korxonalarining ishlab chiqarish tuzilmalari

4.16-rasm. Sanoat korxonalarining ishlab chiqarish tuzilmalari tavsifi⁵²

⁵² Muallif ishlanmasi

Sanoat korxonasining tuzilmasi quyidagi omillar ta'siri ostida shakllanadi:

texnika va texnologiyaning xususiyatlari;

ishlab chiqarish hajmi;

ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari (ixtisoslashtirish, kooperatsiya, kombinatsiya, koordinatsiya);

ishlab chiqarilayotgan mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlarning murakkabligi va nomenklaturasi;

ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, mexanizatsiyalashtirish va robotlashtirish darajasi;

mulk shakli;

raqobat olib borish usullari hamda shakllari va hokazo.

4.17-rasm. Sanoat korxonasining tuzilmasiga ta'sir etuvchi omillar⁵³

4.4. Sanoat korxonalarida boshqaruv tuzilmalari shakllari va ularning xususiyatlari

Tashkiliy tuzilma deganda korxonada boshqaruv funksiyalarini bajaruvchi turli xil bo'lim, xizmat va bo'linmalar tarkibi, o'zaro munosabatlari va bir-biriga bo'ysinishini tushunish lozim. Tashkiliy tuzilma boshqaruvning tizim va alohida faoliyat turi sifatidagi bir butunligini ifodalaydi. U boshqaruv organlarining ma'lum bir tartibini, hokimiyat va bo'ysinish aloqalarini, vertikal va gorizontal mehnat taqsimotining integratsiyalashuvini aks ettiradi.

Boshqaruv tuzilmasi dinamik tarzda bo'ladi. U ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarning rivojlanishi, boshqaruv ob'ektlarining qarama-qarshiliklari va qonuniyatlari haqidagi bilimlarimiz darajasining o'sishiga bog'liq holda o'zgarib boradi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga korxonaning hajmi, uning ixtisoslashuvi va kooperatsiya aloqalari, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, joylashgan hududi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

«Tuzilma (tuzilma)» so'zi elementlar birlashuvini ular orasidagi o'zaro munosabat va aloqalarni bir butun tizim ekanligini anglatadi.

⁵³ Muallif ishlanmasi

Tashkiliy tuzilmaga umumiy tavsif berib, uning ahamiyatini belgilovchi bir necha qoidalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Firmaning tashkiliy tuzilma menejmentning barcha vazifalarini muvofiqlashtiruvini ta'minlaydi.

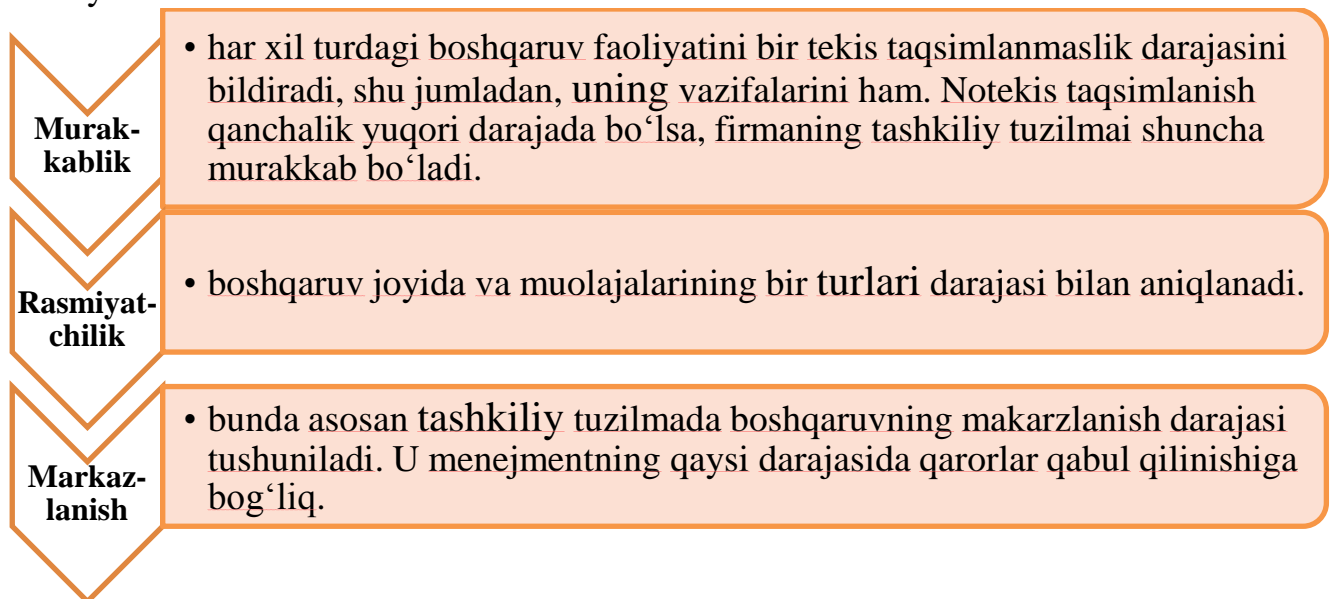
2. Tashkiliy tuzilma boshqaruv darajasining xuquq va javobgarliklarini aniq belgilaydi.

3. Tashkiliy tuzilmaga firmaning samarali faoliyati, uning davomiy rivojlanishi bevosita boshliqning vazifasidir.

4. Firmada qabul qilingan tartib xizmatchilarning tashkiliy aloqalarini belgilaydi shu bilan menejmentning uslubi va jamoaning sifatini aniqlaydi.

4.18-rasm. Tashkiliy tuzilmaning ahamiyatini belgilovchi qoidalar⁵⁴

Tashkiliy tuzilma asosan uch qismni birlashuvi orqali aniqlanadi: murakkablik, rasmiylik va markazlanish.

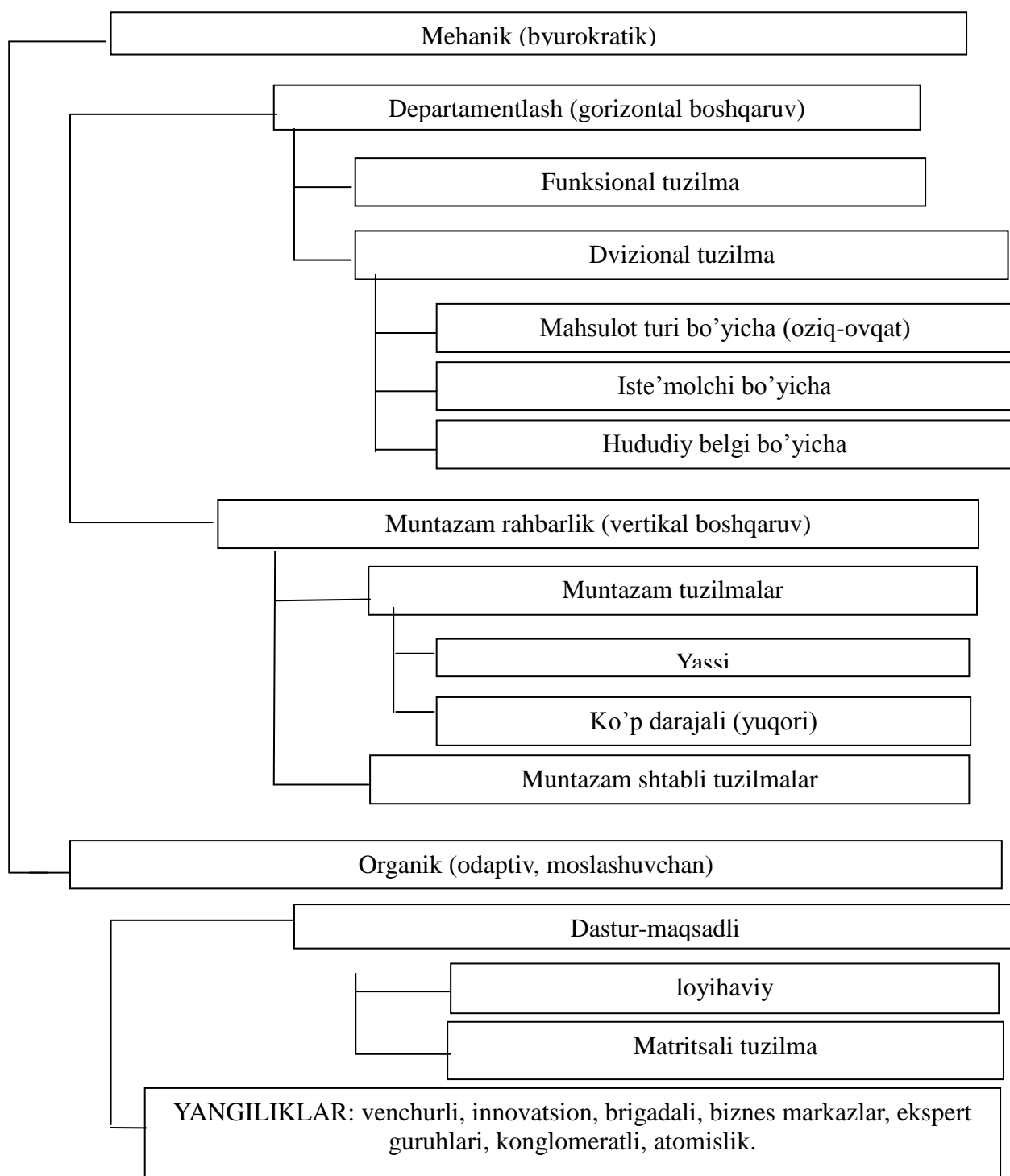

4.19-rasm. Tashkiliy tuzilmaning uch qismi⁵⁵

Ularning barchasi ko'rsatilgan qismlarning namoyon bo'lish darajasi asosida ikkita guruhga bo'linadi: mexanik va organik tuzilmaga.

⁵⁴ Muallif ishlanmasi

⁵⁵ Muallif ishlanmasi

4.20-rasm. Menejmentning tashkiliy tuzilma turlari⁵⁶

4.5. Sanoatda boshqaruvning zamonaviy yangi organik tarkibiy shakllari

Guruhli (brigadali) tashkiliy tarkib. Bu tarkibni asosiy turlari yuqoridagi loyiha tarkibining ko‘rinishida tavsiflangan. Ammo uning bir qancha turlari mavjudki, u yoki bu darajada klassik loyiha tarkibidan birmuncha farq qiladi.

Brigadani tashkil etilish shakli asosan ishlab chiqarishga taalluqlidir. U o‘zini ishchi markaz qilib, «katakli» tarkibdan tashkil topgan. Oddiy ishlab chiqarish

⁵⁶ Muallif ishlanmasi

markazida ish konveyer rejimida (tartibida) vazifaviy mehnat taqsimotida tayyorlash, ishlov berish, yig'ish, sinov ishlari va boshqalar bajariladi. Asosan har bir ishchi o'z ixtisosligi bo'yicha bir yoki ikki xildagi operatsiyani bajaradi. Ikki markazni katakli tuzishda barcha zaruriy texnika tizimini bir joyga to'plagan bo'lib, barcha brigada a'zolari mahsulotni ishlab chiqarishda ishtirok etadilar, ya'ni bosh bohqichdan oxirgi bosqichgacha.

Brigadali tarkib ko'proq iqtisod nuqtai nazaridan ishlab chiqarishning bir sexdan ikkinchi sexga uzatish vaqtini kamayish (foydaliroq hisobalanadi) va brigada ichidagi muammo va qiyinchiliklarni tezkor echish imkonining mavjudligi foydaliroq hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda deyarli barcha g'arbiy korporatsiyalar o'z tashkiliy tarkiblarga bu kabi avtonom markazlarni boshqaruv tashkilotlari uchun o'ta tavsiflidir.

Firma ichidagi venchurli va innovatsion tarkiblar . Loyihali (dasturli, maqsadli) tashkiliy tarkibning zamonaviy o'zgargan turi bu venchurli va innovatsion tarkiblardir. Bu xildagi ikkala nom ham ma'lum darajada biri-biri bilan sinonimdir. Ingliz so'zi «venture» - tavakkalli ish, tavakkalli korxonalar ma'nolarini bildiradi. Qoida bo'yicha tavakkalli biznesda innovatsiyalar ishlanishi, ya'ni tamoyilial yangi texnologiyalar, tovarlar yoki xizmatlar bilan o'zaro bog'liq.

Innovatsion (venchur) firma ichidagi bo'linmalarning turlari

Yirik firmalarda innovatsion tarkibi bir qator omillarga ko'ra bir necha turlarga ega: ishlayotgan loyihaning ahamiyati, ularning maqsadli yo'nalishi va murakkabligi, faoliyatning shakllanishi va erkinlik darajasi.

1. Yangi mahsulotning yaratuvchi bo'lim mohiyatiga ko'ra loyiha mahsulot tarkibidir. Bo'lim firma uchun strategik ahamiyatga ega yangiliklarni yaratish va kiritish uchun bunyod etiladi. Innovatsion bo'limlardagi ishlovchilar bo'lim rejasiga kiritilmaydilar. U bevosita korporatsiyaning shtab kvartirasiga bo'ysunadi.

2. Bevosita integratsiya. Bu ham strategik ahamiyatga ega bo'lgan yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishdir. Shu bilan birga innovatsiya asosi ishlab chiqarish faoliyati bilan ham bevosita bog'liqdir. Uning ustida muvaffaqiyatli ish bajarish uchun texnologik, konstruktorlik va boshqa turdagi xizmatlar turadi. Shunday qilib, yangilik yaratish va uni amalda qo'llash firma boshqaruvi tizimida integratsiya qilinadi. Tabiiyki, faoliyatning yangi tashabbusli turining paydo bo'lishi tashkilotga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

4.6. Boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

Boshqaruv tuzilmaiga qo'yiladigan talablar va ularni belgilovchi omillar mavjud bo'lib, g'arbiy menejment nazariyasida uchta guruhga ajratib ko'rsatish mumkin. Ularni quyidagi jadvalda berilgan.

Tashkiliy tuzilma tanlashda ta'sir ko'rsatuvchi omillar⁵⁷

Ichki	Tashqi	Umumiy
1. Murakkablik	1. Tashkilot strategiyasi	1. Hukmronlik va nazorat samarasi
2. Rasmiyatchilik	2. Tashkilot o'lchami	2. Axborot jarayonlari kompyuterlashtirish
3. Markazlashtirish	3. Texnologiya (mahsulot)	
4. Boshqarish jarayoni	4. Tashqi muhit	

G'arbiy adabiyotlarda «Tuzilmani takomillashtirish» termini qoida bo'yicha ishlatilmaydi. Bu tushuncha neytralroq so'zlar bilan, masalan: tuzilmani o'zgartirish, tuzilmani almashtirish, tuzilmani tanlash, integratsiya qilish va boshqalar bilan beriladi. Ko'rib turibmizki, ular o'zlarida turdi tashkilot boshqaruv tuzilmalari takomillashuv darajasini olib yubordilar.

Boshqaruv tuzilmasining qayta tashkil qilishning usullari shakllari turli-tumandir. Ularni bir necha yo'nalishlarga jamlash mumkin:

1. Tuzilmani ichki oddiylashtirishlar hisobiga takomillashtirish.
  2. Mexanik turdagi tuzilmani ko'nikish tuzilmaiga almashtirish.
  3. Amaldagi mexanik tuzilmalarni organik tuzilmalar bilan birlashtirish.
  4. Konglomerat tuzilmani yaratish.
  5. Kelajakdagi mumkin bo'lgan tuzilmalar modeli va avtokratik tashkilotlar.
- «Tuzilmani takomillashtirish» yo'nalishlari:

1. Tarkibni oddiylashtirish hisobiga takomillashtirish. Bu muntazam tarkiblarni boshqaruv saviyalari sonini kamaytirish hisobiga almashtirish. Bu muntazam tarkiblarni boshqaruv saviyalari sonini kamaytirish hisobiga yassiroq tarkiblarni aylantirish.

2. Mexanik turdagi tarkibni ko'nikish tarkibiga almashtirish. Bu menejment tarkibini qayta ko'rishni ko'proq radikal usulidir. Uni firmaning favquloddagi hollarda, uning hayotiy faoliyatiga xuruj qilishganda ishlatadilar. Avval ta'kidlaganimizdek, shunday qayta ko'rish uchun kuchli sardor komandasi kerak.

3. Mexanik tarkiblar ichida har xil shakldagi organik tarkiblarni bunyod etish. Bular venchur, innovatsiya bo'limlari, biznes markazlar, brigada tarkiblari, ekspert guruhlarini bunyod etilishi kerak. Taraqqiyot topgan davlatlarning hozirgi zamon menejmenti ularning zarurligini, firmaning samarali faoliyati uchun birlamchi sharoiti hisoblanadi.

4. Konglomerat tarkibni tashkil etish. «Konglomerat» tushunchasi har xil turdagi elementlarni birlashtirishini bildiradi.

5. Modelli va avtokratik tashkilotlar - ular balki kelajak tarkiblaridir.

⁵⁷ Muallif ishlanmasi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Boshqaruvning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos va xos tamoyillari va usullari-chi?
3. Sanoat boshqaruvining hozir ahvoli qanday?
4. Boshqaruvning istiqboli hamda uni iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo'naltirish nimalarni taqazo etadi?
5. Boshqaruvda xorijiy mamlakatlar tajribasi va undan keng foydalanish nima uchun zarur?

5-mavzu. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINI REJALASHTIRISH VA PROGNOZLASH

Reja:

- 5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari
- 5.2. Rejalashtirishning metodologik asoslari
- 5.3. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari
- 5.4. Sanoat ishlab chiqarishida rejalashtirish jarayonlari va rejalar tizimi
- 5.5. Sanoat ishlab chiqarishida biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi
- 5.6. Rejalashtirish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar va rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Rejalashtirish - maqsadni belgilash, unga etish vositalarini aniqlash va harakat yo'llari to'g'risida muntazam ravishda dastur ishlab chiqish jarayonidir.

Rejalashtirish, jumladan, indikativ reja va prognoz – bu, korxonalarining xo'jalik faoliyati uchun mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun barcha omillardan foydalanish va tayyorgarlikning o'z vaqtida bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan qulay sharoitlarni yaratishdir.

Reja va rejalashtirish orasidagi farqni anglash muhim ahamiyat kasb etadi. **Rejalashtirish** indikativ reja yoki prognoz kabi rejalarini ishlab chiqish jarayoni bo'lsa, **reja** korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi hujjatni ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, reja – bu, korxonaning maqsadli funksiyalari va ularni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi rejalashtirishning moddiylashgan shaklidir.

Rejalashtirish - xo'jalik yuritishda ob'ektiv iqtisodiy qonuniyatlardan ongli ravishda foydalanishdir.

Rejalashtirish - bu korxonani tashkil etish, uning faoliyatini va taraqqiyotini belgilaydigan rejani ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish ustidan nazorat qilish jarayonlaridir.

Rejalashtirish – loyiha ishlab chiqish bo‘yicha axborotni ishlashga asoslangan kelajakda maqsadga erishish uchun parametrlarni aniqlovchi tartibga solingan jarayondir.

Rejalashtirish – «kelajakning ongli tafakkuri».

Rejalashtirish (keng ma’nodda) – «mazmunan bo‘lajak voqealarni aniqlash bo‘yicha qarorlar qabul qilishni tizimli tayyorlash asosida boshqaruv qarorlarini shakllantirishdir».

Rejalashtirish – «oldindan sezib qabul qilingan qaror», ya’ni rejalashtirish deganda shunday echim tushuniladiki, u (qaror qabul qilishga muvofiq keluvchi axborot jarayoni bilan bir qatorda) vaqt jihatdan kon’yukturali voqealar yuzaga kelishidan oldin ishlab chiqiladi.

Rejalashtirishni «aslida tafakkurning aqliy prognozi va ta’kidlar kelajak faoliyatini kuzda tutadigan tafakkur jarayoni sifatida», - deb ta’riflash mumkin.

Rejalashtirish – bu vazifani sifatli va sonli tasvirlash, natijaviy imkoniyatlarni belgilash va ularga erishish yo‘llarini aniqlashdir.

Rejalashtirish – kelajak muammolarini bilish va hal etishning tizimli, usuliy (metodik) jarayoni.

Nihoyat, rejalashtirish – iqtisodiyotga rahbarlik qilishning o‘zagidir. Rejalar esa davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning asosiy qurolidir.

Rejalashtirish nazariyasida rejalashtirishning turlari, bosqichlari, maqsadlari, vazifalari, tizimlari degan tushunchalar mavjud.

Rejalashtirishning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

munosabatdor kattaliklar bo‘yicha rejalashtirish;

muvofiqlashtirish shakllari bo‘yicha rejalashtirish;

moslashuv (adaptatsiya) shakliga ko‘ra rejalashtirish.

5.1-rasm. Rejalashtirishning turlari⁵⁸

5.2-rasm. Rejalashtirish jarayoni bosqichlari⁵⁹

⁵⁸ Muallif ishlanmasi

⁵⁹ Muallif ishlanmasi

Sanoatni rejalashtirishdan ko‘zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o‘ylangan bo‘lg‘usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat bo‘ladi. Shu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat bo‘ladi.

5.3-rasm. rejalashtirishning asosiy vazifalari⁶⁰

Prognoz deganda real ob‘ektning kelajakda bo‘lishi mumkin bo‘lgan ahvoli, uni amalga oshirishning alternativ, ya‘ni muqobil (mumkin bo‘lgan qarama-qarshi ikki holdan birini tanlab olish zaruriyati) yo‘llarini va muddati to‘g‘risidagi ilmiy jihatdan asoslangan mulohaza tushuniladi. Qisqacha qilib aytganda, oldindan qilingan xulosadir.

Prognozlash, ya‘ni prognoz qilish deganda kelajakni ko‘rish, mo‘ljall qilish va oldindan aytib berish jarayoni tushuniladi. Faqat mavjud dalillar, ma‘lumotlar va aniq raqamlar asosida voqea yoki hodisaning qanday bo‘lishi, rivojlanishi va oqibatini oldindan aytib berish, ya‘ni prognoz qilish mumkin.

Prognoz qilishning bir qancha yo‘llari mavjud bo‘lib, ulardan eng asosiylariga iqtisodiy va ijtimoiy prognoz qilish kiradi.

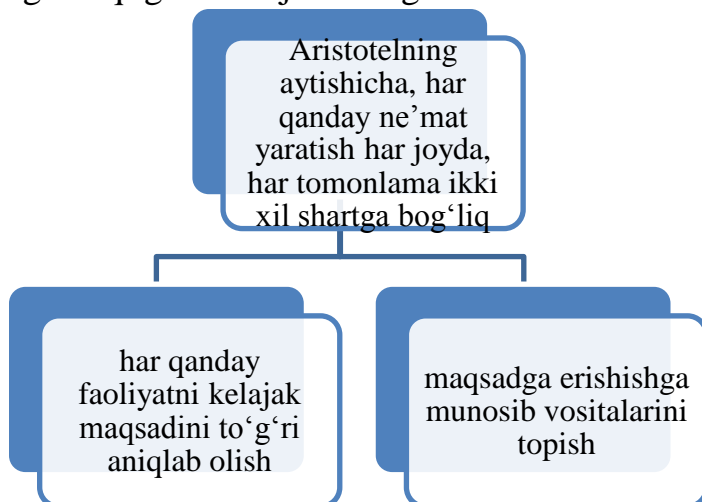
Prognoz qilishning maqsadi real ob‘ektning kelajakda fikran o‘ylangan natijasini ta‘minlashdan iborat. Hodisa va voqealar fikriy modelining natijasiga erishish.

⁶⁰ B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxonalar iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet

Prognoz qilishning vazifasi esa bu jarayonning oldida turgan maqsadga erishish uchun bir qator ishlarni bajarishdan iborat.

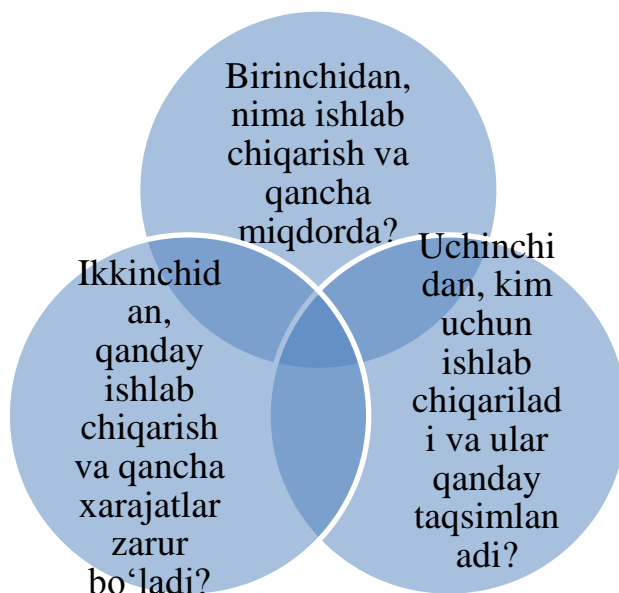
2. Rejalashtirishning metodologik asoslari

Tarixan insoniyat o'z faoliyatini amalga oshirishda abstrakt fikrlash asosida uni doimo xayolan prognoz qilgan va rejalashtirgan.

5.4-rasm. Rejalashtirishning zarurati⁶¹.

Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonining ichki logikasini yoritib beradi. Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonini tashkil qilish, uni ishlab chiqish va joriy qilish tamoyillarini, usullarini, tarkibini, ishlab chiqish tartibini va bosqichlarini hamda ko'rsatkichlari tizimini asoslab beradi.

5.5-rasm. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirish muammolari⁶².

⁶¹ B.A.Abdukarimov va boshqalar, "Korxonalar iqtisodiyoti": darslik – 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashri. – T.: "Fan", 2012 – 371-bet

Fredrix Uinslou Teylor (1886-1915 y.) hozirgi zamon menejmentini asoschisi deb hisoblangan, ishlab chiqarishni tashkillashtirish nazariyasini yaratgan. Uning “Menejmentni ilmiy prinsiplari” nomli asarida mehnatni tashkil qilish qonuniyatlari to‘g‘risidagi bilimlarni qat’iy ilmiy tizimi, mehnatni tashkil qilishni, vaqtni o‘rganish usullari (xronometraj), tannarxni hisoblashni matematik usullari, ish haqini differensiatsiya qilish, mehnat jarayonini tahlil qilish va uning asosida rejalashtirish, tashkil qilish masalalari asoslangan. F.Teylor nafaqat yuqoridagi qoidalarni nazariy asoslagan, ularni ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq qilgan.

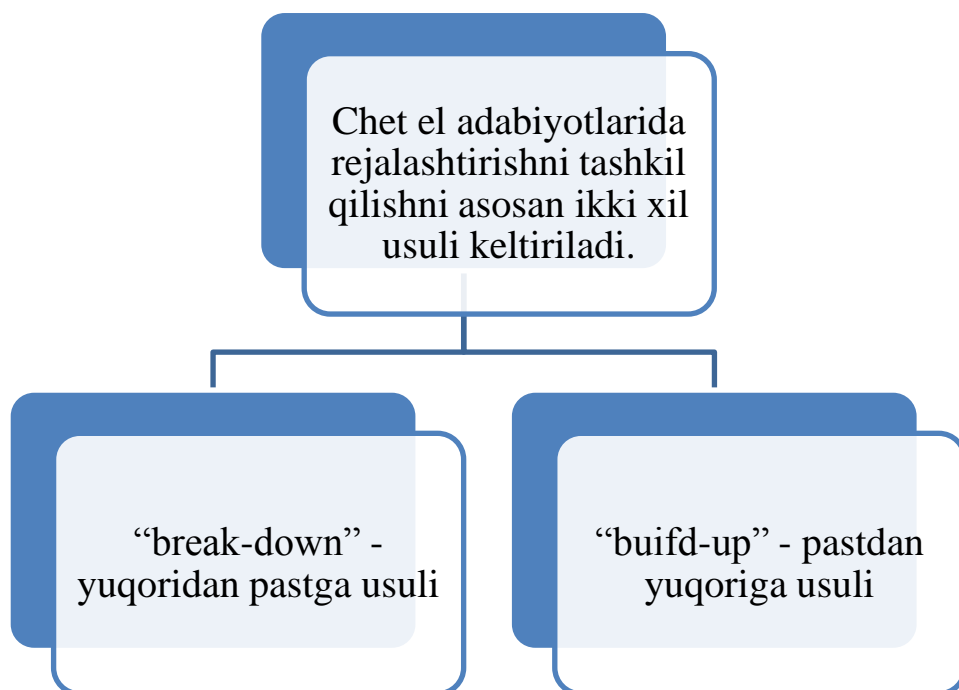
Genri Lodrens Gamnt (1861-1919y.) korxonalar faoliyatini tezkor rejalashtirish va boshqarishga asos solgan. Uning “Grafigi Gamnta” nomi bilan mashhur bo‘lgan grafiklari ishlab chiqarish korxonalar faoliyatini rejalashtirish jarayonida keng foydalanilgan.

Gorrington Emirson (1853-1931y.) mehnat unumdorligini oshirishni 12 ta qoidasini ishlab chiqqan. Ularga boshqarishni boshlang‘ich nuqtasi sifatida maqsadni aniqlash; kamchiliklar va nuqsonlarni tan olish va sababini axtarish; xodimlar faoliyatini reglamentatsiya va nazorat qilish, hamda moddiy rag‘batlantirish; ishlab chiqarish jarayoni elementlarini normalashtirish, doimiy, to‘la, real va tezkor hisob-kitob qilish, rejalashtirish kabi masalalarni kiritgan.

Germaniya Federativ Respublikasi Kansleri Lyudvig Erxard (1950-1960y) iqtisodiy reformalar o‘tkazgan va reformaning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida indikativ rejalashtirishni joriy qilish bo‘lib hisoblangan. Indikativ rejalashtirish indikativ ko‘rsatkichlarni tasdiqlashdan iborat bo‘lib, ularni bajarilishini ta‘minlash uchun qudratli iqtisodiy, huquqiy, ma‘muriy dastaklar (instrumentlarni) ishlatishni ko‘zda tutgan. Jahon iqtisodiyot nazariyasi yutuqlari va tajribasini ishlatish asosida indikativ rejalar chuqur ilmiy asosda ishlab chiqilib, uni tayyorlashga yuqori kasbiy malakaga ega bo‘lgan iqtisodchilar, olimlar jalb qilingan.

---

⁶² B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxonalar iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet

5.6-rasm. Rejalashtirishni tashkil qilish usullari.

Yuqoridagilardan kelib chiqib rejalashtirishni tarixiy, iqtisodiy kategoriya deb hisoblash mumkin.

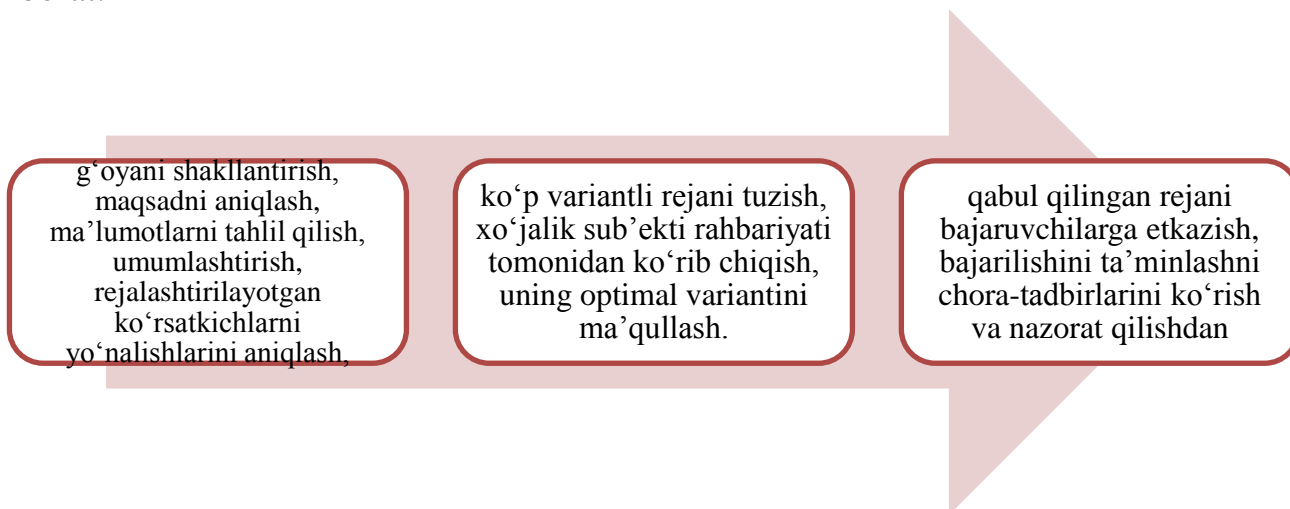
Хориж тажрибаси

Rejalashtirish borasida jahonda 100 eng yirik deb tan olingan transnatsional kompaniyalardan biri, Amerika Qo'shma SHTatlaridagi “Ay.M.-elektrik” firmasining tajribasi nazariy va amaliy jihatdan e'tiborga sazovor. Bu firma energetik jihozlar ishlab chiqarish, ularni ta'mirlash va ishlatish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Ushbu firmada rejalashtirish har ikki yilga (har bir strategik xo'jalik markazi (SXM) bo'yicha) strategik reja ishlab chiqishdan boshlanadi. Bu ishga 4 oy muhlat beriladi. Strategik yo'nalish uch yilga mo'ljallanib, 5 yilga ekstropolyasiya qilinadi. Bu sikl yillik rejalarni asoslashni ham o'z ichiga oladi.

Yillik (joriy) rejalashtirishni xo'jalik faoliyatini, bozor kon'yunkturasini chuqur tahlil qilish asosida marketing bo'limi bajaradi. Rejani bajarilishini ishlab chiqarish bosh boshqarma boshlig'i har oyda o'tkazadigan majlislarda zavodlar boshliqlari orqali amalga oshiradi. Har qanday rejadan chetlashish marketing va moliya bo'limlari bilan tanqidiy tahlil qilinadi, rejaga zaruriy korrektirovkalar kiritiladi. Rahbariyatning doimiy nazoratida turadigan ko'rsatkichlarga - buyurtmalar soni, ishlab chiqarish vaqti, mehnat

Rejalashtirishning asosiy vazifasi maqsadni to'g'ri belgilash, unga erishish parametrlarini (indikatorlarini, ko'rsatkichlarini) va yo'llarini aniqlab berishdan iborat.

5.7-rasm. Rejalashtirishning umumlashtirilgan uch bosqichi⁶³.

Rejalashtirish jarayoniga qo'yiladigan talablarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- korxonalarining rivojlanish g'oyasini, maqsadini aniqlash;

- asosiy maqsadga erishishni ta'minlaydigan tijorat g'oyalarini namoyon qilish;

- rejalashtirish uzluksiz jarayon bo'lib, barcha jamoaning ijodiy yondashishini, rag'batlantirishni taqozo qiladi

- reja barcha funksional bo'limlarni, mutaxassislarni, boshliq bilan uning qaramog'idagi xizmatchilarni o'zaro ta'siri va tig'iz boglanishda, birgalikda optimal aniqlashga erishish asosida tuzilishi kerak;

- bozor konyukturasi o'zgarish ehtimollariga mo'ljallangan alternativ variantlar mavjud bo'lishi shart;

- bozor iqtisodi sharoitida barcha resurslardan (ular chegaralangan) oqilona, ratsional foydalanish, xarajatlarning tejamliligini, natijalarning optimalligini ta'minlash;

- korxonaning faoliyatini chuqur, har tomonlama baholash maqsadida uning samaradorligi me'zonini, ko'rsatkichlarini aniqlash;

- korxonada faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sir qilish darajalarini chuqur tahlil qilish, asoslash, imkoniyatlarni, yangi rezervlarini aniqlash;

- va nihoyat ishlab chiqarilgan hamda qabul qilingan dasturning bajarilishini ta'minlash va nazorat qilish kabilardir.

⁶³ Muallif ishlanmasi

5.3. Rejalashtirish tamoyillari va usullari

Sanoat korxonasi yirik bo'lsa, asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi sexlardan iborat bo'lib, ularning har biri faqat o'ziga xos bo'lgan vazifani bajaradi va shunga mos holda faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishning o'ziga xos xususiyatiga ega bo'ladi. shundan kelib chiqqan holda **etakchi bo'g'inni ajratib ko'rsatish** rejalashtirishning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Rejalashtirishning yana bir muhim tamoyili **ilmiylik** bo'lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini hisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli mehnat va mahsulotga aylangan mehnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxonada xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko'maklashadi.

Komplekslilik tamoyili ishlab chiqarishni, birinchidan, zamon va makonda, ikkinchidan, ishlab chiqarishni boshqarishning gorizont va vertikalida, uchinchidan, ishlab chiqarishning resurs asoslarini ta'minlashda, to'rtinchidan, ishlab chiqarishdagi "tor joylarni" hisobga olish va ularni yo'qotish chora-tadbiralrida, beshinchidan, xodimlarning o'z mehnatlari natijasidan moddiy va ma'naviy qoniqishida, oltinchidan, korxonaning mo'ljallanayotgan daromad yoki foyda olishini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Proporsionallik nafaqat ishlab chiqarishni rejalashtirishda, balki ishlab chiqarishni boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zarur proporsiyalarga amal qilish ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining sexlar va ish joylari bo'yicha hamda ishlab chiqarish bosqichlarida to'g'ri taqsimlanishiga va ulardan to'g'ri foydalanishga ko'maklashadi.

Rejalashtirishning uzluksizligi ishlab chiqarishni va umuman, korxonada faoliyatini tashkil etishning muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyil amalda joriy rejalarining istiqboldagi rejalar bilan, istiqboldagi rejalarining esa prognozlar (prognoz) bilan bog'liq bo'lishida o'z aksini topadi.

Optimallik ham rejalashtirish tamoyillari qatoriga kiradi. Rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan chiqitlar va yo'ldosh mahsulotlardan keng foydalanishni inobatga olgan holda iloji boricha ratsional va unumli foydalanishni ta'minlashi hamda yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo'llarni tanlashi kerak.

Rejalashtirishning optimalligiga iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash mashinalarini qo'llash, rejalarining bir nechta variantlarini ishlab chiqish yordamida erishiladi. Ko'p variantlilik eng tejamkor reja varianti yoki korxonada faoliyati dasturini tanlashga imkon yaratadi.

Moslashuvchanlik tamoyili ishlab chiqarish rejalariga o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritish, iste'molchilar va xaridorlar talablarini hisobga olish, ishlab chiqarishning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan pasayishi va inqirozlarning oldini olishga yordam beradi.

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni: balans, normativ, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli hisob-kitob usuli kabilarni kiritish mumkin.

Hozirgi paytda *balans usulining* ahamiyati oshib bormoqda. Ushbu usulning mohiyati, o‘zaro aloqada bo‘lgan ko‘rsatkichlarni solishtirish bilan ifodalanadi. Faqat balans usuligina asosiy proporsiyalarni belgilash, resurslarning jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligini aniqlash, rejalarni real va natijali qilish imkonini yaratadi. Balanslardan istiqbol va joriy rejalarning barcha bo‘limlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Balans usuli asosida korxonaning ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish quvvatiga bo‘lgan talablari va ularning manbalari aniqlanadi. Bundan kelib chiqqan holda *moddiy balans, ishlab chiqarish quvvatlari balansi, ishchi kuchi balansi, ish vaqti balansi, qiymat balansini* ajratib ko‘rsatish mumkin. Balanslar, qoidaga ko‘ra, ehtiyojlar va ularga mos keluvchi resurslarning mavjudligi yoki manbalarini o‘z ichiga oluvchi, o‘zaro moslashuvchi jadval shaklida tuziladi.

Balans usuli *normativ usuli* bilan birgalikda qo‘llanadi. Normativ usulida resurslarni sarflashning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan eng yuqori va eng quyi chegaralari aniqlanadi. Bunda ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etishda norma va normativ kabi tushunchalardan foydalaniladi.

Norma (me‘yor) – bu, belgilangan sifatligi mahsulot birligi (ish, xizmat) tayyorlash uchun sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg‘i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan maksimal yoki minimal chegarasidir.

Normativ – bu, nisbiy kattalik bo‘lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlar yordamida aks ettiriladi. Masalan, asosiy vositalarning birlik qiymatiga mahsulot ishlab chiqarish (fond qaytimi), sutning moylilik, vinoning spirtlilik darajasi (foizlarda), avtomashinaning bosib o‘tgan yo‘li, avtomobil shinasining ekspluatatsiyasi va hokazo.

Norma va normativlar quyidagi asosiy guruhlar asosida ishlab chiqiladi⁶⁴:

- ***jonli mehnat xarajati normalari*** (mahsulot birligiga sarflanuvchi ish vaqti normasi, vaqt birligida ishlab chiqarish normasi, xizmat ko‘rsatish normasi, miqdor normativi);
- ***moddiy xarajat normalari*** (xom ashyo, material, yoqilg‘i, energiya, butlovchi qismlar);
- ***ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari*** (ishlab chiqarish siklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish zahiralar va hokazo);
- ***mehnat vositalaridan foydalanish normalari*** (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar, qurilmalar);
- ***korxonalar, sexlar, asbob-uskunalarining loyiha quvvatiga chiqish vaqti normalari.***

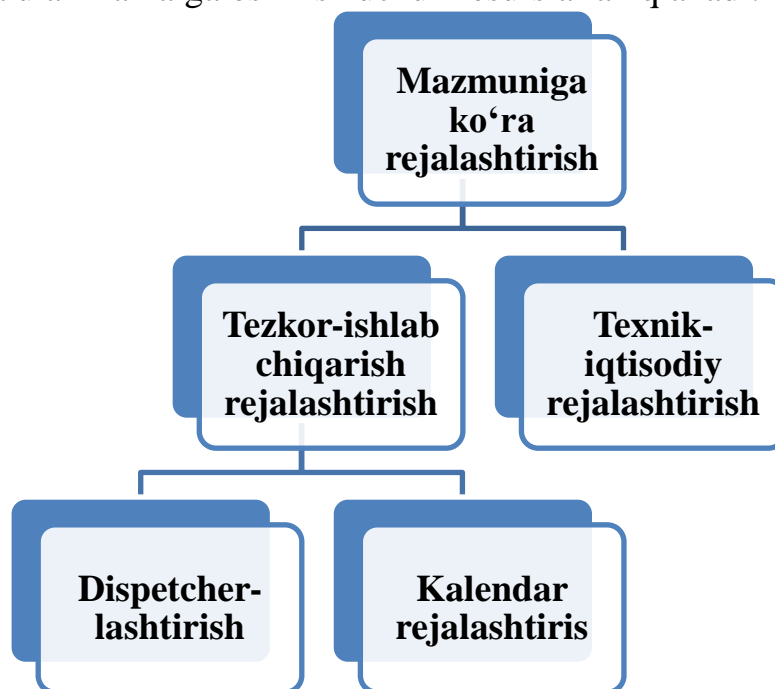
⁶⁴ Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. –T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006, – 208 b.

5.4. Sanoat ishlab chiqarishida rejalashtirish jarayonlari va rejalar tizimi

Reja – bu davlat ijtimoiy–iqtisodiy siyosatini, jamoa va shaxs o‘z ishlarini amalga oshirishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Reja – bu biror ish, dastur, tadbir va shu kabilarni amalga oshirishning oldindan belgilangan tartibi, loyihasi. Ko‘pincha uni topshiriq deb ham ataydilar.

Rejalashtirish – qaror qabul qilishning uzluksiz bir jarayoni bo‘lib, bu jarayon davomida korxonada faoliyati va rivojlanishining maqsad va vazifalari atrofida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni inobatga olgan holda vaqt bo‘yicha aniqlanadi va belgilanadi hamda ularni amalga oshirish uchun resurslar aniqlanadi.

5.8-rasm. Mazmuniga ko‘ra rejalashtirish turlari.

Hozirgi paytda iqtisodiyotga oid bo‘lgan adabiyotlarda rejalashtirishga nisbatan *strategik*, *uzoq muddatli*, *qisqa muddatli* va *joriy rejalashtirish* kabi tushunchalar qo‘llanmoqda. Ularning har biri o‘z shakli, ko‘rsatkichlarni ishlab chiqish va hisoblash usullariga ega.

Strategik rejalashtirish xo‘jalik yuritishning bozor tizimidagina vujudga kelib, 10-15 yillik davrni o‘z ichiga oladi.

Strategik rejalashtirish asosida yaqin 3-5 yilga mo‘ljallangan *uzoq muddatli rejalashtirish* amalga oshiriladi.

Qisqa muddatli rejalashtirishda korxonada faoliyati va rivojlanishi 1-3 yilga mo‘ljallab rejalashtiriladi.

Joriy rejalashtirishda choraklarga bo‘lingan yillik rejalar asos qilib olinadi. Ushbu rejalar qoidaga ko‘ra, o‘zgaruvchan bo‘lib, joriy yilning birinchi uch oyi uchun *qat’iy*, *hayotiy ko‘rsatkichlar* belgilanib, keyingi to‘qqiz oy davomida ularga to‘g‘rilashlar (korrektirovka) kiritiladi.

Reja tuzish jarayonida qo‘llaniladigan barcha ko‘rsatkichlarning belgilanish tartibi, ishlab chiqarish xodimlarining xo‘jalik faoliyatida qo‘llanish miqyosi va vazifasiga qarab guruhlariga ajratilishi mumkin.

Belgilanish tartibiga ko'ra ular tasdiqlanadigan va hisoblanadigan ko'rsatkichlarga bo'linadi.

Rejalashtirishning istalgan turi korxonada faoliyatining biron-bir jihatini aks ettiruvchi, umumiy va xususiy, sifat va miqdor ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Umumiy va umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar korxonada ishlab chiqarish rivojlanishining yo'nalishi va darajasini aks ettiradi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi, mehnat, tannarx va jamg'armalar bo'yicha ko'rsatkichlarni kiritish mumkin.

Xususiy ko'rsatkichlar umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar asosini tashkil qiluvchi alohida elementlarni, masalan, material, yoqilg'i, energiya va shu kabilarning mahsulot tannarxidagi salmog'ini tavsiflaydi.

Umumlashtiruvchi hamda xususiy ko'rsatkichlar ikkita kategoriYaga - miqdor (absolyut) va sifat (nisbiy) kategoriyalariga bo'linishi mumkin.

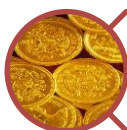
Miqdor ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatini hajm o'lchamida izohlaydi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori, ishlayotgan xodimlar soni va mehnatga haq to'lash fondi, mashina va asbob-uskunalar parki, ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan materiallar miqdori, sex hamda ish joylari soni va hokazolarni kiritish mumkin.

Sifat ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidagi o'zgarishlarni nisbiy kattaliklar: mehnat mahsuldorligining o'sishi, mahsulot tannarxining bazis davrga (yoki reja hisobotiga) nisbatan foizlarda kamayishi, mahsulotning to'liq tannarxiga nisbatan foizlarda daromad hajmi, korxonada rentabellik darajasining o'sishi va shu kabilarni yordamida tavsiflaydi.

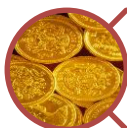
5.5. Sanoat ishlab chiqarishida biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi

Biznes-rejani qanday ta'riflash mumkin.

Birinchi, biznes-reja korxonada faoliyatini to'g'risidagi g'oya, maqsad, menejment, marketing faoliyati va ishlab chiqarishni kelajakka mo'ljallangan ko'rsatkichlari majmuasidan iborat hujjat sifatida tushunish mumkin.

Ikkinchi, faoliyatda shakllanadigan iqtisodiy munosabatlarni tasvirlaydigan, korxonaning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni asoslovchi hisob-kitoblarni yig'indisi.

Uchinchi, korxonaning kompleks ish rejasi sifatida korxonaning "kompasi" deb hisoblash mumkin.

5.9-rasm. Biznes-rejaning ta'riflari⁶⁵

⁶⁵ Muallif ishlanmasi

Biznes-reja amaliyotda asosan to'rt xil bo'lib, har birining o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

Firmaning ichki biznes-rejasi;

aylanma mablag'larni to'ldirish maqsadida kredit olish uchun tuziladigan biznes-reja;

investitsiya biznes-rejasi;

moliyaviy barqarorlash rejasi.

5.10-rasm. Biznes-rejaning turlari⁶⁶

•Biznes-reja iqtisodiy jarayonning quyidagi ishtirokchilari kategoriyasi uchun mo'ljallaniladi:

• Korxonalar rahbarlariga. Ular uchun biznes-reja rahbarlik hujjati hisoblanadi. Biznes-rejani ishlab chiqishdagi ishtiroki menejerlarni korxonalar faoliyatini chuqur o'rganishga, uni rivojlantirish hamda takomillashtirishda to'g'ri qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi;

•Korxonalar mulkdorlariga. Korxonalar mulkdorlari biznes-rejani o'z maqsad va manfaatlarini amalga oshirish uchun menejerlarga ta'sir qilish uchun ishlatadi;

• Tashqi investorlarga (kreditorlar, aksiya egalari va h.k.). Investorlarni ularni qo'ygan mablag'laridan keladigan daromad qiziqtiradi, shu sababli ular korxonalar faoliyatini nazorat qiladilar;

•Korxonalar faoliyatida ishtirok etuvchi boshqa sheriklarga (mahsulot va boshqa resurslar bilan ta'minlovchi, ulgurji sotib oluvchilar, davlat organlari va h.k. korxonalar faoliyatida qatnashuvchilar).

5.11-rasm. Biznes-rejaning yo'nalishi⁶⁷

⁶⁶ Muallif ishlanmasi

⁶⁷ B.A.Abdukarimov va boshqalar, "Korxonalar iqtisodiyoti": darslik – 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashri. – T.: "Fan", 2012 – 371-bet

Biznes-rejani tuzishning umumiy xalqaro standart talablari mavjud. Masalan: biznes-reja korxonaning ichki hisobot tizimiga, rahbariyat va tashqi investorlar, sheriklarga nazorat qilish talablariga javob berishi, hamda kichik korxonalar uchun 10-20 varaqdan, yirik korxonalar uchun 40-50 varaqdan oshmasligini talab qilinadi. Investitsiya biznes-rejasi o'z standartiga ega, uning hajmi 75 varaqdan oshmasligi kerak.

Biznes-rejani tuzishda quyidagi shartlarga alohida e'tibor qaratish zarur:

- biznes-reja professional va shu bilan bir paytda sodda, bajarish uchun tushunarli va oson bo'lishi lozim;
- biznes-reja investor yoki boshqa manfaatdor shaxs o'ziga kerakli ma'lumotlarni qidirib topishi uchun bo'limlarga (BOBlarga) bo'linishi lozim;
- biznes-rejani tayyorlashda korxonaning bosh rahbari albatta qatnashishi shart, chunki investor, bank yoki boshqa moliya idorasi korxonaga rahbari qatnashmaganligi yoki boshqa shaxsga topshirilganligi haqida xabar topsa, biznes-rejaning ishonchligiga shubha uyg'onishi mumkin;
- biznes-rejaning ob'ektiv baholanishiga erishish kerak, ya'ni unda xatolar va noto'g'ri hisob-kitoblar bo'lmasligi lozim;
- biznes-rejaning tarqatib yuborilmasligini nazorat qilish zarur, chunki unda biznes to'g'risidagi maxfiy ma'lumotlar joy olgan bo'ladi.

Mavjud adabiyotlarda quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oluvchi biznes-rejalar taklif qilinadi:

1. Tanlangan biznes konsepsiyasi.
2. Hozirgi paytdagi holat (maqsad, vazifa va niyatlar).
3. Tashkil qilinayotgan korxonaga va uning mahsulot hamda xizmatlari tavsifnomasi.
4. Boshqaruv (menedjment).
5. Bozor tadqiqoti va tahlili.
6. Marketing harakatlari rejasi.
7. Ishlab chiqarish rejasi.
8. Tavakkalchilikni baholash.
9. Moliyaviy reja.
10. Biznes-loyihaning samaradorligi.

5.6. Rejalashtirish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar va rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Vaziyatni oldindan ko'ra bilish, tasodifiy o'zgarishlar, korxonalarining tashqi aloqalari, ichki faoliyat yurgizish bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillarga bog'liqdir. Har qanday biznes bunday omillarning ta'siridan holi emas.

Ob'ektiv omillar darajasini iqtisodiy jihatdan hisob-kitob qilib aniqlash mumkin va ular real sharoitdan, resurslardan kelib chiqadi.

Sub'ektiv omillar esa faoliyatga kishilarning professional bilimi, mahorati, dunyo qarashi, psixologiyasi kabilar bilan bog'liq bo'lib, rejalashtirish, faoliyatni tahlil qilishda ularning ta'sir qilish darajalarini, miqdorini belgilash iqtisodiy-matematik nuqtai nazardan imkoniyati yo'q. Lekin bunday omillarni ham mushohada orqali korxonalar rahbariyati, mutaxassislari rejalashtirish jarayonida e'tiborga olishi, shu omillarni chuqur va har tomonlama o'rganib chiqishi shart.

Korxonaning tashqi muhit bilan aloqalaridan kelib chiqib unga tashqaridan ta'sir qiluvchi omillarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

- davlat boshqaruv muassasalari;
- umumiqtisodiy omillar;
- sotsial-ijtimoiy omillar;
- mahalliy (regional) omillar;
- milliy omillar;
- geografik omillar;
- demografik omillar;
- huquqiy omillar;
- raqobatchilar;
- ilmiy-texnik progress;
- mafkuraviy omillar;
- professional bilim bilan bog'liq omillar;
- iste'molchilar;
- raqobat muhiti;
- moddiy resurslar bilan ta'minlovchilar;
- texnologiya va jihozlar bilan ta'minlovchilar;
- malakali kadrlar tayyorlash;
- moliya bilan ta'minlovchilar;
- siyosiy omillar;
- xalqaro aloqalar va nihoyat yashirin (xufyona) bozor elementlari kabilardir.

5.12-rasm. Rejalashtirish jarayoniga ta'sir etuvchi tashqi omillar⁶⁸.

⁶⁸ Muallif ishlanmasi

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari qanday.
2. Rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullari.
3. Rejalar tizimi va uning bozor munosabatlariga mosligi.
4. Sanoat ishlab chiqarish rejasining bo‘limlari va ko‘rsatkichlari.

6-mavzu. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING IQTISODIY VA IJTIMOYIY SAMARADORLIGI

Reja:

6.1. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini ta’minlashning ahamiyati.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonlari va ko‘rsatkichlari.

6.3. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligi monitoringi va tahlilini o‘tkazish mezonlari

6.4. Davlat ulushi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyati samaradorligini baholash

6.5. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo‘llari

6.1. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini ta’minlashning ahamiyati.

Mamlakatimiz Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasida samaradorlik masalalariga alohida e’tibor qaratilib, “Iqtisodiyot – bu hisob-kitob degani. Eng yomoni, istiqbolli yirik loyihalarni belgilash va amalga oshirishda jiddiy xatoliklarga yo‘l qo‘yilgani, xorijiy kreditlar samarasiz ishlarga sarflangani iqtisodiyot rivojiga xalaqit bermoqda.”-deb ta’kidlandi⁶⁹.

B.A.Abdukarimov va boshqalar muallifligidagi “Korxonalar iqtisodiyoti” darsligida “samaradorlikka bunday bir tomonlama yondoshish muammoli masala bo‘lib, samaradorlikni mohiyati, tushunchasi, mezonlari va ko‘rsatkichlarini ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqot qilishda sistemali, keng ma’noda, har tomonlama qarash zarur”-deb ta’kidlanadi⁷⁰.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida yozilishicha:

«samara» - natija, oqibat.

«Samarador» - kutilganicha yoki undan ham ortiq samara beradigan; samarali, sermahsul.

«Samaradorlik» - iqtisodiy samaradorlik. Mehnat samaradorligini oshirmoq.

---

⁶⁹O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so‘zi, 23 dekabr, 2017 yil

⁷⁰B.A.Abdukarimov va boshqalar, “Korxonalar iqtisodiyoti”.: darslik – 2-qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Fan”, 2012 – 371-bet

«Samarali» - samarali ish. Samarali mehnat. Samarali ta'sir ko'rsatmoq. Ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanmoq⁷¹.

Professor E.X.Maxmudovning ta'kidlashicha:

«**Samara**» – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat), foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishni kamaytirish yoki umuman, yo'q qilish bilan bog'liq bo'lgan korxonalar faoliyatining ijobiy natijalaridir. Bu yutuqlar natural shaklda *ishlab chiqarish samarasini*, pul shaklida esa *iqtisodiy samarani* tavsiflaydi⁷².

Samaradorlik, avvalo, korxonalar faoliyatining sifat jihatlarini tavsiflovchi tushunchadir. U “samara” toifasidan kelib chiqadi hamda unga qaraganda murakkab va kompleks tavsifga ega.

Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda bir muncha tor ma'noni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi hamda barcha hollarda samaraning unga erishish uchun ketgan xarajatlar(ishlab chiqarish resurslari)ga nisbati sifatida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam bo'lsa (mahsulot sifatiga ta'sir qilmagan holda), samara shunchalik ortadi, demak, iqtisodiy samaradorlik ham ortadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish samaradorligini mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi farqni yo'qotishni inobatga olgan holda tavsiflaydi.

Bevosita ijtimoiy samara, xodimlarning bilim va malakasi, tajriba va madaniyatining o'sishi, aholi sog'lig'ining yaxshilanishi va umr ko'rishining uzayishida aks ettiriladi.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezon va ko'rsatkichlari.

Falsafiy ma'noda mezon-bu, asosiy o'lchov, muhim farqli belgi, asosiy nuqtai nazardir. shular asosidagina u yoki bu sohadagi bizning bilimlarimizning ob'ektiv haqiqatligini, to'g'riligini va ishonchligini aniqlash, haqiqatni anglashmovchiliklardan farqqilish mumkin.

«Mezon» (Kriteriya) so'zi grekcha «Kriterion» so'zidan olingan bo'lib, uning asosida nimagadir baho berish alomati, nimadir aniqlanishi yoki tasnifi, o'lchovi degan ma'noni bildiradi⁷³.

Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak. Demak, samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o'zaro nisbatidir.

$$S = \text{natija/xarajatlar} = \text{natija/mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar}$$

⁷¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. M.: «Rus tili» nashriyoti. 1981. – B.17

⁷²Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006, – 208 b.

⁷³ Slovar inostrannix slov. M.: Russkiy yazik. 1985. S. 262.

Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati uning mezoni va ko'rsatkichlar tizimida aks etadi.

Mehnat sig'imi bevosita sarf (asosiy hodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha, to'la sarf (yordamchi hodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha hamda umumiy ijtimoiy mahsulot yoki milliy daromad qiymatiga nisbati bilan belgilanadi. Ayrim komplekslar va ularning tarmoqlarida, korxonalarda esa, moddiy sarflar miqdorining qiymatiga nisbatan belgilanadi:

$$Ms = Mx / Tmx$$

Ko'pincha amaliyotda mehnat sig'imining boshqacha ma'nosini bildiruvchi mehnat unumdorligi (Mu) ko'rsatkichidan foydalaniladi:

$$Mu = Tmx / Mx$$

Mehnat unumdorligi - inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Ishlab chiqarishning material sig'imi — mahsulot (ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish) birligiga ketadigan va unda ifodalanadigan moddiy resurslar (xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, sotib olinadigan butlovchi buyumlar va yarimfabrikatlar, yoqilg'i va energiya) yalpi sarfini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. U quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$Ms = Mr / Tmx$$

Ishlab chiqarishning fondtalabligi mahsulot birligiga (natural yoki qiymat doirasida) to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Fond sig'imi (Fs) asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi va bu fondlar o'rtacha yillik qiymatining (F) mahsulot hajmiga (Mx) nisbatini ifodalaydi:

$$Fs = F / Mx$$

Bu miqdorning teskarisi fond samarasi (natijasi) yoki fond qaytimi (Fk) deb yuritiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$fk = Mx / F$$

6.1-jadval

Asosiy vositalar va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi⁷⁴

Ko'rsatkichlarning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi
Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi:		
1. Asosiy vositalar rentabelligi	Asosiy vositalar o'rtacha qiymatiga nisbatan sof foyda nisbatini ko'rsatadi	SF*100 / AV _{o'y.q.}
2. Asosiy vositalar daromadliligi	Asosiy vositalar o'rtacha qiymatiga necha foiz daromad to'g'ri kelishini ko'rsatadi	YAD*100/ AV _{o'y.q.}

⁷⁴ Manba: tegishli adabiyotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan

Ko'rsatkichlarning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi
3. Asosiy vositalar natijaviyligi (fond qaytimi)	1 so'm asosiy vositalar o'rtacha qiymatiga qancha miqdorda natijaviy ko'rsatkich (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti, tovar oboroti va h.k.) to'g'ri kelishini ifodalaydi	YAM (SM, TM)/AV _{o'y.q.}
Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi:		
Aylanma mablag'larning aylanuvchanligi, kunlarda	Aylanma mablag'larning bir aylanish davrining necha kunga to'g'ri kelishini ko'rsatadi	AYM.Ks/ Q Ks – davrdagi kunlar soni
Aylanma mablag'larning aylanuvchanlik koeffitsienti, martada	Tahlil davrida aylanma vositalarga qo'yilgan mablag'ning necha marta aylanishini ifodalaydi	Q /AYM
Aylanma mablag'larning rentabelligi	100 so'mlik aylanma mablag'lar summasiga to'g'ri keladigan foydani ko'rsatadi	YAF (SF)*100/AYM
Aylanma mablag'larning daromadliligi	100 so'mlik aylanma mablag'lar summasiga to'g'ri keladigan yalpi daromadni (YAD) ifodalaydi	YAD*100/AYM

Korxonalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Bu ko'rsatkichlar moliyaviy hisobotning ichki va tashqi foydalanuvchilarda qiziqish uyg'otib, korxonada resurslaridan foydalanish samaradorligi hamda uning investitsiyalarni jalb qilish qobiliyatini aniqlaydi.

Bu ko'rsatkichlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kapital tarkibi ko'rsatkichlari;
- to'lovga qobillik (likvidlik) ko'rsatkichlari;
- ish faolligi ko'rsatkichlari;
- rentabellik ko'rsatkichlari.

Korxonalarining moliyaviy holatini aniqlash ko'rsatkichlari⁷⁵

Ko'rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
I. Kapital tarkibi ko'rsatkichlari:	
1.1. Mulk koeffitsenti	korxonada jami kapitalida xususiy kapitalning ulushini ko'rsatadi ($O'MM/JA_{yq}$)
1.2. Moliyaviy qaramlik koeffitsenti	jamiyatning tashqi qarzlarga bog'liqlik darajasini (majburiyatlarini) ifodalaydi ($M/O'MM$)
1.3. Qarzdorlik koeffitsenti	jami aktivlari summasidan kreditorlarga to'lanishi lozim pul mablag'lari hajmini ifodalaydi (M/JA_{yq})
1.4. Kreditorlarning himoya-langanligi koeffitsenti	kreditorlar tomonidan berilgan kreditlarning joriy yilda qaytarilishi lozim bo'lgan qismining to'lanmasligidan himoyalanganligi darajasini belgilaydi (STF/FT)
II. To'lov qobiliyati (likvidlik) ko'rsatkichlari:	
2.1. Joriy likvidlik	yil davomidagi qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash uchun mablag'lari etarli yoki etarli emasligini aniqlash uchun ishlatiladi ($PM+D+TMZ/M_{qm}$)
2.2. Tezkor likvidlik	qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash uchun likvidligi yuqoriroq mablag'lari nisbatini aks ettiradi ($PM+D/M_{qm}$)
2.3. Absolyut likvidlik	qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash uchun absolyut likvidlikka ega bo'lgan pul mablag'lari nisbatini aks ettiradi (PM/M_{qm})
2.4. Sof aylanma kapital	qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash uchun zarur bo'lgan joriy aktivlar nisbatini aks ettiradi ($SAK = JA - M_{qm}$)

⁷⁵ Manba: Tegishli adabiyotlarni umumlashtirish asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Korxonalarining moliyaviy holatini aniqlash ko'rsatkichlari⁷⁶

Ko'rsatkichlar	Mazmuni va aniqlanish tartibi
III. Ish faolligi ko'rsatkichlari:	
3.1. Aktivlarning aylanishi	jami aktivlariga qo'yilgan mablag'larning har bir so'mi qancha so'mlik sotilgan mahsulot qiymatini keltirganini ko'rsatadi (SST/JA_{yq})
3.2. Debitorlik sChetidagi mablag'larning aylanishi	sotishdan sof tushum evaziga bir yilda necha marta debitorlik qarzar undirilayotgani va pul mablag'lariga aylantirilayotganini ko'rsatadi (SST/D)
3.3. Debitorlik qarzlarning o'rtacha undirilishi muddati	debitor qarzlarni undirish uchun o'rtacha necha kun kerakligini ko'rsatadi ($365: SST/D$)
3.4. Kreditor qarzlarning aylanishi	mol yuboruvchilardan kreditorlik qarzlarni uzishi uchun necha oborot zarurligini ko'rsatadi (SMT/K_{yq})
3.5. Kreditorlik qarzlarni o'rtacha to'lash muddati	kreditor qarzlarni mol yuboruvchilardan o'z qarzini uzish uchun o'rtacha kun kerakligini ko'rsatadi ($365: SMT/K_{yq}$)
IV. Rentabellik ko'rsatkichlari:	
4.1. Aktivlar rentabelligi	aktivlarga qo'yilgan mablag'larning har bir so'miga to'g'ri keladigan sof foydani ko'rsatadi (SF/JA_{yq})
4.2. Sotilgan mahsulot rentabelligi	sotilgan mahsulotning har bir so'mi qancha yalpi foyda keltirganini ko'rsatadi (YAF/SST)
4.3. Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi	mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir so'miga olingan yalpi foydani ifoda qiladi (YAF/SMT)

6.3. Sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligi monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlari

Yuqorida keltirilgan xo'jalik samaradorligini baholash usullari va ko'rsatkichlaridan tashqari bugungi kunda amaliyotda korxonalarining iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi ham qo'llaniladi.

“Korxonalarining moliyaviy-iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risida»gi Nizomga ko'ra korxonalar quyidagi guruxlarga bo'linadi:

⁷⁶ Manba: Tegishli adabiyotlarni umumlashtirish asosida muallif tomonidan tuzilgan.

- iqtisodiy barqaror korxonalar
- iqtisodiy xatarli korxonalar
- iqtisodiy nochor korxonalar:
- o‘z to‘lov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega;
- o‘z to‘lov qobiliyatini tiklash imkoniyatiga ega bo‘lmagan korxonalar.

Korxonalarining iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi ham qo‘llaniladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- to‘lov qobiliyati koeffitsienti (K_{tq});
- xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta‘minlanganlik koeffitsienti (K_{xm});
- Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlar rentabelligi (R_{ix}),
- Aktivlar rentabelligi. (R_a):
- xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsienti (K_{xq});
- Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti:
- Eskirish koeffitsienti (K_{esk})

To‘lov qobiliyati koeffitsienti (K_{tq}) korxonaning debitorlar bilan o‘z vaqtida hisob-kitob qilish hamda tayyor mahsulot va boshqa moddiy vositalarini sotishning qulay sharoitlarda sotish orqali baholanadigan to‘liq imkoniyatlarini ko‘rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{tq} = \frac{\text{Joriy (aylanma) aktivlar}}{\text{Joriy majburiyatlar}} = \frac{A_2}{P_2 - DO}$$

Bu erda: A_2 – aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zahiralari, tayyor mahsulot, pul mablag‘lari, debitorlik qarzlari va hokazolar);

P_2 – majburiyatlar (qisqa muddatli qarzlari, qisqa muddatli kreditlar, byudjet oldidagi qarzlari, kreditorlik qarzlari va hokazo), buxgalteriya balansining 770 satri;

DO– uzoq muddatli qarzi va kreditlar, buxgalteriya balansining 490 satri

Agar **to‘lov qobiliyati koeffitsienti** hisobot yilining oxirida 1.25 dan kichik bo‘lsa korxonalar to‘lov qobiliyatini yo‘qotgan hisoblanadi

Xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta‘minlanganlik koeffitsienti (K_{xm}) korxonaning barqaror ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo‘lgan aylanma vositalar mavjudligini tavsiflaydi. shuningdek u, korxonalar egalari va kreditorlar manfaatlaridagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Mazkur koeffitsient quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{xm} = ((P_1 + D_{zk2}) - A_1) / A_2$$

Bu erda: A_1 – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo‘yilmalar, nomoddiy aktivlar va hokazo).

Dzk2 – uzoq muddatli aktivlarni sotib olish uchun yo‘naltirilgan uzoq muddatli qarz va kreditlar, buxgalteriya balansining 570 va 580 satrlaridan hisoblanadi.

Ushbu koeffitsientning minimal qiymati - 0,2.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari rentabelligi (*Rix*),

$$Rix = SF / MIT$$

Bu erda: *SF* – sof foyda;

MIT – mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Aktivlar rentabelligi. (*Ra*):

$$Ra = SF / JAyk$$

u erda: *SF* – sof foyda;

JAyk – korxonada jami aktivlarining o‘rtacha yillik qiymati.

Agar rentabellik koeffitsientlari nolga kichik bo‘lsa korxonada zarar bilan ishlayotgan deb hisoblanadi

Agar 0.05 dan kichik bo‘lsa past rentabellik deb hisoblanadi.

Xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsienti (*K_{xq}*) (joriy moliyaviy mustaqillik koeffitsienti) ularning shakllanish manbalarini inobatga olgan holda, pul mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasini aniqlaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{xq} = \frac{P_1}{P_2 - DO}$$

Bu erda:

P₁ – xususiy mablag‘lar manbalari (Nizom jamg‘armasi, qo‘shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va hokazo).

DO – uzoq muddatli qarz va kreditlar, buxgalteriya balansining 490 satri

Agar xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsientining qiymati yil oxirida birdan kichik bo‘lsa, korxonada moliyaviy xavf xatar (risk) mavjudliging alomati bo‘ladi. Xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsientining kamayishi korxonaning moliyaviy xatarini ortishini bildiradi.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti:

$$K_{qf} = \frac{Q \text{ haqiqiy}}{Q_{loyiha.} - (Q_{ijara.} + Q_{konserv.})}$$

Q haqiqiy. – haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi;

Qloyiha.- maksimal, loyihaviy ishlab chiqarish quvvati

Qijara. – ijaraga berib yuborilgan quvvatlarga mos keluvchi mahsulot xajmi;

Q konserv. – konservatsiya qilingan quvvatlarga mos keluvchi mahsulot xajmi;

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti 0.5 dan yoki tarmoq bo'yicha o'rtacha qiymatdan kichik bo'lsa, korxonada ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish past darajada deb qabul qilinadi.

Eskirish koeffitsenti (Kesk) eskirish summasining asosiy vositalar boshlang'ich qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\mathbf{Kesk = Av.es / Av.bq}$$

Bunda: Av.es – asosiy vositalar eskirish summasi;

Avbq – asosiy vositalarninigi boshlang'ishlab chiqarish qiymati;

Asosiy vositalarni eskirish koeffitsienti 0.5 dan yuqori bo'lmasligi lozim.

“Korxonalarning moliyaviy-iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risida»gi Nizomga ko'ra korxonalarning to'lovga qobiliyatligi yoki nochorligini aniqlovchi parametrlar belgilab berilgan.

Iqtisodiy xatarli korxonalar: to'lov qobiliyati koeffitsienti hamda xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti me'yordan kichik bo'lsa, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti 0,5 dan kichik bo'lsa, xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti 0,2 dan kichik bo'lsa iqtisodiy xatarli korxonalar deb topiladi.

Iqtisodiy nochor korxonalar uchun pul majburiyatlari va majburiy to'lovlar bo'yicha 3 oydan ortiq qarzi bor bo'lishi lozim.

Pul majburiyatlari va majburiy to'lovlar bo'yicha 3 oydan ortiq qarzi bor bo'lib, shu bilan birga To'lov qobiliyati tiklash imkoniyati bor bo'lsa, ya'ni to'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{tq}) me'yorda, rentabelli va xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (K_{xm}) yuqori bo'lsa “**To'lov qobiliyati tiklash imkoniyati bor**” deb qabul qilinadi

Pul majburiyatlari va majburiy to'lovlar bo'yicha 3 oydan ortiq qarzi bor bo'lib, uning qiymati eng kam ish xaqining 500 baravaridan yuqori bo'lsa va Aktivlar rentabelligi. (R_a) past, to'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{tq}) kichik, xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (K_{xm}) past bo'lsa korxonalar “**To'lov qobiliyati tiklash imkoniyati yo'q**” deb qabul qilinadi

Korxonalar nochorligi, demak, xo'jalik faoliyatining samarasizligi to'g'risidagi yakuniy qaror, nochorlik parametrlarining umumiy summasi yuqoridagi me'yorlardan kichik bo'lgan holda qabul qilinadi.

6.4. Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati samaradorligini baholash

O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida», «Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida» 2015 yil 24 apreldagi PF-4720-son Farmoniga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalarining samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida» 2006 yil 16

oktyabrdagi 215-son qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan hamda ustav kapitalida davlat ulushi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar, davlat korxonalarini faoliyatining samaradorligini baholash mezonlari ishlab chiqildi. Mazkur mezonlarni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi 207-son “Davlat ulushi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to‘g‘risida” gi qarori asosida qabul qilingan nizom belgilaydi.

Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari (qisqartirilgan shaklda SMK) tashkilotlarning ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini aniqlash uchun foydalaniladigan baholash mezonlarining miqdoriy o‘lchovidan iborat bo‘ladi.

SMK ro‘yxati faoliyatning iqtisodiy, energetika, ishlab chiqarish, innovatsion samaradorligi ko‘rsatkichlarini va samaradorlikning boshqa ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga olishi mumkin.

SMKni hisoblashning davriyligi har chorakdan iborat bo‘ladi va tashkilotning vakolatli boshqaruv organi qarori bilan belgilanadi. Manbai faqat yillik hisobot bo‘lgan ko‘rsatkichlar bir yilda bir marta hisoblanadi.

Tashkilotning ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash uchun 8.3-jadval va 8.4-jadvalda ko‘rsatilgan SMK tatbiq etiladi.

8.3-jadval

Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari ruyxati

1. Foizlar, soliqlar va amortizatsiyani chiqarmasdan oldingi foyda. (EBITDA — Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation & Amortization)
2. Xarajatlar va daromadlar nisbati (CIR — Cost Income Ratio)
3. Jalb etilgan kapital rentabelligi (ROCE — Return on Capital Employed)
4. Aksionerlik kapitali rentabelligi (ROE — Return On Equity)
5. Aksionerlar investitsiyalari rentabelligi (TSR — Total shareholders Return)
6. Aktivlar rentabelligi
7. Mutlaq likvidlik koeffitsienti
8. moliyaviy mustaqillik koeffitsienti
9. Kreditor qarzdorlikning aylanuvchanligi, kunlarda
10. Debitor qarzdorlikning aylanuvchanligi, kunlarda
11. Qoplanish (To‘lov qobiliyati) koeffitsienti
13. dividendning chiqishi koeffitsienti
13. Debitor qarzdorlikning kamayishi ko‘rsatkichi (belgilangan topshiriqqa nisbatan % da)

Ayrim SMKni tatbiq etish imkoniyati mavjud bo‘lmaganda, bu to‘g‘ridagi qaror ijro etuvchi organning taklifiga binoan tashkilotning vakolatli boshqaruv organi tomonidan tasdiqlanadi.

Tashkilotning vakolatli boshqaruv organi qarori bilan tashkilot faoliyatining tarmoq bo‘yicha mansubligidan, rivojlanish strategiyasidan va faoliyatining

xususiyatidan kelib chiqqan holda SMK sifatida boshqa koeffitsientlardan foydalanish mumkin.

Baholash maqsadi uchun har bir SMKga uning tashkilot uchun ahamiyatini aks ettiruvchi salmoq o'lchovi belgilanadi. Tashkilotga nisbatan tatbiq etiladigan barcha SMK salmoq o'lchovlari jami 100 foizni tashkil qiladi.

Har bir SMKning salmoq o'lchovi, uning tashkilot faoliyati uchun ahamiyatini hisobga olgan holda, tashkilotning vakolatli boshqaruv organi qarori bilan belgilanadi.

Samaradorlikning muhim ko'rsatkichlarini hisoblashda quyidagilar axborot manbai hisoblanadi:

tashkilotning buxgalteriya hisobi hujjatlari ma'lumotlari;

davlat organlariga taqdim etiladigan hisobotlar (moliyaviy, statistik, soliq hisobotlari va boshqalar) ma'lumotlari;

biznes-rejadagima'lumotlar;

belgilangan tartibda olingan yoki ishlab chiqilgan boshqa materiallardagi ma'lumotlar.

8.4-jadval

Samaradorlikning qo'shimcha muhim ko'rsatkichlari ruyxati

1. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti
2. Asosiy fondlarning yangilanish koeffitsienti
3. Mehnat unumdorligi
4. Fond qaytimi
5. Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti
6. Energiya samaradorligi (mahsulot tannarxi tarkibida energiYaga xarajatlarning ulushi)
7. Sotilgan mahsulotning umumiy xajmida innovatsion mahsulot ulushi
8. Korxonaning umumiy xarajatlarida innovatsion faoliyatga qilingan xarajatlar ulushi
9. hodimlarni o'qitishga qilingan xarajatlar, bir ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan
10. Kadrlar qo'nimsizligi koeffitsienti
11. Investitsion dasturning bajarilishi indikatori, qiymat shaklida
12. Quvvatlarni ishga tushirish indikatori (belgilangan topshiriqqa nisbatan % da)
13. Eksport ko'rsatkichlarini bajarilishi (pul ko'rinishidagi opshiriqqa nisbatan % da)

Samaradorlikning qo'shimcha muhim ko'rsatkichlari ning prognoz (maqsadli) ko'rsatkichlari har bir davr uchun biznes-rejada, uning ajralmas qismi hisoblanadigan alohida ilova sifatida aks ettiriladi.

6.5. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo‘llari

Ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarining muhimlariga quyidagilar kiradi:

-ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;

-fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik-iqtisodiy darajasini ko‘tarish, fan va texnika yutuqlarini joriy etish muddatini qisqartirish;

-ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, mahalliyashtirish va hududiy joylashtirish darajasini oshirish;

-boshqarishning strukturasi, moliyalash, baholash va kreditlash hamda rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish;

-inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo‘lga qo‘yish.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishning muhim omillaridan yana biri sifatida *mavjud ishlab chiqarish salohiyati* - asosiy va aylanma fondlar, ishchi kuchidan tejamkorlik asosida, iloji boricha unumliroq foydalanishni ko‘rsatish mumkin.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishda *tashkiliy-iqtisodiy omillar*, jumladan, boshqaruv ham muhim o‘ringa ega. Ularning ahamiyati ishlab chiqarish miqyosining o‘ssishi va xo‘jalik aloqalarining murakkablashishi bilan ortib boradi. Bu omillar qatoriga birinchi o‘rinda, oqilona ishlab chiqarish shakllarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish - konsentratsiya, ixtisoslashtirish, kooperatsiya va kombinatsiya qilishni kiritish mumkin.

Boshqaruvda esa, boshqarish, rejalashtirish, iqtisodiy rag‘batlantirishning usul va shakllarini, ya‘ni korxonalar faoliyatining butun xo‘jalik mexanizmini takomillashtirishda ifodalanadi.

Rejalashtirishda rejalarning balanslashtirilishi, ko‘rsatkichlar tizimini optimal shakllantirish, rejalashtirilayotgan maqsadlar resurslar bilan ta‘minlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Siz “Samara” va “Samaradorlik” tushunchalarining farqi nimada deb bilasiz?

2. Sizning fikringizcha sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini oshirish uchun nimalarga e‘tibor berish kerak?

3. Iqtisodiy nochor korxonalar haqida fikringiz qanday?

4. Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?

7-mavzu. ISHLAB CHIQRISHNI IJTIMOIIY TASHKIL ETISH

Reja:

- 7.1. Diversifikatsiyalash tushunchasi, mohiyati va iqtisodiy ahamiyati.
- 7.2. Sanoat korxonalarida yangi tovar ishlab chiqarish, tovar diversifikatsiyasi.
- 7.3. Sanoat korxonalarida maxsulot tuzilmasi, nomenkulaturasi va assortimentning tahlili.
- 7.4. Sanoatda kooperatsiya tushunchasi va uning shakllari.
- 7.5. Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasi va uni kuchaytirishda kichik biznes imkoniyatlaridan foydalanish.
- 7.6. Sanoatda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish.
- 7.7. "Klaster" nazariyasining mohiyati va uning rivojlanishi.
- 7.8. Sanoatda klasterlarni tashkil etish bo'yicha chet mamlakatlar tajribalari.

7.1. Diversifikatsiyalash tushunchasi, mohiyati va iqtisodiy ahamiyati

Davlat rahbari tomonidan Harakatlar strategiyasida⁷⁷ yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish zarurati alohida ta'kidlandi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning assimetrik shakllari hisoblangan ixtisoslashuv va diversifikatsiya jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida turli xil nisbatlarda ishlab chiqarishda qo'llanilgan.

Diversifikatsiya:

1) tovar strategiyasi turi, unga asosan korxonalar ishlab chikarilayotgan maxsulotlar sonini kengaytiradi;

2) yangi bozorlarni egallab olish va kushimcha foyda olish maksadida ishlab chikarishning bir-biri bilan bog'liq bulmagan ikki yoki undan ortik turini bir vaktning uzida kengaytirish va rivojlantirish.

«Diversifikatsiya» lotincha (diversificatio) so'zidan olingan bo'lib o'zgarish, har xillik, bir oz narsaga ko'p tomonlama, kombinatsiyalashgan, ko'p tarmoqli tus berish kabi ma'nolarni anglatadi⁷⁸.

Diversifikatsiya jarayoniga berilgan zamonaviy ta'riflar orasida angliyalik iqtisodchilar Bennok, Bakster va Devnslar tomonidan keltirilgan ta'rifga e'tiboran «**diversifikatsiya**»-bu biror firma yoki geografik mintaqada tovarlar va xizmatlar doirasini kengaytirishdir».

Quyidagi ta'rif birmuncha aniqroq va kengroq bo'lib, unda diversifikatsiya jarayon va muayyan sub'ektlar tomonidan amalga oshiriladigan tadbir sifatida talqin qilinadi: «**diversifikatsiya** — alohida olingan korxonalar yoki konglomerat yoxud iqtisodiyot tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" giPF-4947-sonli [Farmoni](#). // Xalq so'zi. 8 fevral 2017 yil.

⁷⁸ Slovar inostrannix slov, M, "Slavyanskiy dom knigi", 1998. - 509 s.

va xizmatlar turining oshishidir. Diversifikatsiya iqtisodiyotda tabiiy jarayon sifatida ro'y beradi. Ayrim hollarda esa biznes sohiblari yoki davlat tomonidan tor doiradagi mahsulotlarga (ayniqsa ularga bo'lgan talab o'zgaruvchan bo'lgan sharoitda) bog'liq bo'lib qolish xatarini kamaytirish uchun amalga oshiriladi».

Britaniyalik Syuzan Meyx'yu nuqtai nazari ham ushbu konsepsiyaga ancha yaqin. U diversifikatsiyaga «sanoat ishlab chiqarishni keng doiradagi faoliyat turlariga yoyish va shu orqali fakat bir turdagi mahsulotga o'ta bog'liq bo'lib qolmaslik uchun qo'llaniladigan tadbir» sifatida ta'rif beradi. U o'z fikrini davom ettirar ekan, diversifikatsiyaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi⁷⁹:

- gorizontal diversifikatsiya;
- konsentrik diversifikatsiya;
- konglomerat (vertikal) diversifikatsiya;
- mehnat bilan ta'minlashning mintaqalar bo'yicha diversifikatsiyasi;

Gorizontal diversifikatsiya deganda ilgari tovarlarga o'xshash ishlab chiqarish, texnik, ta'minot va sotish sharoitlariga yaqin bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish tushuniladi.

Konglomerat (vertikal) diversifikatsiya esa ilgari tovar ishlab chiqarishni sotuv yo'nalishi sifatida ham tovar dasturini chuqurligini ustirishni anglatadi. Masalan, gusht mahsulotlarini sotuvchi maxsus do'kon mol etishtirishni va seleksiya bo'yicha ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlaydi.

Konsentrik diversifikatsiya korxonalar uchun yangi tovarni ishlab chiqarishni ko'zda tutadi.

Amerikalik iqtisodchilar S. Fitper, R. Dornbush, Malenzilar diversifikatsiyani «tavakkalchilikni bir nechta aktivlarga taqsimlash orqali uning darajasini pasaytirishga yo'naltirilgan strategiya» sifatida aniqlaydilar. Ularning fikricha, diversifikatsiyaning asosiy qoidasi «hamma tuxumlarni bitta savatda saqlamaslikdan iborat». Mazkur ta'rif bir muncha umumiyroq xarakterga ega bo'lsada, diversifikatsiyaning iqtisodiy mohiyatini to'liq o'zida aks ettiradi.

Yana bir inglizlik iqtisodchi Devid Skott diversifikatsiya mazmunini bir muncha boshqacharoq tushunadi. Uning fikricha, diversifikatsiya «bu turli xil korxonalarining qimmatli kog'ozlar sotib olish orqali ulardan keladigan foyda miqdorini barqarorlashishini ta'minlashdir». Ko'rinib turibdiki, bu ta'rifda ham «barcha tuxumlarni bitta savatda saqlamaslik» tamoyili ustun o'ringa ega. Shu bilan bir qatorda bu ta'rifda moliyaviy diversifikatsiya masalasiga asosiy e'tibor qaratilgan.

SHunday qilib, diversifikatsiya - bu oldindan qo'yilgan maqsad emas, balki ob'ektiv jarayonning vujudga kelishi natijasida amalga oshiriladigan majburiy choratadbir.

7.2. Sanoat korxonalarida yangi tovar ishlab chiqarish, tovar diversifikatsiyasi

Firma doimo tovar strategiyasini takomillashtirib borishi zarur. Bu barqaror assortiment tuzilishiga, doimiy sotuvga va foydaga erishishga imkon beradi.

---

⁷⁹ The Penguin Dictionary of Economics (Graham Bannock, R.B. Baxter and Etlep Davis], - 1998. -p. 168.

Tovar innovatsiyasi strategiyasi yangi tovarni ishlab chiqarish va tadbiq etish dasturini aniqlaydi. Biroq «yangi tovar» tushunchasini turli talkinga ega va takomillashtirishni asoslash sifatida ishlatiladi, mavjud tovarni yangilash uchun ishlatiladi.

Mavjud nazariya va amaliyotda innovatsiya «yangilik kiritish» va «yangilik» tushunchalari bilan sinonim hisoblanadi.

Tovar innovatsiyasi yangi tovarni ishlab chiqish va qo'llashni ko'zda to'tadi va amalga oshirish shakli bo'yicha tovar differentsiatsiyasi va tovar diversifikatsiyasiga bo'linadi.

Tovar diversifikatsiyasi o'zida raqobatchi tovarlardan ajralib turuvchi qiladigan bir qator asoslangan tovar modifikatsiyasini ishlab chiqish jarayonini mujassamlashtiradi.

Tovarni modifikatsiyalashda tovar sifatini oshirish, tovar xossasini yaxshilash, tovarni bezash va tashqi dizaynini yaxshilash ko'zda tutiladi.

Maqsadli bozorni o'zlashtirish yo'llarini qidirishda muqobil strategiyalarni aniqlash uchun I.Ansoff tomonidan 1966 yilda taklif etilgan «tovar-bozor» matritsasi ishlatiladi.

7.1-jadval

«Tovar-bozor» matritsasi⁸⁰

Tovarlar	Bozorlar	
	Joriy	YAngi
Joriy	<u>Bozorga chuqurroq kirib borish strategiyasi</u> <ul style="list-style-type: none"> Sotishni jadallashtirish YAngi xaridorlarni qidirish Raqobatchilarni sindirish Tovarni iste'mol sohasini kengayishi 	<u>Bozorni rivojlantirish strategiyasi</u> <ul style="list-style-type: none"> YAngi bozorlar YAngi sotish hududlari Xalqaro bozorlar Tovarni ishlatilishini yangi sohalarini tuzish
YAngi	<u>Tovarni rivojlantirish</u> <ul style="list-style-type: none"> Uz kuchi bilan yangi tovar ishlab chiqarish Bitimlarni rivojlantirish Litsenziya Maxorat bilan ayirboshlash 	<u>Diversifikatsiya</u> <ul style="list-style-type: none"> Gorizontal Vertikal Konsentrik

Tovar diversifikatsiyasining maqsadi bo'lib iste'molchilarni tovarni afzal qurish, alohida bozor yoki bozor segmenti xususiyatlarini hisobga olish orqali tovarni jalb etuvchanligini oshirish, uni raqobatbardoshligini o'sishi hisoblanadi.

Tovar diversifikatsiyasi quyidagi omillar bo'yicha amalga oshiriladi:

⁸⁰ Qosimova M.S., yusupov M.A., Ergashxodjaeva SH.D. Marketing. Darslik. – T.: TDIU, 2011. 287 b.

- Tovarni qo‘shimcha imkoniyatlari
- Tovardan foydalanish samaradorligi
- Komfortlilik
- Ishonchlilik
- Tovar dizayni va stili.

YAngi tovarlarni ishlab chiqish va qo‘llash innovatsiya siyosatining tamoyil va uslublariga, xususan, tovar innovatsiyasi jarayoniga mos holda amalga oshiriladi.

Tovar innovatsiyasi jarayoni 6 bosqichni o‘z ichiga oladi:

- yangi tovar haqida g‘oyani qidirish
- g‘oyani tanlash
- yangi tovar g‘oyasini tijoratlashuvini iqtisodiy tahlili
- tovarni ishlab chiqish
- bozor sharoitida uni tajribadan o‘tkazish
- tovarni bozorga qo‘llash

7.3. Sanoat korxonalarida maxsulot tuzilmasi, nomenklaturasini va assortimentining tahlili

Korxonalar(firma)larning ixtisosligiga kiruvchi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tarkibi bozordagi talab va taklifning o‘zgarishiga qarab muntazam takomillashib, rivojlanib hamda mukammallashib boradi. Ayniqsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, qiymat o‘lchamidagi hajmi strukturaviy o‘zgarishlar ta’sirida ortib yoki kamaytirilib aniqlanishi mumkin. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi sarflanayotgan moddiy va mehnat xarajatlarini e’tiborga olgan holda o‘rganilishi tahlilda erishilgan natijalarni yanada aniqroq o‘rganish imkoniyatini yaratadi. Korxonalar uchun ko‘proq foyda keltiruvchi, kam xarajatlar talab etiladigan tovarlarni ishlab chiqarish o‘ta manfaatlidir. shuning uchun ham tovarlarni ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishda strukturaviy o‘zgarishlarni e’tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Mahsulot hajmiga strukturaviy o‘zgarishlarning ta’sirini zanjirli borlanish usuli orqali aniqlash mumkin. Korxonalar uchun naf keltiruvchi barcha strukturaviy o‘zgarishlardan foydalanish mahsulotlarning hajmini ko‘paytirish imkoniyatini yaratadi.

Strukturaning o‘zgarish sabablari turlicha bo‘lishi mumkin;

- ishlab chiqarilgan tovarlar tarkibida yuqori narxga sotilishi mumkin bo‘lgan mahsulotlar ulushining ko‘payishi;
- mo‘may foyda keltiruvchi tovarlarning hajmi;
- me’yordagi moddiy va mehnat sarflaridan ham tejamkorlik imkoniyati bo‘lgan tovarlarning mavjudligi;
- arzon xomashyo, yoqilg‘i va boshqa moddiy boyliklarning yaqinligi;

- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnologiyasini takomillashishi evaziga yuqori manfaat;

- tovarlar sifatini yaxshilanishi va boshqalar.

Mahsulotlar nomenklaturasini — deb, miqdor holda tovarlar guruhlari, kichik guruhlari va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti — esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir. *Tovarlar nomenklaturasini va assortimentini o'rganishda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi tahlil etiladi.*

Firma va kompaniyalar faoliyatini tahlil etishda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishini ham aniqlash muhim hisoblanadi. O'rtacha assortiment rejasining bajarilishi odatda eng kichik raqamlarni jamlash usuli orqali amalga oshiriladi. Bunda har bir assortiment turlarini haqiqatda ishlab chiqarilish miqdorlari biznes rejasi bilan solishtirilib har ikki ko'rsatkichdan eng kichigi assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiga qabul qilinadi. Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiga qabul qilingan ko'rsatkichlarning jamini biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan mahsulotlarga bo'lish orqali o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi aniqlanadi.

Assortimentni shakllantirish sistemasi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga olishi shart:

- iste'molchilarning istiqbolli ehtiyojini aniqlash;
- chiqarilayotgan mahsulotning raqobatbardoshlik darajasini aniqlash;
- mahsulotning bozordagi hayotiylik siklini o'rganish, o'z vaqtida yangi zamonaviy bo'lgan tovarlar turini yaratish bo'yicha choralar ko'rish va ishlab chiqarish dasturidan ma'naviy eskirgan va iqtisodiy jihatdan kam foydali bo'lgan mahsulotni chiqarib tashlash;
- iqtisodiy samaradorlik va mahsulot assortimenti o'zgarishida xavf xatar darajasini baholash.

7.4. Sanoatda kooperatsiya tushunchasi va uning shakllari

Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni kooperatsiya asosida amalga oshadi.

Kooperatsiya- bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperatsiyada mahsulot etkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini hisobga olishini talab etadi. Kooperatsiya xom ashyo, yoqilg'i va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar hamda buyurtmalarni etkazib berish bosqichlarini qamragan holda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperatsiya murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperatsiyaning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- buyumli (agregatli) kooperatsiya;
- texnologik kooperatsiya;
- tarmoqlararo kooperatsiya;
- iqtisodiy rayonlararo kooperatsiya.

Buyumli (agregatli) kooperatsiya - bu mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni etkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperatsiya usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini etkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperatsiya — bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo'yicha hamkorlikdir. Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperatsiya sanoat tarmoqdarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan hamkorlik qilishi mumkin. Kooperatsiya asosida ma'lum mahsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar etkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berishi mumkin.

O'zaro bog'liq bo'lgan korxonalarni joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperatsiya keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperatsiya turli iqtisodiy hududlarda joylashgan korxonalar o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baho berish uchun uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- birinchidan, ushbu korxonalar bilan hamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda etkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni alohida-alohida hisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxonalar (firma)lar bilan hamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atiga bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo'ladi.

- ikkinchidan, kooperatsiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot tannarhidagi ulushi. Masalan, avtomobil tannarhida tashqaridan kooperatsiya yo'li bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 60-65 foizni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish sohasidagi kooperatsiyaning turli shakllari va usullarining rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi⁸¹:

- muayyan mintaqada ishlab chiqarish va bozor infratuzilmalarining rivojlanish darajasi va tarmoqlararo ishlab chiqarish jarayonlarining integratsiyalashuv darajasi;

---

⁸¹<http://www.biznes-daily.uz/uz/birjaexpert/31966-ishlab-chiqarish-kooperatsiyasini-rivojlantirish>

- tovarlar, mehnat, sarmoya va xizmatlar bozorining shakllanish darajasi;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari va uning holati;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotish, shuningdek, turli xildagi xizmatlarni ko'rsatish sohasida raqobatning rivojlanganlik darajasi.

7.5. Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasi va uni kuchaytirishda kichik biznes imkoniyatlaridan foydalanish

Mamlakatimiz iqtisodiyotidagi etakchi tarmoqlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi kooperatsion aloqalarni rivojlantirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi⁸².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" (2006 yil 5 yanvar, PF-3706-sonli), "Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" (2007 yil 12 noyabr, PF-3937-sonli) Farmonlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi kooperatsion aloqalarni yanada kuchaytirishga imkoniyat yaratuvchi ko'plab chora-tadbirlar qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 12 noyabrda PF-3937-sonli "Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga binoan mamlakatimizda Respublika savdo yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi faoliyati yo'lga qo'yildi. 2008 yilda Respublika sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasiga xalqaro ahamiyatdagi maqom berildi. Endilikda sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi ikki bosqichda, ya'ni, birinchi bosqichda – tarmoq ko'rgazmalari va yarmarkalari, ikkinchi bosqichda – xalqaro tarmoqlararo sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi sifatida o'tkazilmoqda. Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasining tashkil etilgandan buyon faoliyati umumiy natijalarini quyidagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin (8.2-jadval).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvardagi Farmonida bu haqida to'g'ridan to'g'ri shunday deyilgan: "Respublika aholisining bandligi va daromadlari barqaror o'sishini ta'minlashga doir vazifalarni hal etishda kasanachilikning turli shakllarini keng rivojlantirish, jumladan uning yirik sanoat korxonalarini bilan kooperatsiyasini kengaytirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilar o'rtasida kooperatsiya aloqalarining mustahkamlanishi oila byudjeti daromadlarini oshirishdek muhim muammoni hal

---

⁸²<http://www.biznes-daily.uz/uz/birjaexpert/15610-ishlab-chiqarish-koopratsiyasini-kuchaytirishda-kichik-bizns-imkoniyatlaridan-foydalanish-yonalishlari>

etadi, ish bilan band bo‘lmagan aholi sonini keskin qisqartirish va uning faol qismini ishlab chiqarishga jalb etish imkonini beradi”⁸³.

7.2-jadval.

Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari⁸⁴

Ko‘rsatkich	2010 yil	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil
Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi ishtirokchilari soni, nafar	1487	1833	2200	2327	2940	3940	12639
Etkazib berilgan mahsulotlar bo‘yicha shartnomalari soni, dona	2668	3434	2647	3119	4101	5920	13318
Etkazib berilgan mahsulot hajmi, mlrd. so‘m	1822,5	2623	3681,8	4795,9	5424,3	6315	7904,5

Aytish joizki, yuqorida ta’kidlab o‘tilgan farmonga muvofiq, ish bilan bandlikning ushbu shaklini rag‘batlantirish maqsadida bir qancha quyidagi imtiyoz va kafolatlar ko‘zda tutilgan:

– tovarlar (ishlar va xizmatlar) ishlab chiqarish bo‘yicha kasanachilarga buyurtma beradigan korxonalar 2006 yilning 1 fevralidan boshlab 2021 yil 1 yanvarigacha, mehnat shartnomasi asosida kasanachilarga to‘lanadigan mablag‘larga teng miqdorda, mehnatga haq to‘lash fondidan Yagona ijtimoiy to‘lovni to‘lashdan ozod qilinadi;

– korxonalar mehnat shartnomasi asosida kasanachilarga korxonalar buyurtmasi bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishni va xizmatlar ko‘rsatishni tashkil etish uchun asbob-uskuna, jihozlar va inventarlarni tekin yoki ijara sharti bilan berish, jumladan, lizing (moliyaviy ijara) asosida taqdim etish huquqi beriladi;

– korxonalar tomonidan tuzilgan mehnat shartnomasiga muvofiq kasanachilarga korxonalar buyurtmasi bo‘yicha ishlarni bajarish uchun tekin foydalanishga berilgan asbob-uskuna, jihozlar va inventarlar ulardan foydalanish davrida mulk solig‘idan ozod etiladi;

– kasanachilar buyurtmachi-korxonalarining ishlab chiqarish texnologiyasiga to‘liq amal qilgan taqdirda, uy sharoitida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlarni qo‘shimcha sertifikatlash hamda standartlash talab etilmaydi;

– mehnat shartnomasi bo‘yicha ishlayotgan korxonalar kasanachilar tomonidan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ning qaytarilishi ulgurji savdo hisoblanmaydi va litsenziyalanmaydi;

– kasanachilar faoliyati buyurtmachi-korxonalar qonunchilikda belgilangan tartibda tekshirilgandagina nazorat qiluvchi organlar tomonidan tekshirilishi mumkin.

⁸³O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvardagi “Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o‘rtasidagi kooperatsiyani kengaytirish rag‘barlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni //Xalq so‘zi. 2006 yil 5 yanvar

⁸⁴ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi / www.stat.uz

Kasanachilikning bir nechta turlari mavjud bo‘lib, ular quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Qo‘l mehnatini osonlashtiradigan oddiy moslamalarni qo‘llanib bajariladigan qo‘l mehnati (qo‘lda kashta tikish, to‘qish, bichish, mahsulotni qadoqlash, navlarga ajratish, yaroqsizini ajratish, bo‘yash va hokazo)

2. Murakkab bo‘lmagan asbob-uskunalar qo‘llaniladigan tarzda mexanizatsiyalashtirilgan mehnat (tikuvchilik ishlari, sovg‘alar ishlab chiqarish, buyumlar yig‘ish, mahsulotlarni konservatsiyalash, qandolatchilik mahsulotlarini tayyorlash va hokazo)

3. Korxonaga xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha uyda bajariladigan ish (oziq ovqat yarim fabrikatlarini tayyorlash, qandolatchilik mahsulotlarini pishirish, kir yuvish va kiyim kechaklarni ta‘mirlash, qoramol boqish va etishtirish)

4. Telefon, internet kabi aloqa vositalari qo‘llaniladigan tarzda masofadan turib bajariladigan ish (ma‘lumotlar tayyorlab berish ishlari, savollarni ko‘rib chiqish va ishlash, aholiga telefon orqali masofadan turib ta‘lim xizmatlarini ko‘rsatish, o‘tkazmalar va shu kabilarni bajarish)

7.3-jadval

Kasanachilik faoliyatining o‘ziga xos modellari⁸⁵

Maqsad	Qo‘llanish sohasi
1. Korxonaning xalq iste‘moli tovarlari ishlab chiqaradigan va aholiga xizmat ko‘rsatadigan fuqarolar bilan kooperatsiya aloqalarini o‘rnatish	qo‘llanish sohasi – faoliyatlari mavsumiy tusga ega bo‘ladigan korxonalar. Misol – chust P/Z uyda milliy pichoqlar, ro‘mollar va boshqa turdagi xalq hunarmandligi buyumlarini tayyorlaydigan 24 nafar fuqaro bilan mehnat shartnomasi tuzgan. Bunday yutuq kasanachilik mehnatini bajariladigan ish o‘rinlarini yuzaga keltirishga kam sarf-harajat qilinishidan iborat.
2. Texnologik jarayonga kiritilgan ixtisoslashtirilgan kasanachilik mehnati ish o‘rinlarining yaratilishi	qo‘llanish sohasi – asosiy mahsulot ishlab chiqarish uchun ayrim operatsiyalar yoki buyumlarni bajarilishi. Misollar – furnitura ishlab chiqarish, yarim tayyor mahsulotlarni charhlash, butlovchi detallardan buyumlar yig‘ish, tikuv, poyabzal va hokazo buyumlarga qo‘lda ishlov berish.
3. Korxonaning ishlab chiqarish dasturiga kiritilgan mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha kasanachilik mehnati bilan bog‘liq ish o‘rinlarini yaratish.	qo‘llanish sohasi – ishlab chiqarishning ayrim turlarini korxonaning ishlab chiqarish maydonlaridan kasanachilarning istiqomat joylaridagi ish joylariga o‘tkazish va shuning hisobiga bo‘shab qolgan maydonlardan samarali foydalanish. Misollar – mahsus kiyim-bosh, fartuk va qanorlar ishlab chiqarish.

⁸⁵O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvardagi “Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o‘rtasidagi kooperatsiyani kengaytirish rag‘barlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni //Xalq so‘zi. 2006 yil 5 yanvar

7.6. Sanoatda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish

Korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya aloqalarini kengaytirish va mahsulot ishlab chiqarishni mahalliyashtirish o'zaro chambarchas bog'liq jarayondir. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasining kengayishi tayyor mahsulot, butlovchi buyum va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish uchun shart-sharoit yaratadi.

Ma'lumki, mahalliyashtirish jarayoni iqtisodiyotning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning tashqi omillarga bog'liqligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni tatbiq qilishni jadallashtirish, mahalliy xom ashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish, shu asosda zamonaviy raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, valyuta mablag'laridan tejimli va oqilona foydalanish, shuningdek, yangi ish joylarini yaratish imkonini beradi.

Mahalliyashtirish dasturining amalga oshirilishi quyidagi ijobiy jihatlar bilan tavsiflanadi:

- mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish;
- turli sanoat tarmoqlarining qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan mahsulotlari eksportini ko'paytirish va an'anaviy eksport salmog'ini kamaytirish;
- samarali ichki va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish;
- iqtisodiyotning real sektorida mamlakatimiz korxonalarining kooperatsiyasi salohiyatidan yuqori darajada foydalanish;
- mahalliy xom ashyoni qayta ishlashni kengaytirish, ishlab turgan korxonalarni zamonaviylashtirish va yangilarini tashkil etish hisobidan iqtisodiyot tarkibini takomillashtirish va h.k.

RAQAMLAR:

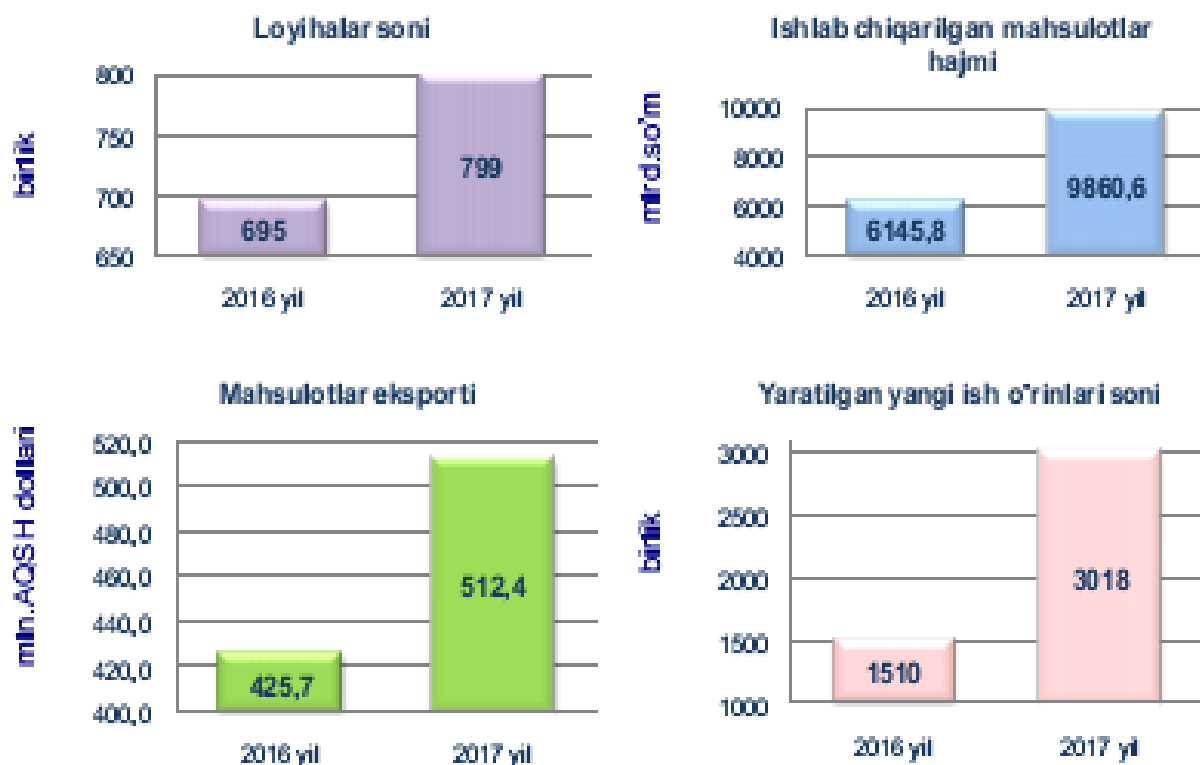
Mahalliyashtirish dasturidagi loyihalar soni -799 ta.

Mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi — 9,9 trln.so'm.

Mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning eksporti — 512,4 mln.AQSH.dollar.

Sanoat kooperatsiyasi asosida amalga oshirilayotgan tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va material-larni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hajmlarini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi, korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'l-gan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o'sishining va import tovarlari qisqarishining omillaridan biri hisoblanadi. 2017 yilning yanvar-dekabr oylarida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi doirasida 799 ta loyiha bo'yicha 9,9 trln.so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lib, 512,4 mln.dollarlik mahalliyashtirilgan mahsulot-lar eksport qilindi va 3018 ta yangi ish o'rni yaratildi.

7.1-rasm. 2017-yilda mahalliyashtirish dasturining asosiy ko'rsatkichlari⁸⁶

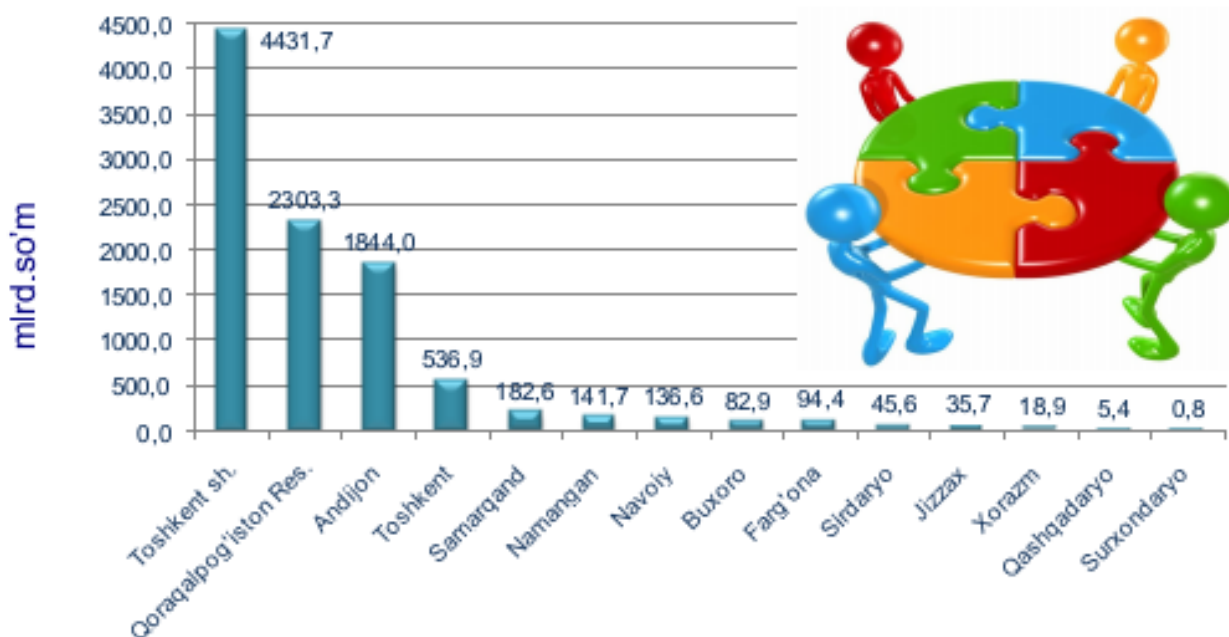
2017 yilning yanvar-dekabr oylarida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi bo'yicha amalga oshirilayotgan eng ko'p loyihalar Toshkent sh. (331 ta loyiha), Toshkent (167), Navoiy (56), Andijon (54), Farg'ona (48), Samarqand (40) va Namangan (31) viloyatlaridagi korxonalariga to'g'ri keladi.

7.2-rasm. 2017-yilning yanvar-dekabr oylarida mahalliyashtirish dasturi doirasida amalga oshirilgan loyihalar soni⁸⁷

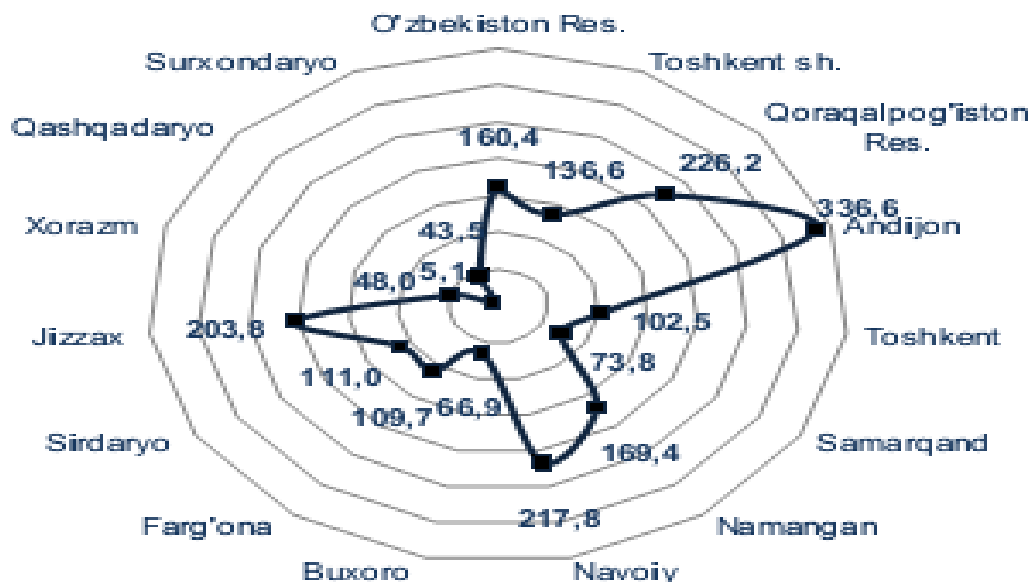
⁸⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

⁸⁷ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

7.3-rasm. 2017-yilning yanvar-dekabr oylarida mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi

Shu bilan birga, mahalliyashtirish dasturi doirasida mahsulotlar ishlab chiqarish 2016 yilning tegishli davriga nisbatan Andijon (3,3 martaga), Navoiy (2,2 martaga), Jizzax (2,0 martaga), Namangan (169,4 % ga), Sirdaryo (111,0 % ga), Farg'ona (109,7 % ga), Toshkent (102,5 % ga) viloyatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida (2,3 martaga) va Toshkent shahrida (136,6 % ga) oshishi kuzatildi.

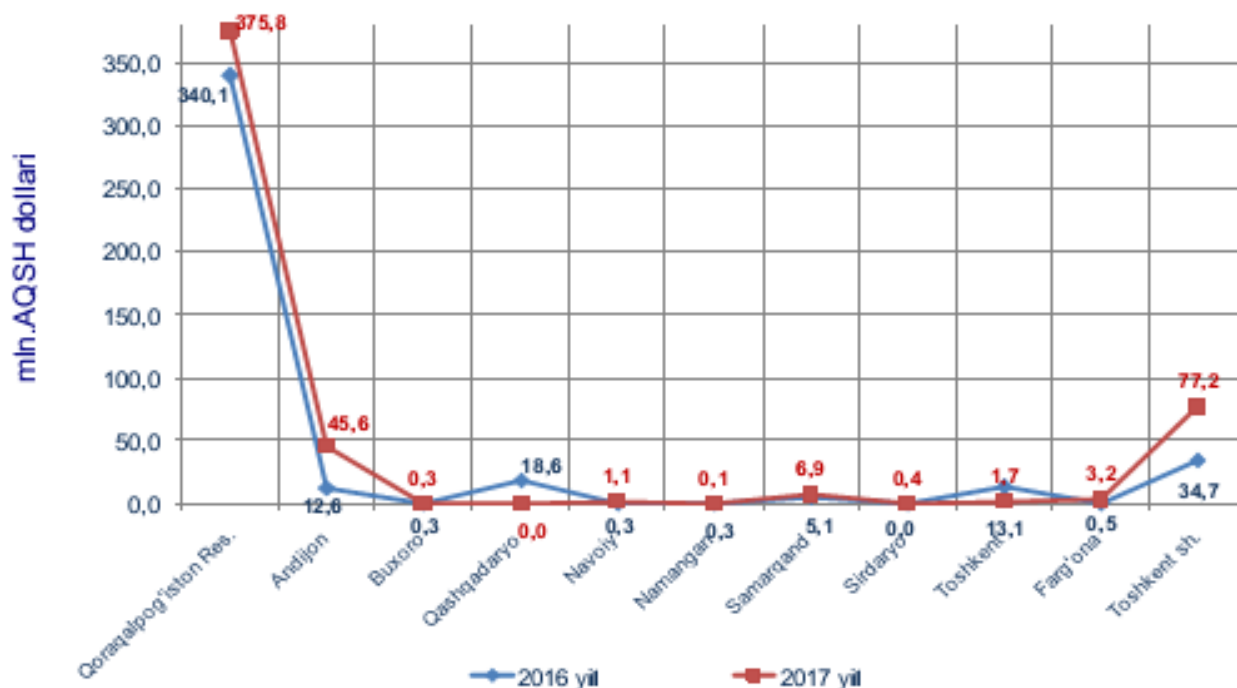

7.4-rasm. 2017-yilning yanvar-dekabr oylarida mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmining o'sish sur'ati, % da⁸⁸

2017 yilning yanvar-dekabr oylarida mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 2016 yilning mos davriga nisbatan solishtirilganda

⁸⁸ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm, Buxoro va Samarqand viloyatlarida kamayi-shi kuzatildi.

7.5-rasm. Yanvar-dekabr oylarida mahalliyashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksportining hajmi⁸⁹

7.7. “Klaster” nazariyasining mohiyati va uning rivojlanishi

Iqtisodiyot amaliyotida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar hamkorligining turli ko‘rinishlari mavjud: klaster, franchayzing, autsorsing, subkontrakt va hokazo. Korxonalar raqobatbardoshligining zamonaviy strategiyalari tahlili natijalaridan kelib chiqib, engil sanoat korxonalari raqobatdoshligining asosiy sharti klasterlash strategiyasi hisoblanadi.

Tasniflangan omillarning har biri o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular birgalikda korxonalar raqobatbardoshligiga erishish ustunliklarini keltirib chiqaradi, ta’sir etish bo‘yicha o‘zaro munosabatlarga asoslangan mukammal tizimni shakllantirish lozimligini belgilab beradi.

“Klaster” atamasi fransuzcha so‘z bo‘lib o‘zbekcha tarjimasida “panja”, “bosh”, “bog‘lam”, “guruh”, “to‘planish”, “turg‘un” ma’nolarini beradi. shuningdek, “klaster” tanlanma tadqiqotlarning bir usuli sifatida ham ifodalanadi.

Klasterning mohiyati Alfred Marshallning «Iqtisodiyot prinsiplari»(1890 y.) nomli asaridagi«ixtisoslashgan tarmoq-sohalarning alohida hududlarda uyg‘unlashishi» to‘g‘risidagi nazariy qarashlarida o‘z aksini topgan. Uning ilmiy xulosalari bo‘yicha ixtisoslashgan faoliyat yurituvchi sub’ektlarning hududiy uyg‘unlashuvi:

- malakaviy mehnat resurslari mavjudligi;
- ta’minotchi va qo‘shimcha sohalarning o‘sishi;

⁸⁹ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi / www.stat.uz

alohida firmalarning ishlab chiqarish jarayonidagi turli bo'g'inlarga ixtisoslashuv mavjudligiga asoslangan.

Asosiy vositalardan hamkorlikda foydalanish samarasi

Moliyaviy faoliyat bo'yicha hamkorlik samarasi

Transaksiya harajatlari bo'yicha samara

Ilmiy salohiyat va innovatsiyalardan hamkorlikda foydalanish samarasi

Yuqori texnologiyalardan hamkorlikda foydalanish samarasi

Investitsiyalardan hamkorlikda foydalanish samarasi

Marketing vositalaridan hamkorlikda foydalanish samarasi

Xizmatlardan samarali foydalanish darajasi

7.6-rasm. O'zaro munosabatlar samarasi⁹⁰

XX asrning so'nggi yillaridan keyin klaster nazariyasining rivojlanishida ko'plab muhim (Amerika, Britaniya, Skandinaviya va b.) ilmiy maktabiyutuqlarini kuzatish mumkin.

Xususan, Amerika olimlari M.Porterning «raqobatda ustunlik nazariyasi»⁹¹, M.Enrayt, S.Rezenfeld, P.Maskell va M.Lorensenning «mintaqaviy klasterlar konsepsiyasi»⁹², A.Marshallning «sanoat hududlari nazariyasi»⁹³, P.Bekatinning «Italyan sanoat okruglari nazariyalari»⁹⁴, M.Storperning «ideal» hududiy klaster nazariyalari yaratilgan.

Qo'shimcha qiymat va «klasterlar zanjiri uyg'unligi» kabi nazariyalar ham shu guruhdan o'rin olgan.

Keltirilgan nazariyalarida **klaster** - ishlab chiqaruvchilarga raqobat ustunligini

⁹⁰Manba: Xakimov Z.A. Yengil sanoat korxonlari raqobatbardoshligini marketing strategiyalari asosida oshirish. Falsafa doktorlik dissertatsiyasi. – T.: TDIU, 2018.

⁹¹Porter M. Mejdunarodnaya konkurensiya. - M.: Mejdunarodnie otnosheniya, 1993. S. 51,

⁹²Enright M. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda, in Staber, U., Schaefer, N. and Sharma, B., (Eds.) "Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin": Walter de Gruyter, pp. 190- 213.

⁹³Marshall A. Prinsipi ekonomicheskoy nauki, t. I – III. Per. s angl. — M.:Izdatelskaya gruppа «Progress», 1993.

⁹⁴Begattin P. – Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts»/ www.copetitivness.org, 2015

ta'minlashda yuqori samarali usul sifatida hududdagi ta'lim, fan, texnologik, iqtisodiy va boshqa xizmat ko'rsatuvchi sub'ektlar faoliyati bilan uyg'unlashgan tizimi ekanligi nazarda tutiladi.

Britaniya nazariyotchilar (J.Danning, K.Brimen, shmit, J.Hamfrilar) «klaster»ni o'zaro hamkorlikdagi institutlar tizimi sifatida iqtisodiyotning asosini belgilovchi institutsional tizim deb hisoblaydi. Namoyondalar «klaster»ning o'ziga «zamonaviy institut» sifatida yondashadi. Mazkur tizim qatnashchilarining o'zaro munosabati turlicha, ya'ni rasmiy va norasmiy bo'lganidek, klasterlarning ham tashqi doirasi keng bo'ladi degan nazariyaga asoslanilgan.

Skandinaviya olimlari (B.O.Lundval, B.Yonson, B.Asxaym, A.Izaksonlar) – klasterning evolyusion rivojini bir qator bosqichlardan o'tishi lozimligi (tug'ilishidan tugagunicha) etirof etiladi, evolyusion nazariya imkoniyatidan foydalanish klaster nazariyasini anglatadi degan mulohaza kiritganlar.

To'rtinchi guruh olimlar klasterni o'zi ichiga olgan «hudud – korporatsiya ustunligi», «hudud – bozor ustunligi», «hudud – davlat ustunligi», «hudud – ijtimoiy soha ustunligi» konsepsiyalari asosidagi mintaqaviy rivojlanishning zamonaviy paradigmalari, deb hisoblaydilar.

Klasterlar nazariyasi rus olimlari yu.S.Artamonova, B.B.Xrustalyov va boshqalar⁹⁵ tomonidan ham o'rganilib, amaliyotga tatbiq etish bo'yicha loyihalar ishlab chiqilgan. Keltirib o'tilgan nazariyalarning shakllanishi va ularning amaliy ahamiyati mamlakat, tarmoq va korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning innovatsioyan strategiyasida sifatida korxonalar samaradorlikka erishishini nazarda tutadi.

Klaster nazariyasining tadrijiy rivojlanishi, uning ikki fundamental tavsifini ajratish imkonini beradi:

birinchisi, klasterga uyg'unlashgan korxonalar va firmalar faoliyati aniq turdagi tovarlar bozori bilan bog'liq bo'lishi zarur: vertikal (xarid va sotish zanjiri) va gorizontal (qo'shimcha bo'limlar va xizmatlar, shunga ketadigan maxsus sarflar, texnologiyalar yoki institutlar va boshqa aloqalardan foydalanish);

ikkinchisi – klasterlar geografik yaqin joylashgan o'zaro bog'liqlikdagi korxonalar guruhi bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatning barqarorlashuvi natijasida raqobatbarning rivojlanishi, ko'proq qo'shimcha qiymatva bozorda ustunlikni ta'minlash imkoniyatlarini yaratishga qaratiladi.

Hudud, tarmoq va korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga klaster nazariyasini tatbiq etish amaliyotiga ko'ra, klaster– geografik nuqtai nazardan qo'shni bo'lgan, o'zaro bog'liq korxonalar (ishlab chiqaruvchilar, mahsulot etkazib beruvchilar va hakoza) hamda ularga aloqador xizmatlarni ko'rsatib, ma'lum sohada faoliyat yurituvchi tashkilotlar (ta'lim muassasalari, davlat boshqaruv idoralari, infratuzilmali kompaniyalar) guruhidir.

SHuningdek, klaster – ishlab chiqarish korxonalari raqobatbardoshligishishiga

---

⁹⁵Klasternie politiki i klasternie inisiativi: teoriya, metodologiya, praktika. (Kollektivnaya monografiya). Minobrazovaniya i nauki RF, Minekonomrazvitiya RF, Pravitelstva Penzenskoy oblasti. Penza, 2013.

imkoniyatlar yaratuvchi, o'zaro chambarchas bog'langan tarmoqlar Yagona texnologik zanjirini tashkil etuvchi hamjamiyatlardir⁹⁶.

Mamlakat iqtisodiyoti klasterlarning kuchli jihatlariga tayanadi, chunki ularsiz eng rivojlangan iqtisodiyot ham yuqori darajada samarador-likka erisha olmaydi. Klasterlarning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi, ular ishtirokchilari yo'nalishlar bo'yicha taqsimlanadi va quyidagilarda o'z aksini topadi:

boshqa tarmoqlardan keladigan yangi ishlab chiqaruvchilar ilmiy tadqiqot ishlarini rag'batlantiradi va yangi strategiyalarni ta'minlab, rivojlanish jarayonini tezlashtiradi;

ishtirokchi korxonalarining erkin axborot almashinuvi yuzaga keladi, yangiliklar iste'molchi va mahsulot etkazib beruvchilarning kanallari bo'yicha tez tarqaladi;

klasterdagi o'zaro aloqalar raqobatda yangi imkoniyatlar paydo bo'lishiga olib keladi;

inson kapitali, ilmiy g'oyalari rivojlanishi va ishlab chiqarishga joriy etilishiga yangi imkoniyatlar yuzaga keladi.

7.7. Sanoatda klasterlarni tashkil etish bo'yicha chet mamlakatlar tajribalari

Jahon ekspertlarining fikricha, klaster strategiyasidan foydalanish hozirgi vaqtga kelib, dunyoning etakchi mamlakatlarida iqtisodiyotning qariyb 50 foizini egallagan.

Klaster nazariyasining asoschisi, amerikalik marketolog olim M. Porter tomonidan 10 ta iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatning 100 ta sanoat va boshqa tarmog'ida tashkil etilgan klasterlar faoliyati o'rganilganda qolgan tarmoqlarda, ya'ni klaster tizimidan tashqaridagilarga nisbatan raqobatda ustunligi hamda ular joylashgan hududlar aholisining turmush darajasi ham yuqoriligi aniqlangan.

Evropa Ittifoqi mamlakatlari va AQSHda bu strategiya keng qo'llanilmoqda. AQSH sanoatining 50 foizdan ortig'i klasterlarda foaliyat yuritmoqda. Ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar ulushi YAIMning 60 foizdan oshgan.

Evropa Ittifoqi mamlakatlarida klasterlar soni 2000 dan ziyodni tashkil etadi va jami band aholining 38 foiziga to'g'ri keladi. Klasterlar soni Buyuk Britaniyada 168 ta, Gollandiyada – 20 ta, Germaniyada 32 ta, AQSHda 380 ta, Daniyada - 34 ta, Fransiyada - 96 ta, Italiyada - 206 ta, Finlandiyada - 9 ta, Hindistonda - 106 ta (7.4-jadvalga qarang).

Daniya, Finlyandiya, shvetsiya sanoatini klasterlar to'la egallagan. Masalan, Finlyandiya 2000 yildan buyon raqobatbardoshlikda dunyo reytingida etakchi o'rinni egallab kelmoqda. Bu mamlakat jahon o'rmon resurslarining qariyb 0,5 foiz ulushga ega bo'lib, yuqori unumdorligi bilan ajralib turuvchi klasterlar hisobiga yog'ochni qayta ishlash sanoatida jahon eksportida 10 foiz, qog'oz eksportining 25 foizini ta'minlamoqda. Finlyandiya klaster strategiyalaridan samarali foydalanish evaziga telekommunikatsiya bozorida mobil aloqa vositalari bo'yicha dunyo eksportining 30 foizini (2005-2010 yillar) va mobil telefonlarning 40 foizni etkazib bergan.

---

⁹⁶Porter M. Konkurensiya. – M.: Izdatelskiy dom «Vilyams», 2011.

Jahon mamlakatlaridagi sanoat klasterlari soni⁹⁷

Mamlakatlar nomi	Klasterlar soni
Buyuk Britaniya	168
Gollandiya	20
Germaniya	32
AQSH	380
Daniya	34
Fransiya	96
Italiya	206
Fransiya	9
Hindiston	106

Italiya sanoatining klasterlari hissasiga ish bilan band aholining 43 foiz, milliy eksport hajmining 30 foizdan ortig‘i to‘g‘ri keladi. Klaster tuzilmalari Germaniyada kimyo va mashinasozlik sanoatida, Fransiyada oziq-ovqat sanoati va kosmetika sanoatida muvaffaqiyatli ishlamoqda. shuningdek, klaster modelidan shveysariya, Avstriya, Italiya, Daniya, Hindiston, Koreya, Pokiston, Xitoy va Turkiyaengil sanoatida samarali foydalanmoqda.

Klasterlar shakllanishi jarayoni Janubiy-SHarqiy Osiyo, Xitoyda, Singapurda, YAponiyada va boshqa mamlakatlarda faollashib bormoqda. Xitoyda 60 tadan ziyod klasterlar alohida hududlarda shakllantirilgan bo‘lib, ulardagi ishchilarning soni 3,5 million aholi ish bilan ta‘minlangan va yillik tovar aylanishi 200 mlrd.dollardan ziyodni tashkil etadi.

Klaster tashabbuskorlari uning nafaqat raqobatbardoshlikni oshirish vositasi, balki, mamlakatlar iqtisodiy va innovatsion rivojlanish strategiyasining asosiy jihati ekanligini qayd etish mumkin. Jaxonda keyingi 10 yilda 20 ta mamlakatda amalga oshirilgan 500 dan ortiq klaster tashabbuslari tahlili uning juda kuchli mavqega asoslanganini ko‘rsatmoqda.

Germaniyada yaqin vaqtgacha mintaqaviy klasterlar rivojlanishi davlat aralashuviz bo‘lar edi. Biroq 2003 yilda hukumat klaster tashabbuslariga jiddiy e‘tibor qaratdi. Bu, birinchi navbatda, yuqori texnologiyali sohalarni loyihalashga taalluqlidir. Davlat nafaqat mahalliy, balki boshqa manbalar hisobidan sanoatlar va ilmiy markazlar imkoniyatlarini birlashtirishni ko‘zda tutadi.

Italiyada tarmoqlarning o‘zaro kombinatsiyasi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ular mebelni qayta ishlashda – kesuvchi asbob, tikuvchilikda – dizayn, charm sanoati qoshida – poyabzal, yog‘ochni qayta ishlashda – mebel kabilardir.

Xitoyda 15 yil davomida to‘qimachilik sanoati, sport tovarlari, kiyimlar, o‘yinchoqlar, idishlarni eksportga yo‘naltirish uchun amalga oshiriluvchi klasterlashirish siyosatiga katta miqdordagi sarmoyalar kiritishi, uning jaxon bozoridagi raqobatda ustunlikni ta‘minlagani bilan izoxlash mumkin.

⁹⁷Manba: Xakimov Z.A. Yengil sanoat korxonalarini raqobatbardoshligini marketing strategiyalari asosida oshirish. Falsafa doktorlik dissertatsiyasi. – T.: TDIU, 2018.

1990 yilda EI (Evropa ittifoqi) mamlakatlarida xususiy biznesga yordam berish va ularning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida maxsus klasterlashtirish dasturi ishlab chiqilgan. 2006 yilga kelib «EI mamlakatlarida klasterlashtirish manifesti» ma’qullandi va qabul qilindi. 2007 yilda esa «Evropa Klaster memorandumini» ma’qullandi va tasdiqlashga taqdim etildi. 2008 yilda «Klasterlar bo’yicha Evropa konfederatsiyasi» tasdiqlandi va EI a’zo bo’lgan rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini klasterlash bo’yicha aniq dasturiy vazifalar belgilandi. Qabul qilingan hujjatlarning asosiy maqsadi alohida mamlakatlarda bo’lgani kabi butun EIda ham raqobatbardoshlikni oshirishga ta’sir ko’rsatishga qodir klasterlarni ko’paytirish va ular ish faoliyatidagi mavjud muammolarning echimiga qaratilgan.

Keyingi yillar davomida jahon iqtisodiyotida informatika, ekologiya, logistika, biotibbiyot preparatlari ishlab chiqarish va hokazolar bilan shug’ullanuvchi yangi avlod sanoat klasterlari paydo bo’la boshladi.

Innovatsion klasterlarning asosiylarini Amerikaning «Kremniy vodiysi» deb hisoblash qabul qilingan. chunki uning hududida 87 mingdan ortiq korxonalar, 40 dan ortiq ilmiy tadqiqot markazlari, 40 ta ta’lim muassasasi jamlangan.

Bundan tashqari, xorijiy kompaniyalark o’pgina ilmiy tadqiqotlar o’tkazish va ishlanmalar yaratish uchun jalb etiladi. Masalan, mikro va nanotexnologiya sohasida ishlovchi «mialoguc» klasteri doirasida yuqori darajadagi mikroblar va mikroorganizmlar yaratish bo’yicha «Foremost» loyihasini amalga oshirish uchun 8 ta mamlakatdagi 24 ta firmalar bilan hamkorlik qilinadi. shunga ko’ra, hozirda Fransiyada yaratilgan innovatsion klasterlarning nufuzi jahonda Yagona sanalmoqda.

Agar yaqin vaqtga qadar klasterlar iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar va tarmoqlardagina bo’lgan bo’lsa, keyingi paytda bu rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kuzatilmoqda. Polsha, chexiya, Sloveniya mamlakatlari, Rossiya, Ukraina, Qozog’iston va yaqin sharq mamlakatlarida ham klasterlar paydo bo’ldi va dastlabki natijalar samara bera boshladi.

Chexiya Sanoat va savdo vazirligi «klasterlar dasturi» ustida ishlamoqda. Uning maqsadi klasterlarni yaratish va rivojlantirish, kooperatsiya shaklini gorizontal va vertikal mustahkamlash bo’lib, uning asosini etkazib beruvchi-iste’molchi-ilmiy tadqiqot institutlari – ishlab chiqaruvchi – ulgurji savdo – chakana savdo hisoblanadi. Odatda, muayyan tarmoq korxonasi biror-bir ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda klasterlarni alohida yuridik shaxs sifatida tashkil etadi. Klasterlarning eng kichik ko’rinishidagilari, sanoat zonalari kabi eng kamida 15 ta mustaqil korxonaga xizmat ko’rsatishi lozim bo’lib, ulardan 75 foiz ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko’rsatish bilan shug’ullanishi lozim. shuningdek, klasterda birlashgan korxonalarining 60 foizdan ortig’i kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlari bo’lishi lozim.

Keyingi yillarda Qozog’istonda yirik sanoat korporatsiyalari, tarmoq tuzilmalari asosida klaster tizimlarini yaratishga kirishildi va loyihalar ustidagi ishlarga M.Porter rahbarlik qilmoqda.

Turkiya dunyo engil sanoat tovarlari bozorida etakchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Turkiyada engil sanoat klasteri 1995-2000 yillarda faol shakllantirilgan erishgan. Turkiyaning «Sukurova tekstil klasteri» tarkibida 2000-2010 yillar davomida 12 ta yirik kompaniyaning 500 dan ortiq korxonalari samarali faoliyat

yuritgan. Hozirda Turkiya gilam mahsulotlari eksportining 40 foizdan ortig'i va gazlamalarining 35-40 foizi shu klasterhissasiga to'g'ri keladi.

Klasterlar «Erkin ilmiy-texnika zonalar» yoki «texnoparklar» shaklida tashkil etilmoqda. Erkin fan-texnika zonalar alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'lib, u erda ilmiy-ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlanadi hamda ular uchun ilmiy va ishlab chiqarish imkoniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladi. Erkin fan-texnikazonalar yuksak texnologiyalar amal qiluvchi zonalar, texnoparklar, mintaqaviy innovatsiya markazlari-texnopolislar shaklida tashkil etiladi⁹⁸.

Texnoparklar ikkita asosiy komponentlardan: ishlab chiqarish (sanoatning ilg'or sohasidagi korxonalar) va ilmiy markazlar (universitet, institut, ilmiytekshirish instituti, laboratoriyalarning kuchli guruhlari)dan tarkib topadi va ularning faoliyati raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga yo'naltiriladi.

O'zbekistonda birinchi bo'lib A.SH.Bekmurodov va YAng Son Be⁹⁹ «O'zbekiston tekstil sanoatini rivojlantirish strategiyasiga klaster yondashuvi» bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borganlar. Ularning tadqiqotlarida xorijiy mamlakatlarda iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha klasterlardan foydalanish loyihalari tavsiflanib, Amerikada axborot-kommunikatsiya, YAponiyada avtomobil, neft-kimyó va to'qimachilik, Italiyada keramika va gilam ishlab chiqarish, Koreya Respublikasida tarmoqda erishilgan natijalar tahlil qilingan. shu bilan birga, A.SH.Bekmurodov va YAng Son Be asosiy e'tiborni O'zbekiston engil sanoati sanoati eksport salohiyatini tahlil qilishga qaratib, sohaga xorijiy investitsiyalarni ko'proq jalb qilish bo'yicha ilmiy tavsiyalar tayyorlangan va mahsulotni bo'yash bo'yicha sanoat hududiy klasteri modelini Koreya Respublikasining Degu shahridagi tajriba asosida ishlab chiqilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sizning fikringizcha diversifikatsiyalash yo'nalishlari qanday bo'lishi kerak va iqtisodiy ahamiyati nimada ko'rinadi.
2. Sanoat korxonalarida tovar diversifikatsiyasiining vazifasi nimada?
3. Sanoatda kooperatsiya nima va uning shakllari qanday?
4. Sanoatda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish nimani anglatadi?
5. "Klaster" nazariyasining mohiyati va uning rivojlanishini tushuntiring?
6. Sanoatda klasterlarni tashkil etish bo'yicha chet mamlakatlar tajribalari qanday?

---

⁹⁸ Manba: O'zbekiston Respublikasining «Erkin iqtisodiy zonalar» to'g'risidagi qonuni. – T., 1996 yil 25 aprel. 220-I-son. www.lex.uz

⁹⁹ Bekmuradov A.SH., YAng Son Be. Strategiya razvitiya tekstilnoy promishlennosti Uzbekistana. Klasterniy podxod– Tashkent, 2006 y.

8- MAVZU SANOATDA KADRLAR VA MEHNATGA HAQ TO‘LASH

Reja:

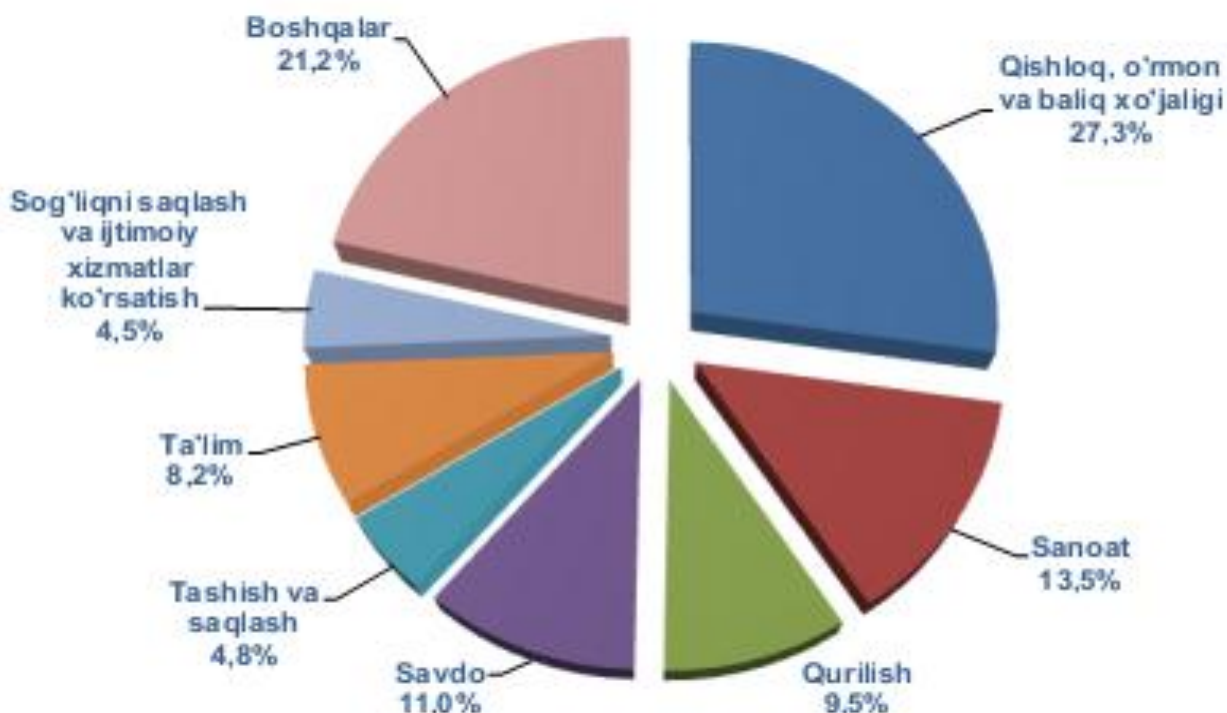
- 8.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli
- 8.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi
- 8.3. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlari tizimi, va aniqlash yo‘llari
- 8.4. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish
- 8.5. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash
- 8.6. Mehnatga haq to‘lashning funksiyalari va tamoyillari
- 8.7. Mehnatga haq to‘lashning tarif tizimi va uning elementlari

8.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Sanoat ishlab chiqarishida nafaqat mehnat qurollari va mehnat buyumlari (ishlab chiqarish vositalari), balki kadrlar ham alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha 2017 yilda mehnat resurslari soni 18672,5 ming kishini tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 183,6 ming kishiga, yoki 1,0 % ga o‘shishi kuzatildi.

Mehnati resurslari tarkibida iqtisodiy faol aholi soni 14357,3 ming kishini (jami mehnat resurslarining 76,9 %), iqtisodiy nafaol aholi soni esa 4315,2 ming kishini (23,1 %) tashkil etdi.

8.1-rasm. Ish bilan band aholi sonining iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha taqsimlanishi (2017 yil yanvar-dekabr, jami bandlardagi ulushi, foizda)¹⁰⁰

Respublikada ish bilan band aholi soni 13520,3 ming kishini tashkil etib, 2016 yilning mos davriga nisbatan 1,7 % ga o‘sdi.

¹⁰⁰ Manba: O‘zbekiston Respublikasining statistika qo‘mitasi / www.stat.uz

2017 yilda ish bilan band aholi sonining 2016 yilga nisbatan yuqori o'sish sur'atlari tashish va saqlashda 2,6 % ni, moliyaviy va sug'urta faoliyatida 2,4 % ni, qurilishda 2,1 % ni va savdoda 1,9 % ni tashkil etdi.

Iqtisodiy faoliyat turlari kesimida ish bilan bandlarning asosiy ulushi qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi (27,3 %), sanoat (13,5 %), savdo (11,0 %), qurilish (9,5 %) va ta'lim (8,2 %) sohalari hissasiga to'g'ri keldi.

Kadrlar salohiyati - bu, mehnat zahirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potensialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat kilish qobiliyati aks etadi.

BMT statistika komissiyasi 1966 yilgi 14 sessiyasida «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasini joriy qilgan. Ularga moddiy ne'matlar ishlab chiqarishida va xizmat qilishda qatnasha oladigan shaxslar majmuasi kiradi deb aytilgan.

Mehnat resurslari deganda mehnatga qobiliyatli yoshdagi (ayollar 16-54, erkaklar 16-59 yoshda) ishchilar soni tushuniladi. Bu chegara qonun orqali belgilangan. Mehnat resurslari chegaralangan, lekin hayotda nogironlar, nafaqaxo'rlar, yosh bolalar mehnat qobiliyatidan (ish kuchidan) foydalaniladi.

Har bir korxonada xodimlar siyosati ishlab chiqiladi va quyidagi maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi:

- sog'lom va ishlash qobiliyatiga ega jamoani shakllantirishga;
- korxonada ishchilarining malaka darajalarini oshirishga;
- jinsi va yoshiga hamda malaka darajasiga ko'ra optimal tuzilgan mehnat jamoasini shakllantirishga;
- o'zgarib borayotgan holatlarni anglaydigan, yangi va ilg'or ishlab chiqarishni sezadigan va uzoqni ko'ra oladigan yuqori mahoratga ega rahbarlarni tanlashga.

Xodimlar siyosati o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xodimlar tanlash va yuqori lavozimlarga ko'tarish;
- kadrlar tayyorlash va uzluksiz ularning malakasini oshirish;
- to'liq bandlik sharoitida xodimlarni yollash;
- shakllangan ishlab chiqarish tizimiga muvofiq ishchilarni joylashtirish;
- mehnatni rag'batlantirish;
- mehnatni tashkil etishni takomillashtirish;
- korxonada ishchilari uchun qulay mehnat sharoitlarini yaratish va boshqalar.

Gorvard universitetining prezidenti D.Bok ushbu holatga ishora bilan qayd etadiki: Agar siz bilim olishni qimmat deb hisoblasangiz, unda bilimsizlikdan keladigan zararni xisoblang. Savodsizlik va insoniy kapitalning etarli darajada sifatli emasligi uchun biz qiladigan xarajatimiz juda yuqori. shuning uchun kadrlarni o'qitish bu xarajat emas, balki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun, korxonada ishini doimiy takomillashtirib borish uchun zarur bo'lgan omili deb qarash zarur.

Xodimlarni tanlashda odatda asosiy e'tibor uning ixtisoslashtirilgan bilimiga qaratiladi. Bu esa tez eskiradi. shuningdek, xodimlar va ishga kirmoqchi

bo'lganlarning qaysilari o'z bilimini doimo oshirib borish qobiliyatiga ega ekanligiga e'tibor berilmaydi.

Yaponiyada korxonalar va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o'rinda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga, ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo'lib, bu ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishning o'sishidan tashqari, ishchi va mutaxassislar o'rtasida raqobatchilik muhiti yaratilishiga ham xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish sohasidagi deyarli barcha o'zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog'liqdir. Korxonalarining kadrlar salohiyatini shakllantirishda xodimlar malakasi va ma'lumot darajasi asosiy omil hisoblanadi.

Kadrlar siyosati Fransiya va Italiya korxonalarida ham etakchi o'rinni egallaydi. Gretsiyada raqobatchilik tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo'llashga yirik miqdordagi mablag'larni sarflashlariga to'g'ri keladi. Biroq modernizatsiyalashning yakuniy maqsadlariga xodimlar malakasi ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan holdagina erishish mumkin. Shu sababli ko'plab sanoat korxonalarida ishchi va mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo'llaydilar.

8.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Kadrlar (xodimlar) — bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmasiga ega, ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab sanoat tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruhga bo'linadi:

- sanoat ishlab chiqarishi xodimlari;
- nosanoat ishlab chiqarishi xodimlari;

- **sanoat-ishlab chiqarish personali** (S.ICH.P) - asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari (IT va TL.I), hisoblash markazi xodimlari;

- **noishlab chiqarish personali** - uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;

- **rahbarlar** - direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim va xizmat boshliqlari, ya'ni muhandis-texnik personal (MTP);

- **xizmatchilar** - hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va hokazo).

**Yuridik shaxslarda xodimlar soni va ish haqi fondi
(2017 yil yanvar-dekabr, qishloq xo'jaligi va kichik tadbirkorlik
sub'ektlaridan tashqari)¹⁰¹**

	Korxonada va tashkilotlar soni, birlik	Xodimlar soni, ming kishi	Ish haqi fondi, mlrd. so'm	O'rtacha oylik ish haqi, ming so'm
Respublika bo'yicha - jami	55 294	2 580,8	45 005,4	1 453,2
<i>shu jumladan:</i>				
Sanoat	619	479,6	12 038,4	2 091,7
Qurilish	310	59,6	1 294,2	1 808,4
Savdo	476	59,0	1 168,0	1 650,7
Tashish va saqlash	215	114,4	2 670,7	1 945,8
Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	161	7,4	91,5	1 035,3
Axborot va aloqa	234	28,5	855,5	2 498,5
Moliyaviy va sug'urta faoliyati	139	64,9	2 097,7	2 694,1
Ta'lim	19 034	982,1	13 671,6	1 160,1
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish	1 420	420,4	4 948,2	980,8
San'at, ko'ngil ochish va dam olish	2 111	27,3	448,6	1 367,0
Boshqa faoliyat turlari	30 575	337,6	5 021,6	1 239,4

Xodimlar soni deganda korxonada band bo'lgan barcha ishchi va xizmatchilarning umumiy soni tushuniladi¹⁰². Bu ikki ko'rinishda bo'ladi:

1. Ro'yxatdagi xodimlar soni.
2. Ishga kelgan xodimlar soni.

Ro'yxatdagi xodimlar soni deganda korxonada ro'yxatiga kiritilgan doimiy, mavsumiy va vaqtinchalik ishlaydigan hamda shu korxonadan maosh oladigan barcha xodimlar tushuniladi.

Amaliyotda, ayniqsa, taxlil qilishda **o'rtacha ruyxatdagi xodimlar soni** degan ko'rsatkich ham ishlatiladi. Bu bir oyga, bir chorakka, yarim yilga, to'qqiz oyga va bir yilga hisoblanishi mumkin.

¹⁰¹ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

¹⁰² Abdulkarimov I.T. va boshqalar. Korxonada iqtisodiy salohiyati tahlili. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2015, – 256 b.

Ishga kelgan xodimlar soni bir taqvim kunida faqat ishga kelgan xodimlardan iboratdir.

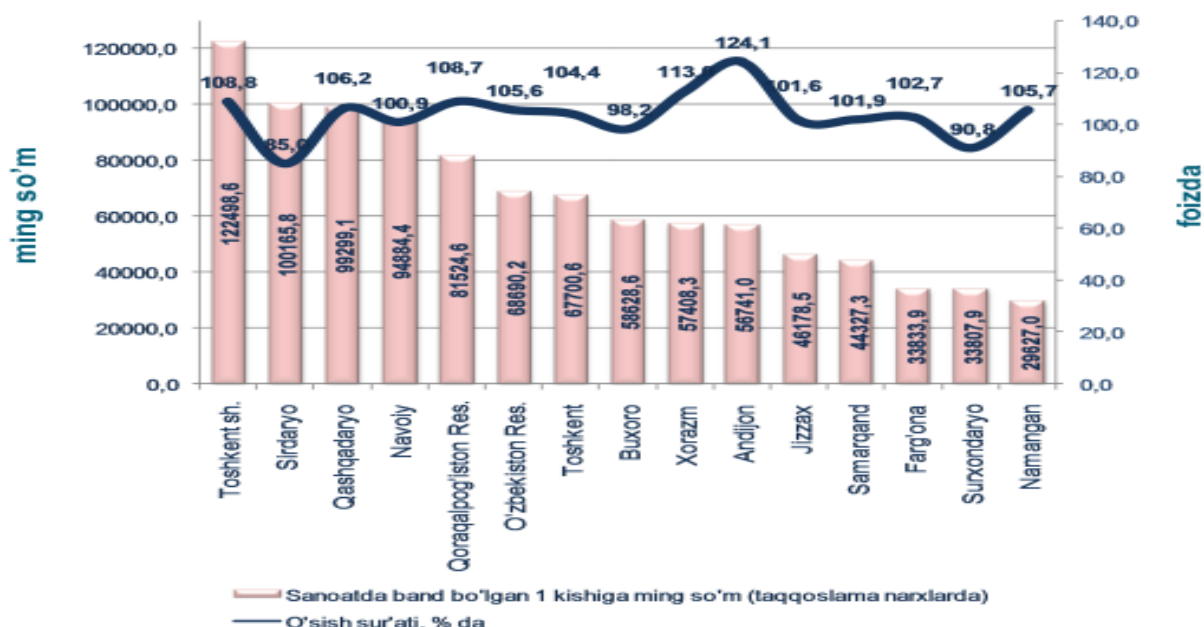
Mutaxassislik insonda ma'lum bir turdagi ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar majmuasining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan, iqtisodchi, buxgalter, moliyachi yoki texnik tilda - mexanik, quruvchi, energetik, geolog va boshqalar. Ishchilarning bilim va qobiliyatlariga bo'lgan talab Yagona tarif-malakaviy ma'lumotnomasida (YATMM) va xizmatchilarga esa lavozimlar malakasi ma'lumotnomada aks ettirilgan. Bu hujjatlar asosida korxonalar ishchi va xizmatchilar tariflariga o'zgartirishlar kiritadilar.

Kasb—faoliyatning maxsus va tor ko'rinishdagi turi bo'lib, mutaxassislik kabi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talab qilsada, mutaxassislikdan farqli ravishda ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib qo'shimcha ko'nikmalarni ham talab qiladi.

Malaka deganda biron-bir kasb yoki mutaxassislik bo'yicha murakkab ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan mehnat ko'nikmalari va bilimlar darajasi tushuniladi. Ishchilar malakasi darajasini baholashda o'rtacha tarif koeffitsienti va o'rtacha tarif razryadi hisoblanadi. Tarif razryadlari va koeffitsientlari bir vaqtning o'zida bajarilayotgan ishlar murakkabligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

8.3. Mehnat salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlari tizimi, va aniqlash yo'llari

Mehnat salohiyatini baholash va tahlil qilish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar iqtisodiy jihatdan turli guruhlariga mansub, chunki mehnat salohiyatining u yoki bu jihatlari ifodalaydi.

8.2-rasm. 2017 yil yanvar-dekabr oylarida sanoatda mehnat unumdorligi (sanoatda band bo'lgan 1 kishiga ming so'm)¹⁰³

¹⁰³ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

Sanoat ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha amalga oshirilgan choralar natijasida sanoatda band bo'lgan 1 kishiga mehnat unumdorligi 2017 yil yanvar-dekabr oylarida o'tgan yilga nisbatan 5,6% ga ko'payishi ta'minladi. shu bilan birga, respublikada o'rtacha ko'rsatkichidan (68690,2 ming so'm) mehnat unumdorligi ko'proq ekanligi Toshkent shahrida (122498,6 ming so'm), Sirdaryo (100165,8 ming so'm), Qashqadaryo (99299,1 ming so'm), Navoiy (94884,4 ming so'm) viloyatlarida va Qoraqalpog'iston Respublikasida (81524,6 ming so'm) kuzatildi.

Mehnat salohiyatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlar iqtisodiy mazmunga qarab uch guruhga bo'linadi:

- mehnat salohiyati holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar.
- mehnat salohiyati bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar.
- mehnat salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat salohiyati holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga quydagilarni kiritish mumkin:

1. Mehnat salohiyatining o'rtacha soni.
2. mehnat salohiyatining tarkibi.
3. mehnat salohiyatining oboroti.
4. mehnat salohiyatining qo'nimsizligi.
5. mehnat salohiyatining turg'unligi.

Mehnat salohiyatining o'rtacha soni tahlil qilinayotgan hisobot davrida aniqlanadi. Buni hisoblash uchun mehnat salohiyatining davr boshidagi (Ms.db) va oxiridagi (Ms.do) soni qo'shib, ikkiga bo'linadi:

$$Ms = (Ms.db + Ms.do) / 2$$

Mehnat salohiyati tarkibini tahlil qilganda xodimlarni alohida kategoriyalari bo'yicha aniqlash lozim. Masalan, umumiy mehnat salohiyatida oliy ma'lumotli xodimlar (Omx) ulushini yoki o'rta maxsus ma'lumotli xodimlar (O'mx) ulushi kabi ko'rsatkichlarni aniqlash mumkin.

$$Ms.t = O'mx / Ms$$

$$Ms.t = Omx / Ms$$

Bulardan tashqari, umumiy mehnat salohiyatida boshqaruv xodimlari ulushi, muhandis-texnik xodimlar ulushi kabi ko'rsatkichlarni ham aniqlash mumkin.

$$Ms.t = Msi / Ms$$

bunda: Msi- mehnat salohiyatining alohida guruhlari.

Mehnat salohiyati oborotini tahlil qilish ham hozirgi davrda katta ahamiyatga ega. ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun barcha ishga qabul qilingan xodimlarga (Ms.q) ishdan bo'shatilgan xodimlarni (Ms.b) qo'shib, umumiy mehnat salohiyati soniga bo'lamiz.

$$Ms.ob = (Ms.q + Ms.b) / Ms.$$

Ushbu ko'rsatkichni alohida ishga qabul qilingan va ishdan bo'shatilgan xodimlar bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$Ms.obk = Ms.q / Ms ; \quad Ms.ob.b = Ms.b / Ms$$

Mehnat salohiyatining ko'nimsizligi umumiy mehnat salohiyatida salbiy oqibatlar natijasida ishdan bo'shatilgan xodimlarning ulushini ifodalaydi. Salbiy sabablar bilan ishdan bo'shaganlar tarkibiga o'z arizasi bilan bo'shaganlar ham kiradi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Ms.kun = Ms.salb / Ms.$$

Mehnat salohiyatining turg'unligi ham uning holatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Buni shu korxonada (firmada, kompaniyada) uch yildan ortiq ishlagan xodimlar sonini ((Ms 3 yildan ko'p ishlaganlar) mehnat salohiyatining umumiy miqoriga bo'lish yo'li bilan aniqlash mumkin:

$$Ms.tur = Ms \text{ 3 yildan ortik ishlaganlar } / Ms.$$

Mehnat salohiyati bilan ta'minlanganlikni ifodalash uchun quyidagi asosiy ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

- Mehnat salohiyati bilan shtat jadvalining ta'minlanganligi.
- mehnat salohiyati sig'imi.
- mehnat salohiyatining qurollanganligi.
- aylanma mablag'larning mehnat salohiyati bilan ta'minlanganligi.

Mehnat salohiyati bilan shtat jadvalining ta'minlanganligini (Ms.shj.t) aniqlash uchun bir qancha hisob- kitoblar qilish mumkin. Eng avvalo bu bo'yicha umumiy ko'rsatkichni aniqlash lozim. Buning uchun mehnat salohiyatining haqiqiy miqdori (Ms.x) uning shtat jadvalidagi miqoriga (Ms.shj) bo'linadi:

$$Ms.shj.t = Ms.x / Ms.shj.$$

Mehnat salohiyatining sig'imi (Ms.sg') ham ushbu guruhga kiruvchi muhim ko'rsatkichlardan biri. Uning aniqlash uchun mehnat salohiyati miqdorini (Ms) yaratilgan (sotilgan) mahsulot (ish, xizmat) hajmining (Q) miqoriga bo'linadi:

$$Ms.sg' = Ms / Q$$

Mehnat salohiyatining qurollanganligi yoki asosiy vositalar faol qismining mehnat salohiyati bilan ta'minlanganligi ni aniqlash uchun asosiy vositalarning faol qismi (Av.f) mehnat salohiyati miqoriga (Ms) bo'linadi yoki teskarisi:

$$Ms.qur = Av.f / Ms \quad \text{yoki} \quad Ms.t = Ms / Av.f.$$

Aylanma mablag‘larning mehnat salohiyati bilan ta‘minlanganligi (Aym.Ms) ham mehnat salohiyatini tahlil qilishda va boshqa ko‘rsatkichlar o‘zganishiga shu bilan bog‘liq omillarning ta‘sirini aniqlashda qo‘llaniladi. Buni aniqlash uchun mehnat salohiyati miqdorini (Ms) aylanma mablag‘lar hajmiga (Aym) bo‘lish lozim:

$$\text{Aym.Ms} = \text{Ms/Aym.}$$

Mehnat salohiyatidan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- mehnat salohiyatining natijaviyligi;
- mehnat salohiyatining rentabelligi;
- mehnat salohiyatining daromadliligi.

Ushbu ko‘rsatkichlarning har birini aniqlash yo‘llarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Mehnat salohiyatining natijaviyligi (Ms.n) natijaning mehnat salohiyatiga nisbati bilan aniqlanadi.

Agar natijani «Q» deb belgilasak, uning mehnat salohiyatiga (Ms) nisbati, ya‘ni mehnat salohiyatining natijaviyligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Ms.n} = \text{Q/Ms.}$$

Buni boshqacha so‘z bilan mehnat unumdorligi deb ham atash mumkin..

Mehnat salohiyatining rentabelligi (Ms.r) har bir mehnat salohiyati birligiga to‘g‘ri keladigan foyda (F) miqdorini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun foyda summasining mehnat salohiyatiga (Ms) nisbati olinadi:

$$\text{Ms.r} = \text{F/Ms.}$$

Mehnat salohiyatining daromadliligi (Ms.d) ham uning samaradorligini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Uni aniqlash uchun yalpi daromad summasini (D) mehnat salohiyati miqdoriga (Ms) bo‘linadi:

$$\text{Ms.d} = \text{D/Ms.}$$

8.4. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish

Kadrlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo‘yish, ulardan oqilona foydalanish va tarbiyalash masalasi kadrlar siyosatining, umumiy iqtisodiyotning, shu jumladan, makro va mikroiqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Kadrlarni tanlashda, joy-joyiga qo‘yish va tarbiyalashda, ulardan foydalanish quyidagi tamoyillarga alohida e‘tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat‘iylik, matonatlilik, prinsipiiallik, o‘z vazifasiga puxtalik;
- rahbarlik sohasini juda yaxshi bilish;
- o‘z eliga, yurtiga, Vatanga sadoqatli bo‘lish.

Kadrlar siyosatining eng muhim masalalaridan biri ularni attestatsiya qilish masalasidir.

Kadrlar attestatsiyasi — bu, xodimlarning malakasini bilim va ko‘nikmalari darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdagi, xizmatdagi va boshqa sohalardagi

fazilatlarini, egallab turgan lavozimiga to'g'ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo'yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Kadrlar attestatsiyasi xodimlarning sifat tarkibini yaxshilash, ularni oqilona joy-joyiga qo'yish, xodimlarni topshirilgan ish uchun javobgarligini kuchaytirishga qaratiladi. Attestatsiya xodimlar egallab tutgan lavozimlariga qanchalik munosib ekanligini aniqlaishing asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi.

Respublikada bozor iqtisodiyoti davrida kadrlar tayyorlash borasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilardir:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- kadrlarni boshqarish tizimini axborot bilan ta'minlash;
- bandlikni boshqarish;
- zaruriy bo'sh lavozimlarga nomzodlar tanlash;
- kadrlar salohiyati va xodimlarga bo'lgan ehtiyojlarni taxlil etish;
- kadrlar marketingini belgilash;
- xizmat martabasini rejalashtirish va nazorat qilish;
- xodimlarning kasbiy va psixologik moslashuvi, ko'nikishi;
- mehnat-huquqiy munosabatlar masalalari;
- mehnat etikasi va estetikasi.

Boshqaruvning barcha darajalarida inson rolining ortib borishi, iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda keng qamrovli tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lishi va raqobat darajasining o'sishi kadrlarni boshqarishga yondashuvni o'zgartirishni taqozo etadi. Bunday yondashuvlar quyidagilardan iborat:

- xodimlarning samarali ishlashlarini, faoliyat ko'rsatishlarini tashkil etish;
- lavozimlar darajasini optimallashtirish, zaruriy mahorat va malakalar tizimini yaratish;
- ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;
- instituksional maqsadlarga erishish;
- o'z jamoasi va xodimlarining manfaat va ehtiyojlarini to'laroq qondirish.

8.5. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning bilim va ilm darajasini ko'tarish, kasb mahorati va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tarmoq va korxonalarda bu borada olib borilgan faoliyat natijalariga ko'ra, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;
- yuqori malakali o'kituvchi - mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni kayta tayyorlash tizimining bu sohada raqobatga asoslangan muhitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-extiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam kayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

Kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida halqaro hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi.

8.6. Mehnatga haq to'lashning funksiyalari va tamoyillari

Mehnat — har bir shaxs va umuman, jamiyat ehtiyojlarini kondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, 2017 yil yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston Respublikasida o'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi 1 453,2 ming so'mni (ish haqiga ustama, mukofot, rag'batlantirish xususiyatiga ega to'lovlar, kompensatsiya va ishlanmagan vaqt uchun haq kabi to'lovlar kiritilgan, shuningdek uning tarkibida jismoniy shaxslar daromad solig'i, ijtimoiy sug'urta va kasaba uyushmasiga to'lovlar ham mavjud) tashkil etib, 2016 yilning mos davriga nisbatan 12,3 % ga o'sgan.

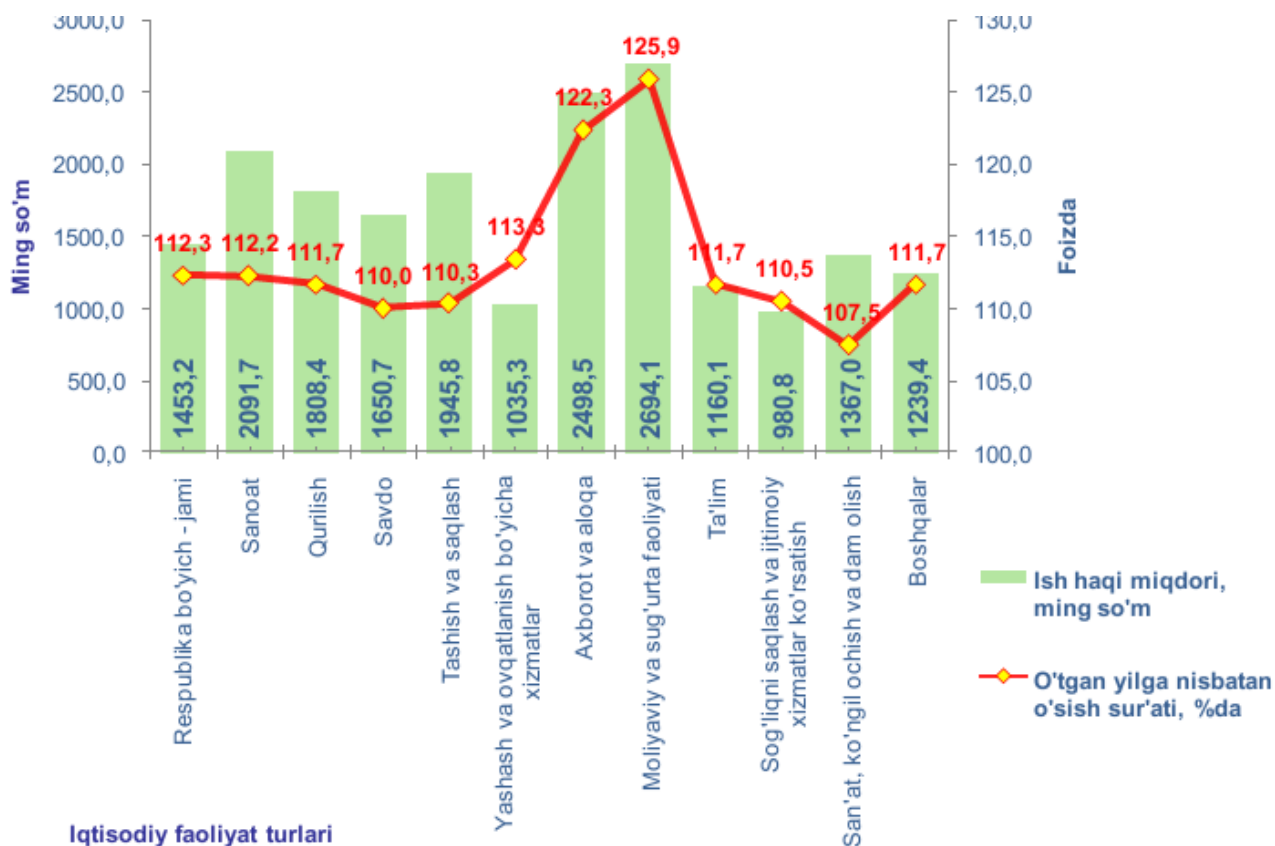
Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha o'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi eng yuqori moliyaviy va sug'urta faoliyatida 2 694,1 ming so'mni (respublikadagi o'rtacha oylik ish haqiga nisbatan 85,4 % ga ko'p), axborot va aloqada 2 498,5 ming so'mni (71,9 %), sanoatda 2 091,7 ming so'mni (43,9 %), tashish va saqlashda 1 945,8 ming so'mni (33,9 %), qurilishda 1 808,4 ming so'mni (24,4 %) tashkil etgan.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha 2016 yilga nisbatan o'rtacha oylik ish haqining yuqori o'sish sur'atlari moliyaviy va sug'urta faoliyatida (25,9 %), axborot va aloqada (22,3 %), yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlarda (13,3 %) kuzatildi.

Ish haqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funksiyalari (vazifalari)da namoyon bo'ladi:

1. Takror hosil qilish funksiyasi.
2. Rag'batlantiruvchi funksiya.
3. O'lchov - taqsimlash funksiyasi.
4. Resurslarni joylashtirish funksiyasi.

5. Aholining to'lovga qodir talabini shakllantirish funksiyasi

8.3-rasm. O'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi miqdori va o'sish sur'ati (2017 yil yanvar-dekabr, qishloq xo'jaligi va kichik tadbirkorlik sub'ektlaridan tashqari)¹⁰⁴

Yuqorida aytib o'tilgan funksiyalarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim tamoyillarga rioya qilinishi zarur:

1. Ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish haqining ortib borishi.

2. Mehnat unumdorligi o'sishini o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlaridan ilgarilovchi sur'atlarini ta'minlash (yoki mahsulot ishlab chiqarish hajmlari sur'atining naste'mol fondlari o'sishi sur'atlaridan ortib ketishi).

3. Xodimning korxonalar faoliyatiga natijalariga qo'shgan mehnat xissasiga, mehnat mazmuni va sharoitlariga, korxonalar joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish haqini tabaqalashtirish.

4. Barobar (teng) mehnat uchun barobar haq to'lash.

5. Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyligi, mantiqiylik va qulayligi.

Ish haqini tashkil etishning qayta qurilishi bozor talablariga muvofiq quyidagi vazifalar hal etilishini nazarda tutadi:

¹⁰⁴ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

- har bir xodimning o'z mehnati samaradorligi rezervlarini aniqlash va foydalanishdan manfaatdorligini oshirish, ishlamasdan pul mablag'lariga ega bo'lish imkoniyatlariga barham berishini;

- mehnatga haq to'lashda tekischilik hollarini bartaraf etish, ish haqining ham yakka tartibdagi, ham jamoa mehnati natijalariga bevosita bog'liqligiga erishishni;

- turli toifadagi va kasb-malakali guruhlariga mansub bo'lgan xodimlar mehnatiga haq to'lash nisbatlarini optimallashtirish, bunda bajariladigan ishlarining murakkabligini, kasblarning noyobligini e'tiborga oladigan mehnat sharoitlari, shuningdek, pirovard natijalarga erishishga intilayotgan turli xodimlar guruxlari va ishlab chiqarish raqobatbardoshligining ta'sirini hisobga olishni.

8.7. Mehnatga haq to'lashning tarif tizimi va uning elementlari

Korxonalarda mehnatga haq to'lashni tashkil etishning asosiy elementlari - mehnatni normalash, tarif tizimi, ish haqining shakllari va tizimlaridir. Har bir element qat'iy belgilangan vazifasiga egadir¹⁰⁵.

Mehnatni normalash - bu ilmiy asoslangan mehnat xarajatlarini va uning natijalarini: vaqt normalari, soni, xizmat ko'rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlari normalarini aniqlashdir. Bular bo'lmasa, mehnat miqdorini, har bir xodimning umumiy natijalarga qo'shgan alohida hissasini hisobga olib bo'lmaydi.

Ish haqining shakllari va tizimlari - bu mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat bo'lib, ular yordamida korxonadagi xodimlarning ish haqi darajasi ularning malakasiga, mehnat sharoitlariga, korxonalar o'rnatilgan jo'g'rofiy joyi va boshqa tarmoq xususiyatlariga qarab belgilanadi.

Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsientlari kiradi.

Tarif setkasi - razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning har biriga o'z tarif koeffitsienti berilgan.

Tarif stavkasi - ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to'lashning pul bilan ifodalangan mutlaq miqdoridir.

Tarif setkasi yoki tarif tizimi shunday tizimki, unda kasblar va lavozimlarning razryadiga qarab lavozim maoshini hisoblash uchun miqdorlar, koeffitsientlar keltirilgan bo'ladi. Butun respublikada shunday turdagi va bir xil razryaddagi kasb, lavozim uchun mehnat haqi miqdori shu tarif setkadan kelib chiqib hisoblanadi.

Mehnatga haq to'lashning Yagona tarif setkasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 21 iyuldagi "Mehnatga haq to'lashning Yagona

¹⁰⁵Abdurahmonov Q.X., Xolmo'minov SH.R., Bakieva I.A., Qurbonov S.P. Mehnat iqtisodiyoti (o'quv qo'llanma) – T.: TDIU, 2016. -105-108 bet.

tarif setkasini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 206-son qaroriga 1-ilova bilan tasdiqlangan bo'lib, u quyidagicha:

8.2-jadval

Mehnatga haq to'lashning Yagona tarif setkasi¹⁰⁶

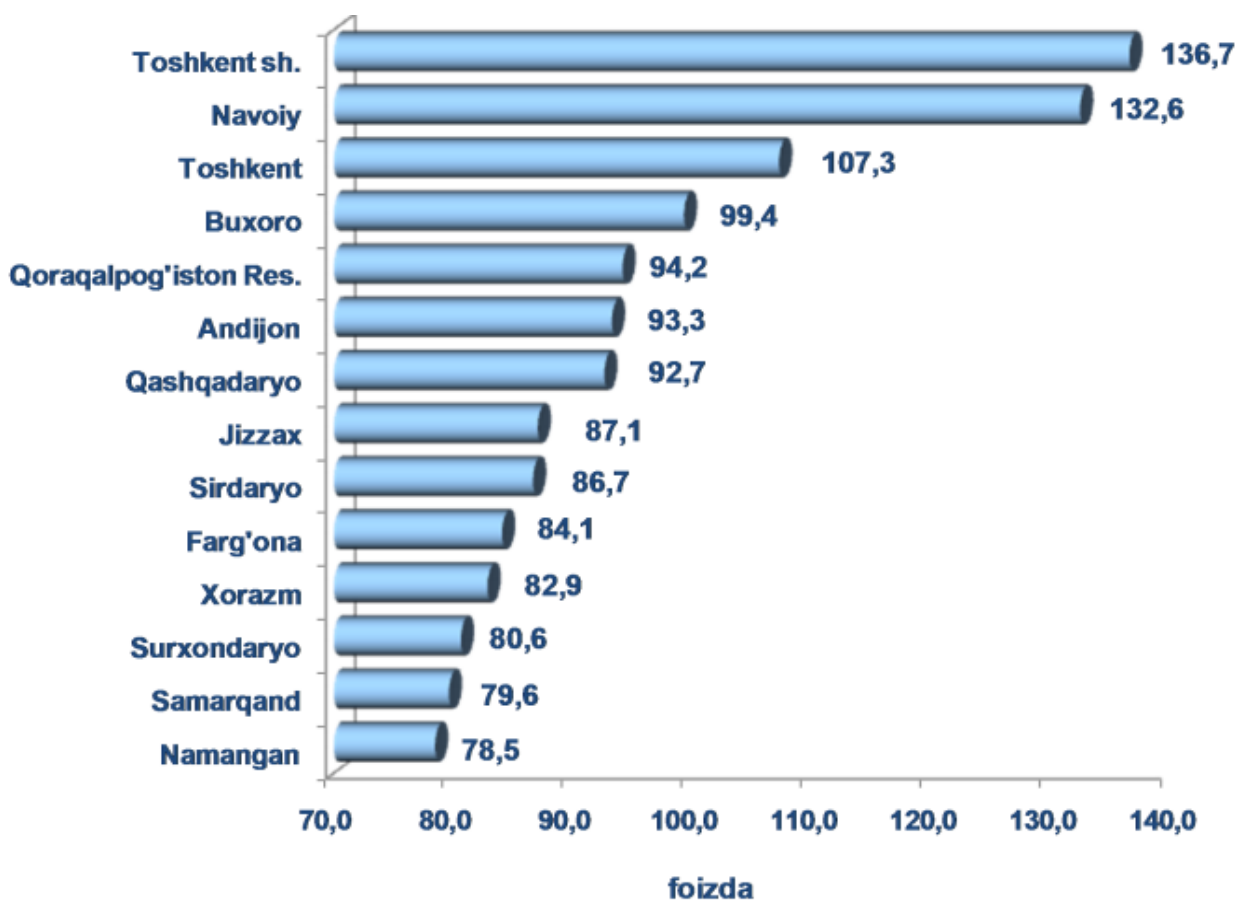
Mehnatga haq to'lash razryadlari	Tarif koeffitsientlari
1	2,476
2	2,725
3	2,998
4	3,297
5	3,612
6	3,941
7	4,284
8	4,640
9	4,997
10	5,362
11	5,733
12	6,115
13	6,503
14	6,893
15	7,292
16	7,697
17	8,106
18	8,522
19	8,943
20	9,371
21	9,804
22	10,240

Tarif koeffitsienti tegishli razryaddagi kasb yoki lavozimga to'lanadigan mehnat haqining eng kam oylik ish haqiga nisbatini bildiradi. Masalan, 15-razryaddagi kasb yoki lavozimning koeffitsienti 7,292 ekan. Demak, bu kasb yoki lavozimga eng kam oylik ish haqining 7,292 baravari miqdorida haq to'lanishi kerak.

Mamlakatimizda barcha kasblar Yagona klassifikatorga keltirilgan bo'lib, bu klassifikator Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 19 iyundagi 164-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Unda har bir kasbning tegishli razryadi belgilangan. Masalan, o'rash

¹⁰⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 21 iyuldagi "Mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 206-son qarori// O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2009 y., 30-31-son, 344-modda; 2012 y., 2-son, 17-modda

mashinasi operatori (klassifikatordagi tartib raqami: 3088) kasbi uchun tarif razryadi 4 ga teng.

8.4-rasm. Hududlar bo'yicha o'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi (2017 yil yanvar-dekabr, respublikadagi o'rtacha oylik ish haqiga nisbatan, % da)¹⁰⁷

O'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi ko'rsatkichini respublika hududlari bo'yicha ko'radigan bo'lsak, ya'ni o'rtacha oylik ish haqining yuqori miqdori Toshkent shahrida 1 986,5 ming so'mni (respublikadagi o'rtacha oylik ish haqiga nisbatan 136,7 %), Navoiy viloyatida 1 926,5 ming so'mni (132,6 %) va Toshkent viloyatida 1 559,7 ming so'mni (107,3 %) tashkil etgan bo'lsa, Namangan viloyatida 1 140,5 ming so'mni (78,5 %), Samarqand viloyatida 1 157,3 ming so'mni (79,6 %) tashkil etib, boshqa hududlarga nisbatan kam miqdorga ega bo'lmoqda.

¹⁰⁷ Manba: O'zbekiston Respublikasining statistika qo'mitasi / www.stat.uz

I razryad bo'yicha ishchining tarif maoshi, eng kam ish haqi miqdorini I razryad koeffitsientiga ko'paytirish yordamida hisoblanadi.

2019 yilda EKIH (2019 yil 1 avgustdan) 223 000 so'm bo'lganda ishchiing oylik ish haqi quyidagiga teng:

$223\ 000 \times 2,476 = 552\ 148$ so'm,

bu erda:

2,476 - YATSGa asosan 1-razryad uchun tarif koeffitsienti.

Ma'lumot uchun: O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksiga muvofiq, muayyan davr uchun belgilangan mehnat normasini va mehnat vazifalarini to'liq bajargan xodimning oylik mehnat haqi qonun hujjatlarida (2019 yil 1 avgustdan 634 880 so'mni tashkil etgan) bo'yicha belgilangan miqdordan oz bo'lishi mumkin emasligi ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.07.2019 yildagi PF-5765-son "**Ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida**"gi Farmonii.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Siz davlatning kadrlar siyosatini yaxshilash bo'yicha nima deb uylaysiz?
2. Siz kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va ularni tarbiyalashda nimalarga etibor berish kerak deb o'ylaysiz?
3. Siz mehnat unumdorligini oshirishning zamonaviy yo'llari bo'yicha nimalarni taklif etardingiz.
4. Siz mehnat tushunchasining mohiyati va ahamiyatini nimada ko'rasiz.
5. Siz mehnatga haq to'lash tamoyillari va shakllari farqini nimada deb bilasiz?
6. Tarif tizimi va uning unsurlarini tushuntiring .

9 mavzu: Sanoat ishlab chikarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari

Reja:

- 9.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi
- 9.2. Asosiy fondlarni baholash.
- 9.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi
- 9.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari
- 9.5. Ishlab chikarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

9.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

Mamlakatning qudrati, iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanishi, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish shu mamlakat resurslari, ayniqsa, asosiy va aylanma fondlarining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Mamlakat va uning sanoati, boshqa tarmoqlari, korxonalari qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u shunchalik qudratli va rivojlangan bo'ladi. Agar u ana shu resurslardan to'la – to'kis, oqilona foydalana olsa, albatta, buyuk davlatga aylanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi faoliyatida asosiy fondlarning alohida o'rni bor. Chunki ularsiz birorta ishni bajarish, xizmat ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Ma'lumki, har kanday ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari, mehnat qurollari (mehnat vositalari) va inson mehnati ishtirok etadi. Mehnat buyumlariga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i, elektr quvvati, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va h.k.lar, mehnat vositalariga esa, mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, yuk tashuvchi va uzatuvchi vositalar, kompyuter va laboratoriya anjomlari, bino va inshootlar kiradi.

Mehnat buyumlari va vositalarining birgalikda qiymat shaklida ifodalanishi ishlab chiqarish fondlarini tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasiga ko'ra, asosiy va aylanma fondlarga ajratiladi. Mehnat qurollari asosiy fondlarni, mehnat buyumlari esa aylanma fondlarni tashkil etadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb, ishlab chiqarish jarayonida uzoq davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan xamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-sekin, tuzishiga qarab o'tkazib boradigan mehnat vositalariga aytiladi. Ular ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda va mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadilar, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar, mehnat buyumlari va tayyor mahsulotlarni saqlash va ularni bir o'rindan ikkinchi o'ringa tashish kabi ishlarni bajarish uchun xizmat qiladi.

Asosiy fondlarni hisoblash, tahlil qilish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni prognoz qilish maqsadida ularni guruhlariga ajratish kerak bo'ladi.

Hozirgi kunda asosiy fondlar turli tasnifga muvofiq va ishlab chiqarish vazifasining xilma-xilligi va tabiiy-moddiy belgilarga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Zarur mehnat sharoitlarini ta'minlaydigan bino va me'morlik-qurilish ob'ektlari. Binolarga sexlarning ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar kiradi.

2. Inshootlar - ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur va mehnat buyumlari o'zgarishi bilan bog'liq bo'lmagan birorta texnik vazifalarga belgilangan muhandislik-qurilish ob'ektlari (nasos stansiyalar, tunnellar, ko'priklar va x.k.).

3. Har xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalar.

4. Mashinalar va asbob-uskunalar; shu jumladan:

- energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari va asbob-uskunalar (generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, havo kompressorlari);

- ishchi mashinalari va asbob-uskunalar. Ular mehnat buyumlariga bevosita ta'sir o'tkazadilar. Bularga dastgohlar, presslar, konveyerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar: o'lchov va to'g'rilash asbob-uskunalari, laboratoriya asboblari, hisoblash mashinalari, kompyuterlar kiritiladi.

5. Transport vositalari.

6. Har xil asboblar.

7. Ishlab chiqarish inventarlari.

8. Xo'jalik inventarlari.

9. Boshqa asosiy fondlar.

Mehnat buyumlariga ta'sir etish darajasiga qarab asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv va passiv fondlarga bo'linadi.

Aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlari shaklini o'zgartiruvchi, ya'ni bevosita ta'sir etuvchi fondlar (mashinalar, asbob-uskunalar, texnologik liniyalar, o'lchov va to'g'rilash asboblari, transport vositalari) kiradi.

Passiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlariga bilvosita ta'sir etuvchi, ya'ni ishlab chiqarish jarayonining normal o'tishiga kerakli sharoit yaratuvchi ishlab chiqarish fondlari kiradi (bino va inshootlar, h.k.).

Asosiy fondlar tarkibini o'rganishda ularning strukturasi (tuzilmasi) masalasiga xam e'tibor berish kerak.

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar va guruhlardan har birining umumiy qiymatidagi nisbatiga aytiladi. 2016 yilning oxiriga asosiy fondlarning umumiy qiymatida binolar ulushi 15,7 foizni, inshootlar - 22,6, uzatuvchi qurilmalar - 13,3, mashina va jihozlar - 43,4, transport vositalari - 5,9, qolganlari esa 3 foizni tashkil etdi (9.1-jadval).

**Sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat – ishlab chiqarish asosiy fondlarining
tuzilishi
(2016 yil oxiriga, foizda)**

Sanoat va uning tarmoqlari	Binolar	Inshootlar	Uzatuvc hi qurilmalar	Ishchi mashina , asbob-uskunal ar	Transport vositalari	Boshqa fond - lar
Butun sanoat	11,5	22,6	13,3	45,4	5,9	1,3
Shu jumladan:						
1. Elektr energetika	7,1	9,4	42,6	39,7	1,4	0,3
2. Yoqilg'i sanoati.	4,6	51,8	18,0	21,9	2,8	0,9
3. Qora metallurgiya	14,2	4,5	9,8	76,1	3,7	0,3
4. Rangli metallurgiya	9,5	15,5	6,2	52,5	15,9	0,4
5. Kimyo va neft sanoati	23,6	14,9	10,7	15,7	4,1	1,8
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	14	1,9	0,8	77,2	3,5	2,6
7. Qurilish materiallari sanoati	12,3	10,8	2,6	61,9	10,0	2,3
8. Engil sanoat	27,6	5,7	2,5	60,1	1,9	2,3
9. Oziq-ovqat sanoati	24,2	4,6	2,2	59,7	5,2	4,1

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tarkibiy tuzilma
2. Texnologik tuzilma.
3. Tarmoq tuzilmasi.
4. Xududiy tuzilma.
5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tarkibiy tuzilma vaqt va fazoda o'zgarib turadi va uning bunday o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

Asosiy fondlarning tuzilmasi ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, diversifikatsiyalash, kooperativlashtirish, va kombinatlashtirish, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarining hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotlarning hususiyati va hajmi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko'p bo'lsa, ishchi mashinalar va asbob-uskunalarning tutgan o'rni shuncha yuqori bo'ladi.

Tarmoq tuzilmasi sanoat tarmoqlari asosiy fondlarining ulushi bilan ifodalanadi (9.2-jadval).

Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi (foiz hisobida)

Tarmoqlar	2010 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.
Elektroenergetika	7,8	13,4	13,8	12,8
Yoqilg'i sanoati	15,1	21,3	28,9	30,7
Kimyo va neft sanoati	5,2	5,2	5,3	4,6
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	21,4	12,7	9,5	11,2
Qurilish materiallari sanoati	2,1	2,8	2,9	2,8
Yengil sanoat	11,5	10,8	8,4	7,1
Oziq-ovqat sanoati	8,6	6,9	4,6	4,2
Boshqa tarmoqlar	23,8	21,3	26,1	26,1

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari

Xududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi. Takror ishlab chiqarish strukturasi yangi qurilish va qayta kurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o'rnini ifodalaydi.

9.2. Asosiy fondlarni baholash

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari ko'llaniladi: 1) dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baho; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

Dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho (Ob) asosiy fondlarning sotib olingan bahosi (Sb), asosiy fondlarni olib kelish uchun sarflangan transport xarajatlari (Xt) va montaj xarajatlari (Xm)ni o'z ichiga oladi:

$$Ob = Sb + Xt + Xm$$

Bu baho korxonalar (firma)ning asosiy ishlab chiqarish fondlarini sotib olish va ishga tushirish uchun kilgan xaqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonalar (firma) balansida xisobga olinadi. Ammo asosiy fondlarning dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baxosi ularning hajmini va turli yillarda ko'rib ishga tushirilgan korxonalar (firmalar) asosiy fondlarini taqqoslash uchun yetarli emas, shuning uchun asosiy fondlarni baholashda ularning qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan bahodan foydalaniladi.

Baxolashning bu usuli asosiy fondlarning har xil davrda ishlab chiqilgan va olingan baholarini hozirgi sharoitdagi baxoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baho bir xil iste'mol qiymatiga ega bo'lgan asosiy fondlarni baholashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko'rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish zaxiralarini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baho amaldagi asosiy fondlarning jismoniy holati va ma'naviy eskirishini xisobga olgan holda qayta baxo qo'yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, asta-sekin ishdan chiqib boradi. Shuning uchun bu fondlarga baxo belgilashda ularning ishdan chiqqan va eskirgan qismi xisobga olinadi. Bunda aynan shu sababli asosiy fondlarni qoldiq qiymati orqali baholash xam ko'llaniladi. Ularning qoldiq qiymati

ikki yo‘l bilan aniqlanadi: a) asosiy fondlarning ishdan chiqkan (tuzigan) qismini ularning dastlabki to‘la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat; b) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (tuzilgan) qismini qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz holga kelgan, qaytadan tiklash, kapital ta‘mirlash yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan xollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo‘lib qoladi. Bunday xollarda asosiy fondlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash bahosi aniqlanadi. Bu baxo ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narxida) realizatsiya qilish bahosidir.

9.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar yillar o‘tishi bilan eskiradi va o‘z sifatini yo‘qota boradi. Espublika sanoati asosiy fondlarining eskirish dinamikasi 19-jadvalda ko‘rsatilgan.

Asosiy fondlar jismoniy va ma‘naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy eskirish deganda, asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi natijasida butunlay yoki qisman tuzishi, emirilishi tushuniladi. Ma‘lum vaqt o‘tgach, jismoniy jihatdan butunlay yoki qisman yaroqsiz bo‘lib qolgan mehnat qurollarini yangisiga almashtiriladi yo bo‘lmasa modernizatsiya qilinadi yoxud ayrim qismlari kapital ta‘mirlanadi. Jismoniy eskirish natijasida asosiy fondlarning qiymati yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki tayyorlangan mahsulot qiymatiga ko‘chadi.

9.3-jadval

Sanoat tarmoqlari bo‘yicha sanoat-ishlab chiqarish asosiy fondlarini eskirishi (yil oxiriga fondlar umumiy qiymatidan foiz hisobida)

	2005y	2010y	2014y	2015y	2016y
Jami sanoat	35,2	49,8	43,1	43,3	42,7
Shu jumladan:					
- elektr-energetika	28,5	48,3	47,5	48,9	46,6
- yoqilg‘i sanoati	23,1	31,4	32,5	32,7	34,2
- qora metallurgiya	48,4	56,2	43,0	44,0	44,3
-rangli metalurgiya	60,1	62,1	43,0	51,7	50,7
- mashinasozlik va metalni qata ishlash	30,4	71,2	59,6	60,5	44,7
- kimyo va neft-kimyo	30,4	63,1	45,6	45,8	47,8
- qurilish materiallari	36,7	56,7	41,6	41,8	47,6
- engil sanoat	29,0	30,7	24,2	28,0	31,1
- oziq-ovqat sanoati	29,0	59,3	54,9	55,9	56,9

*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi ma‘lumotlari

Korxonalarda faqat ishlayotgan mashina va asbob-uskunalargina emas, balki bekor turganlari ham to‘ziydi (emiriladi). Mashina va asbob-uskunalarining jismoniy eskirish darajasi ularning xizmat muddati va to‘zish (emirilish) darajasiga nisbatan aniqlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligi o'sishi tufayli ishlab turgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining kamaytirilishi, nisbatan unumli va tejamli yangi mashinalarning va asbob-uskunalarining ishlab chiqarishga joriy qilinishi natijasida ishlatilayotgan mashinalarning jismoniy eyilish muddati tugamasdan turib qadrsizlanishi - asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi, deb ataladi. Ma'naviy eskirish fondlarning bahosini vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqishni shart qilib qo'yadi. Eskirgan asosiy fondlarni yangilari bilan almashtirish rejali ravishda eng kam mehnat va mablag' sarf qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida asta-sekin eskirib, o'z qiymatining ma'lum qismini amortizatsiya sifatida ishlab chiqarilayotgan tayyor maxsulot qiymatiga oz-ozdan ko'chirib boradi.

Amortizatsiya - (lotincha *amortisatio* - qoplash), asosiy kapital (fondlar) amortizatsiyasi - asosiy kapital (mashina va mexanizmlar, jihozlar va uskunalar, binolar va inshootlar)ning ekspluatatsiya jarayonida eskirishi va ayni paytda ular qiymatining muayyan davr davomida ishlab chiqarilayotgan tayyor maxsulotga o'tib borishi.¹⁰⁸

Asosiy vositalar moddiy yoki jismonan va ma'nan eskiradi. Moddiy eskirish mehnat vositalaridan foydalanish jadalligi va ularning korxonada ishlatilgan muddatlari bilan belgilanadi. Ma'naviy eskirish fan va texnika taraqqiyoti natijasida mehnat vositalarining arzonlashuvi hamda iqtisodiy jixatdan mukammal bo'lgan yangi mehnat vositalarining yaratilishi va joriy qilinishi bilan bog'liq. Amortizatsiya me'yori asosiy fondlar turiga, xizmat qilish muddatiga ko'ra tabaqalashtiriladi. Amortizatsiya qiymati ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxiga kiritib boriladi. Mahsulot sotilgach, bu qiymat amortizatsiya ajratmalari ko'rinishida eskirgan jihozlar o'rniga yangisini sotib olish uchun zarur bo'lgan mablag'lar summasi tarzida jamg'ariladi.

Amortizatsiya ajratmalari - mahsulot tannarxiga kiritiladigan asosiy fondlar amortizatsiyasi summasi; asosiy fondlarni qisman tiklash (kapital ta'mir va yangilash) va to'liq tiklash (renovatsiya) fondlarini yaratishga xizmat qiladi. Amortizatsiya ajratmalari me'yorlari asosiy fondlar qiymatiga mutanosib, ya'ni taxminiy foydalanish muddatiga tekis taqsimlanishi yoki kamayib boruvchi balans usulida - jadallashtirilgan tartibda hisoblanishi mumkin. Jadallashtirilgan tartibda foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya me'yori 2 marta oshiriladi, ikkinchi yili qoldiq qiymatining 20 foizi miqdorida va shu tarzda ajratmalar nazarda tutiladi va bu ish shu tarzda davom ettiriladi. Natijada asosiy fondlar qiymatining 2/3 qismi ular xizmat muddatining yarmidayoq amortizatsiyalanadi. Amortizatsiya me'yorlarining pasaytirilishi asosiy fondlarning yangilanishini sekinlashtiradi, oshirilgan me'yorlar mahsulot tannarxini qimmatlashtiradi. Shu sababli amortizatsiya ajratmalari davlat tomonidan tartibga solinadi. Amortizatsiya ajratmalari ta'minlanishi kerak bo'lgan asosiy shart asosiy fondlar eskirishining to'liq qoplashi va ularning takror yaratilishiga erishishdir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat amortizatsiya ajratmalari normativlarini belgilab, jadallashtirilgan amortizatsiya

¹⁰⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1- жилд. Т.: Давлат илмий нашриёти. 2000, 288 б.

orkali tadbirkorlarga solikka tortiladigan foyda summasini kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda asosiy fondlar qiymatini hisobdan chiqarishni tezlatish tadbirkorni asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi bilan bog'liq ehtimoli bo'lgan zarar kurishdan saklaydi, yangi texnika va texnologiyani tezroq joriy etishga rag'batlantiradi.

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlarning o'zini yoki uning ba'zi qismlarini yangilash vaqti kelguncha shu shaklda ma'lum fondga jamg'arilib turiladi va bu fondni amortizatsiya fondi deb ataydilar. Demak, amortizatsiya fondi - amortizatsiya ajratmalari hisobiga shakllanadigan maxsus fondir.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy aktivlar amortizatsiyasi degan tushuncha ham mavjud.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi (hisoblangan eskirish);

- lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, jadallashtiriladigan amortizatsiya summasi.

Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi, har oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan natijali foydalanish muddatidan (biror xujalik faoliyati yurituvchi sub'ekt muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Natijali foydalanish muxlatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori 5 yilga hisoblanadi.

9.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisob-kitob qilish, ulardan foydalanishning samaradorligini ifodalash uchun juda ko'p ko'rsatkichlar kerak bo'ladi. Ularni bir necha guruhlariga bo'lish mumkin:

asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

ulardan foydalanish darajasini, ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

ishlab chiqarish fondi bilan qurollantirish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

- integral ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar tizimida ayniqsa, fond qaytimi ko'rsatkichi va fondrentabellik ko'rsatkichi alohida o'rin egallaydi.

Fond kaytimi bir so'mlik asosiy fond ishtirokida qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida xisoblanadi:

$$Fk = Q/Fas,$$

Bu erda: Fk - fond qaytimi (so'm hisobida);

Q - ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (so'm hisobida);

Fas - asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Fond sig'imi fond qaytimiga teskari ko'rsatkich bo'lib, ma'lum miqdordagi mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy fond kerakligini ifodalaydi va quyidagi formula asosida xisoblanadi:

$$F_s = F_{as}/Q$$

Mexnatning fond bilan ta'minlanganligi xar bir ishlovchi hisobiga qanchadan asosiy vositalar to'g'ri kelishini bildiradi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$F_{bt} = F_{as}/X_{ym},$$

Bu erda: X_{ym} - xodimlarning yillik o'rtacha miqdori (kishi hisobida).

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalaydigan ko'rsatkichlardan yana biri jihozlardan foydalanish ko'rsatkichlaridir. U jihozlardan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsiyentlarini o'z ichiga oladi:

a) ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_e). U jihozlarning rejali ish vaqti fondida (T_{jr}) haqiqiy ishlagan vaqti (T_{jx}) darajasini ko'rsatadi:

$$K_e = T_{jx}/T_{jr},$$

b) intensiv foydalanish koeffitsiyenti (K_{in}). U jihozlarning minimum mahsulot ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan miqdoriga (M_{ch}) nisbatan haqiqiy ishlab chiqargan mahsulot miqdori (M_x) darajasini ko'rsatadi:

$$K_{in} = M_x/M_m.$$

9.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri mavjud ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashdir. Ulardan samarali foydalanish masalasi ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yanada dolzarblashadi. Shuning uchun ham O'zbekistonda ulardan har taraflama unumli foydalanishga alohida e'tibor berilmokda.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan qanchalik to'la va unumli foydalanilsa, ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi, mahsulotning tannarxi kamayadi, korxonaning foydasi va samaradorligi oshadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgohlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati natura birligida o'lchanadi. Masalan, metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish quvvati tonnada, to'qimachilikda yigirilgan ip tonnada, gazlamalar metrda, avtotraktor tarmoqlarida avtomobillar va traktorlar donalab o'lchanadi.

Ishlab chiqarish quvvati korxonaning texnik darajasi, unumdorligi, kadrlar malakasi, xomashyolarning sifati va mahsulotlarning assortimentiga qarab o'zgarib boradi.

Korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini hisoblash uchun quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim:

a) mavjud uskunalar va agregatlarning soniga ta'mirlashdagi uskunalar, rejalashtirish davrida yangidan kiritilgan uskunalar qo'shiladi. Lekin jismoniy va tabiiy sharoit ta'sirida emirilgan uskunalar hisobga kiritilmaydi;

b) korxonalar va sexlarning ishlab chiqarish maydonlari haqidagi ma'lumot;

v) korxonalarining ish rejimi, ya'ni smenalar soni (ta'mirlashga to'xtash vaqtisiz), ish vaqti fondi;

g) uskunalar, agregatlarning unumdorlik normasi.

Ayrim tarmoqlarning korxonalar va sexlarida yig'uv, quyuv, mebel, konserva ishlab chiqarish quvvati, maydon bo'yicha quyidagi formulaga asosan hisoblanadi:

$$Q=(M : Mn) * (F : Vt),$$

Bu erda: M - korxonaning yoki sexning ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

Mn - norma bo'yicha ish joyiga taalluqli ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

F - ish joyining yillik rejali ish vaqti fondi (soat);

Vt - mahsulotning mehnat talabchanligi - texnologik vaqt (soatda).

Yil boshida belgilangan ishlab chiqarish quvvati, kirish quvvati, yil oxiridagisi esa, chiqish quvvati, deyiladi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Ko'r = Kk + (Km * P_2) / 12 - (Kch * P_1) / 12,$$

Bu erda: Kk - kirish davridagi (rejalashtirilayotgan yil boshidagi) quvvat;

Kt - yil davomida ishga tushirilgan quvvat;

Kch - chiqish davridagi (yil oxiridagi) quvvat;

P₁ - rejalashtirilayotgan davrdagi ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilmagan oylar soni;

P₂ - rejalashtirilayotgan davrda ishga tushirilgan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilgan oylar soni.

Asosiy fondlardan va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, kapital mablag' sarflamay, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga, mehnat unumdorligi va samaradorlik o'sishiga xamda mahsulot tannarxini kamaytirishga imkon yaratadi. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda respublikada ulardan unumli foydalanishga katta e'tibor berilmokda.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga ega.

Uskunalardan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, kimyoviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qiskartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish, ixtisoslashtirish va diversifikatsiya qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy jarayonlarni o'rganishning qanday an'anaviy usullarini bilasiz?
2. Iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirishni zarurligi nimalardan iborat?
3. Matematik usullar va modellarning ahamiyatini nimalarda ko'rish mumkin?
4. Iqtisodiy-matematik usullarga ta'rif bering?

10-mavzu. O‘ZBEKISTON .SANOATINING XOM ASHYO MANBAI VA UNI JOYLASHTIRISH

- 10.1. Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi
- 10.2. Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai
- 10.3. Resurslar tejankorligining strategiyasi va taktikasi.

10.1.Sanoatda xom ashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Qayta ishlovchi barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi elementlardan biri xom ashyodir, chunki xom ashyosiz hech qanday mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Xom ashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma’lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o‘zgargan mehnat buyumiga aytiladi. Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyo tayyor mahsulot yoki yarim fabrikat hosil qiladi. Natijada xom ashyoning to‘la qiymati tovar shaklini olgan yalpi mahsulotga o‘tadi.

Xom ashyo asosiy va yordamchi materiallarga bo‘linadi.

Asosiy xom ashyo - tayyor mahsulotning moddiy asosini tashkil qiluvchi mehnat buyumidir. Tayyor mahsulot tarkibiga kiruvchi yoki asosiy xom ashyoni qayta ishlashga zarur sharoit yaratib beruvchi qolgan barcha mehnat buyumlari yordamchi materiallar deb ataladi.

Mehnat buyumlarining mahsulot ishlab chiqarishda qay tarzda qatnashishiga qarab ular ham xom ashyo (asosiy xom ashyo), ham yordamchi material bo‘lishi mumkin. Masalan, neft yoqilg‘i sifatida yordamchi material bo‘lsa, benzin yoki kerosin ishlab chiqarishda esa xom ashyodir.

Xom ashyo keng miqyosda iste’mol buyumlari hamda ishlab chiqarish mahsulotlari olish uchun ishlatiladigan tabiiy materiallardan iborat. U quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- miqdori jihatidan yetarli bo‘lishi;
- qazib olish arzon va oson bo‘lishi;
- texnologik jarayonlar oson borishi kerak.

Har bir xom ashyo mehnat buyumidir, lekin har bir mehnat buyumi xom ashyo emas. Mehnat buyumi mehnat vositasi bilan ma’lum darajada o‘zgargandan keyingina xom ashyoga aylanadi. Er ostidagi foydali qazilmalar, yovvoyi hayvonlar, daraxtlar va hokazolar xom ashyo bo‘lmay, balki potensial tabiiy boyliklardir.

Mehnat vositasi yordamida ovlangan hayvonlar, qazib olingan ma’danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar xom ashyo hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bir yoki bir necha bosqichda qayta ishlangan bo‘lsa-yu, lekin tayyor mahsulot sifatida iste’mol qilina olmasa, u chala mahsulot, ya’ni yarimfabrikat deb ataladi.

Xom ashyo resurslarini xom ashyodan farq qilmoq kerak. Xom ashyo resurslariga mamlakatdagi foydali qazilmalar konlari, o‘rmon maydonlari, uy hayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirsam, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mehnat sarflangandagina xom ashyoga aylanishi mumkin.

Xom ashyo ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementi sifatida sanoat ishlab chiqarishiga va uning iqtisodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarida xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar hajmida eng katta salmoqqa egadir. Shuning uchun sanoat korxonalarini faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari ko'p jihatdan tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Sanoat mahsuloti tannarxida xom ashyo, yordamchi materiallar va yoqilg'i xarajatlari butun sanoat bo'yicha o'rtacha 70 foizni tashkil etadi. Shuning uchun xom ashyoni tejab ishlatish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishda, ishlab chiqarish quvvatlaridan yaxshi foydalanishda va ishchilar mehnatining unumdorligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Material ko'p sarflanadigan tarmoqlarda xom ashyo va materiallardan oqilona foydalanish mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy manbaidir. Mashina va uskunalarning unumli ishlashi va tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun vaqtning sarflanish darajasi xom ashyo sifati va uning turiga bog'liq.

Xom ashyolar xilma-xil bo'lib, ular quyidagi turlarga bo'linadilar:

- sanoat xom ashyosi;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosi.

Sanoat xom ashyosi turli belgilariga ko'ra quyidagicha turkumlanadi:

- kelib chiqishiga ko'ra - tabiiy va sun'iy;
- agregat holatiga ko'ra - qattiq, suyuq hamda gazsimon;
- kimyoviy tarkibiga ko'ra - organik va anorganik;
- ishlatilishiga ko'ra - oзуqabop va texnik.

Qishloq xo'jaligi xom ashyosi ikki turga - o'simliklardan olinadigan xom ashyolar va hayvonlardan olinadigan xom ashyolarga bo'linadi.

Yer ostidan qazib olinadigan mineral birikmalar mineral xom ashyolar deyiladi. Ular uch turga bo'linadi: a) rudali; b) rudasiz; v) yonuvchi mineral xom ashyolar. Bu minerallarning ko'pi qattiq holda bo'ladi. Suyuq mineral boyliklarga faqat neft hamda tuz eritmalari, gaz holdagisiga esa tabiiy gaz kiradi.

Rudali mineral xom ashyolar foydali jinslar bo'lib, metallar olish uchun asosiy manbaidir.

Rudasiz mineral xom ashyolar ham tog' jinslaridir. Ular metall olish uchun ishlatilmaydi. Bunday mineral xom ashyolar kimyoviy qayta ishlanmasdan to'g'ridan-to'g'ri xalq xo'jaligida yoki metalsiz ishlab chiqarishda xom ashyo sifatida ishlatiladi. Rudasiz minerallar shartli ravishda quyidagi turlarga bo'linadi:

-qurilish materiallari - to'g'ridan-to'g'ri yoki fizik-kimyoviy qayta ishlangandan so'ng qurilish ishlarida ishlatiladigan mineral xom ashyo;

-industriya xom ashyolari - kimyoviy qayta ishlanmasdan sanoatning turli tarmoqlarida ishlatiladigan xom ashyo;

-kimyoviy mineral xom ashyolar - kimyoviy qayta ishlash uchun ishlatiladigan minerallar;

-qimmatbaho va rudasiz minerallar - tabiiy holda yoki mexanik qayta ishlangandan so'ng bezak uchun ishlatiladigan minerallar.

Yonuvchi mineral xom ashyolar yoqilg'i sifatida ishlatiladigan foydali qazilma boyliklardir. Bularga toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir, torf, yonuvchi slanetslar, neft hamda tabiiy yonuvchi gazlar kiradi. Yonuvchi gazlar, neft va ko'mir eng arzon hamda foydalanish uchun qulay yoqilg'igina bo'lmay, balki kimyo sanoatida qimmatbaho xom ashyo hamdir.

O'simlik va hayvonot xom ashyolariga yog'och, zig'ir, kanop, yog'lar, o'simlik moylari, hayvonot terilari va shunga o'xshashlar kiradi. Bular xalq xo'jagigida ishlatilishiga ko'ra, ozuqabop va texnik xom ashyolarga bo'linadi. Ozuqabop xom ashyolarga ozuqa sifatida ishlatiladigan birikmalar - o'rmonchilik, baliqchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari kiradi.

O'simlik va hayvonlardan olinadigan texnik xom ashyolarga yuqorida ko'rsatilgan xalq xo'jaligi tarmoqlarining oziq uchun yaramaydigan mahsulotlari kiradi. Ularni mexanik va kimyoviy qayta ishlab, ulardan turmushda va sanoat ishlab chiqarishida ishlatiladigan xom ashyolar olinadi.

Bunday xom ashyo turlarini kimyoviy qayta ishlab, turli mahsulotlar olish mumkin. Manbalari ko'pligi, amaliy jihatdan bitmas-tuganmas zahiraga egaligi ular asosida ko'pgina yangi kimyoviy korxonalar tashkil etishga imkon beradi.

Umuman, ilm-fan, texnika va texnologiyaning nihoyatda tezlik bilan rivojlanishi yangidan-yangi materiallarni, shuningdek, yangi xom ashyo materiallarini qidirib topish masalasini dolzarblashtirmoqda. Bu masala asosan olti yo'l bilan amalga oshiriladi:

- iloji boricha arzon xom ashyolarni qidirib topish va ishlatish;
- xom ashyodan kompleks foydalanish;
- konsentrlangan xom ashyo va mahsulotlar ishlatish;
- juda toza mahsulotlar ishlatish;
- texnika maqsadlari uchun ishlatiladigan ozu qabop xom ashyolarni noozuqabop xom ashyo bilan almashtirish;
- iloji boricha mahalliy xom ashyolardan foydalanish.

Hozirgi vaqtda kimyo va kimyoviy texnologiya yutuqlari muhim texnika-xo'jalik mahsulotlarini noozuqabop xom ashyolardan olishga imkon beradi. Bunday xom ashyolar sifatida tosh-ko'mir, torf, slanets, neft, tabiiy gaz, yog'och, o'simlik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining chiqindilari ishlatilmoqda. Masalan, sovun yuvuvchi mahsulotlar, izolyatorlar ishlab chiqarishda, to'qimachilik sanoatida, rezina mahsulotlari ishlab chiqarishda, charm sanoatida, korroziyaga qarshi kurashishda, betonlarni suv o'tkazmaydigan qilishda, metallarni silliqdashda, qirqishda sovutgichlar sifatida har yili bir necha ming tonnalab qimmatbaho ozuqabop moylar ishlatiladi.

Sanoatning ko'pgina tarmoqlarida keng miqyosda ishlatiladigan etil spirti ishlab chiqarish uchun ham juda ko'p miqdorda yuqori sifatli don va kartoshka ishlatiladi. Un, kraxmal, sut kabi mahsulotlardan texnik maqsadlar uchun foydalaniladi. Masalan, kazein-oqsil modda sutda bo'ladi, kazein elim ishlab chiqarishda, qog'oz va charm sanoatida bo'yoqchilikda hamda muqovalar qilishda asosiy mahsulot sifatida ishlatiladi. Bu maqsadda kazein ishlab chiqarish uchun har yili bir necha yuz ming tonna yog'sizlangan sut sarflanadi.

Kraxmal to'qimachilik sanoatida, rezina va kimyo sanoatida, gugurt sanoatida, elektrodlar olishda keng qo'llaniladi. Hozir sanoatda kraxmal poliakrilamid hamda sellyulozaning suvda eruvchan efirlari - karboksilmetil sellyuloza (KMK) bilan muvafaqiyatli almashtirilgan. Shu bilan birga KMK ko'p miqdorda kraxmal o'rnida to'qimachilik, qog'oz va gugurt sanoatlarida esa ozuqabop un o'rnida ishlatilmoqda.

Hozir etilendan va yog'ochdan olinayotgan sintetik etil spirt tarkibi va sifati jihatidan ozuqabop xom ashyolardan olinadigan etil spirdan farq qilmaydi va ancha arzon hisoblanadi. Shuning uchun xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida bunday etil spirt ko'p ishlatilmoqda. Shuningdek, gaz va neftni qayta ishlash mahsulotlaridan sirka kislota, glitserin va yog'lar ishlab chiqarilmoqda. Mahsulotlarni bu yo'l bilan ishlab chiqarishda ko'p miqdorda ozuqabop xom ashyolar tejab qolinadi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxi birmuncha arzonlashadi.

Sanoatni yanada rivojlantirish, texnika taraqqiyoti sur'atlarini jadallashtirish va sanoat mahsulotlarining turlarini ko'paytirish vazifalari sun'iy materiallar ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirishni taqozo etadi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va ularni sanoatda qo'llash quyidagi hollarda iqtisodiy samarali hisoblanadi:

a) sun'iy material yagona xom ashyo bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarishning jadal sur'atlari bilan va keng ko'lamda rivojlantirishga;

b) qayta ishlovchi tarmoqlar texnika bazasining mukammallashtirishiga;

v) iste'molchi tarmoqlar mahsulotining sifatini yaxshilashga va assortimentni kengaytirishga;

g) qayta ishlash tarmoqlarida texnologik jarayonlarni jadallashtirishga va uskunalarni mukammallashtirishga;

d) tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga sabab bo'lsa;

s) sun'iy materiallardan ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini kamaytirsa.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va qo'llashning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda vaqt omilini, ya'ni qisqa vaqt ichida kerakli miqdorda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishga erishish mumkinligini e'tiborga olmoq lozim.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, sun'iy materiallar behad afzalliklarga ega, chunki tabiiy xom ashyo bo'lgan paxta, jun, teri va boshqalarni ishlab chiqarishga oylab vaqt ketsa, sun'iy materiallarni ishlab chiqarishga atiga bir necha kun va soat kifoya qiladi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarishga tabiiy materiallarga nisbatan ancha kam ijtimoiy mehnat sarflanadi. Masalan, 1 tonna yuvilgan jun ishlab chiqarishga 7000 kishi/soat sarflansa, sintetik tolaga 225-1400 kishi/soat sarf etiladi.

Sun'iy materiallar sanoatning qo'shimcha xom ashyo ba'zasi bo'lib xizmat qiladi. Ular ishlab chiqarishda jarayonlarni kimyolashtirish, ayniqsa, organik sintezni rivojlantirish katta rol o'ynaydi. Turli tarmoqlarda kimyoviy usullarni qo'llash tabiatda ko'p tarqalgan mahsulotlardan sifati tabiiy materialnikidan ancha ustun bo'lgan juda ko'p yangi tur sun'iy materiallar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Zamonaviy texnika sintetik materiallarga turlicha talablar qo'yadi. Ular o'ziga xos qator afzalliklarga ega: uzoq vaqt o'ta yuqori va o'ta past haroratga, yuqori bosim

va juda katta elektr kuchlanishlariga chidamli. Sun'iy materiallar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, shu jumladan sanoatni rivojlantirish va sanoat xom ashyo bazasini kengaytirishning asosiy vositalaridan biridir.

Sanoatni rivojlantirishda plastmassalar, sintetik kauchuk, sun'iy va sintetik tolalar, sun'iy charmalar va charm o'rnini bosuvchi materiallar, sintetik yuvish vositalari va ozuqa xom ashyosi o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar muhim rol o'ynamoqda.

Plastmassalar - keng nomenklaturaga ega bo'lgan sun'iy polimer mahsulotlardir. Ular sifat jihatidan tabiiy materiallar bilan tenglashibgina qolmay, balki ko'p hollarda ulardan ustunlik ham qiladi: o'ta mustahkamlik, elektr o'tkazmaslik, engillik, qattqlik, egiluvchanlik, tiniqlik, korroziyaga, kislotaga, issiqlikka chidamlilik, kam ediruvchanlik kabi sifatlarga ega va mexanik ishlashning turli usullariga engil moslashadi.

Mamlakatimiz plastmassalar ishlab chiqarish uchun keng xom ashyo resurslariga ega, chunki plastmassalar uchun tabiiy va neft gazi, neftni qayta ishlash va koksokimyo sanoati chiqindilari, yog'ochni kimyoviy ishlash mahsulotlari, engil va oziq-ovqat sanoati, qishloq xo'jaligining turli xid chiqindilari xom ashyo bo'lib xizmat qiladi.

Sun'iy va sintetik tolalar sanoatning xom ashyo bazasini kengaytirish bilan birga, turli texnik va kiyim-kechak gazlamalari, elektr izolyasiya materiallari, kabellar va kanatlar, baliq tutish to'rlari va boshqa buyumlar ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi.

Iqtisodiyotda charm o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar katta ahamiyatga ega. Poyabzal sanoatining o'sish sur'atlarini amalga oshirish uchun tabiiy charm resurslari yetarli bo'lmagan sharoitda bu juda ham muhim. Sun'iy charm va charm o'rnini bosuvchi materiallardan poyabzalning ayrim bo'laklarini ishlab chiqarish mumkin.

10.2.Sanoat ishlab chiqarishning mineral xom ashyo manbai

Mineral xom ashyo - konlardan qazib chiqariluvchi turli foydali qazilmalardir.

O'zbekistonning er qa'ri foydali qazilma turlariga juda boy. Hozirgacha saqlangan ko'xna konlar va ularning qoldiqlari O'zbekiston hududida konchilik qadimdan rivojlanganidan dalolat beradi .

Hozirgi kungacha mamlakatda 3000 dan ortiq foydali qazilma koni aniqlangan bo'lib, ularning 1100 tasi qazib olishga tayyor, xususan olganda, ularning 50tasi asl, 41tasi rangli, nodir radioaktiv va qora metallar, 187tasi yoqilg'i-energetika, 19tasi kon-kimyo, 45tasi konchilik xom ashyosi, shuningdek, qurilish materiallari, er osti suvlari va boshqa foydali qazilma konlaridan iborat¹.

O'zbekiston er osti boyliklari istiqboli juda ulkan. Respublika hududining faqat 20-25% maydonida geologik qidiruv ishlari olib borilgan.

---

¹⁰⁹ O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 12 – jild. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2006 yil. 17 - bet

O'zbekiston xududida sanoat ahamiyatiga ega 90 ga yaqin neft konlari ochilgan bo'lib, ulardan 36 tasi neft, 24 tasi neft-gaz va gaz-neft, 26 tasi neft-gaz kondensat konlari toifasiga kiradi. Mamalakatda neft va gaz Farg'ona, Surxondaryo, Hisor, Buxoro, XIVA va Orol-Ustyurt regionlarida topilgan.

Asl metallarga oltin, kumush, ruteniy, radiy palladiy, osmiy, iridiy va platinalar kiradi. O'zbekistonda shulardan faqat oltin va kumush toza holda qazib olinadi, boshqalari esa turli rudalardan ajratib olinadi.

Aniqlangan oltin zahiralari bo'yicha O'zbekiston jahonda to'rtinchi, qazib olish darajasi bo'yicha to'qqizinchi o'rinda turadi. Bu erda oltinning 50 dan ortiq konlari qidirib topilgan. Uning asosiy zahiralari Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin koni butun evroosiyo qit'asida ma'lum va mashhur. Uning rudasi tarkibida oltin miqdori yuqori hisoblanadi.

Keyingi yillarda Toshkent, Samarqand viloyatlarida yangi oltin ruda konlari qidirib topildi. O'zbekistondagi hozirgacha qidirib topilgan oltin zahiralari 4 ming tonnadan oshadi.

Respublikada umuman olganda 26ta kumush koni aniqlangan. Ular asosan Qizilqum va Chotqol-Qurama tog'lari hududlarida to'plangan.

Rangli metallarning eng muhim turlari hisoblangan uran va mis zahiralari bo'yicha O'zbekiston jahonda ettinchi o'rinni egallaydi. Uranning razvedka qilingan zahiralari aniqlangan, vulkonogen jinslarda topilgan bo'lib, mezozoyning qumtoshli tipiga mansub.

Uran bilan yo'ldosh reniy, skandiy va boshqa metallar uchraydi. Shuningdek, mis, qo'rg'oshin, qalay, volfram va litiy kabi muhim strategik ahamiyatga ega nodir va rangli metallarning yirik konlari bor.

Respublikamizda har yili 90 ming tonnaga yaqin mis ishlab chiqariladi. Amaldagi ishlab turgan konlar misni yana 40-50 yil, qo'rg'oshin va qalayni 100 mobaynida ishlab chiqarishni ta'minlashga qodir.

Rangli metallar zahiralari asosan Olmaliq kon rayonida joylashgan. Qalmoqqir mis koni noyob hisoblanadi. Bu konning rudasini qayta ishlash mamalakatdagi eng yirik korxonalaridan biri Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida amalga oshiriladi. Shuningdek, bu sanoat rayonida mis, molibden, oltin, kumush, reniy, tellur, selen va boshqa katta zahiralarga ega bo'lgan Dalniy koni bor.

Mamlakat xududida 100dan ortiq qo'rg'oshin va ruh konlari mavjud bo'lib, ular asosan Olmaliqdagi Qo'rg'oshinkon, Jizzax viloyatidagi Uchquloch va Surxondaryo viloyatidagi Xondiza konlaridan olinadi. Bu konlarda yana yo'ldosh metallar – mis, kumush, kamdiy, selen, oltin va indiy ham uchraydi. O'zbekistonda molibdenli formatsiyalar ham bor. Chotqol-Qurama tog'lari vismutga boy. Janubiy Farg'ona belbog'ining o'zidan 100dan ortiq simob va 10dan ortiq surma rudalanishlar aniqlangan.

Respublika nodir metallarning eng muhim turi hisoblanadigan volframning 7ta koni va 200 dan ziyod ruda belgilari mavjud erlari aniqlangan. Volfram ob'ektlari Toshkent oldi, Samarqand va Qizilqum hududlarida to'plangan.

Qora metallardan eng ko'p tarqalganlari temir, titan, marganets, magniy, xrom va boshqalardir. Temirning bir necha konlari va ruda ko'rinishlari aniqlangan. Ular

orasida muhimi Qoraqalpog'iston Respublikasida Tebinbuloq titan-magniy koni hisoblanadi. Marganets konlari Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda mavjud. Magmatik xrom Qizilqumda, Farg'onada, ayniqsa, Tomditov va Sulton Uvaysda ko'plab uchraydi.

O'zbekistonda nometall xom ashyo - glaukonit, dala shpati, vallastonit, grafit, asbest, talk, talk toshi, abrazivlar, qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlar konlari ko'p. Vollastonitning 5ga yaqin ko'rinishi va konlari aniqlangan. Grafitning 30 dan ortiq ruda - rudalanishi va konlari ma'lum. Qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, ametist, tog' xrustali, xalsedon, yashma, nefrit, lazurit, amazonit, rodonit, agalmatalit, marmar oniksi va boshqalarning ancha yirik zahiralari qayd etilgan.

Geologik tadqiqotlar natijasida Buxoro-Qarshi, Surxondaryo, Ustyurt va Farg'ona artezian xavsazining er osti suvlarida yod, brom, litiy, seziiy, stransiy va boshqa sanoat Konsentratsiyalari aniqlangan. 2005 yildan boshlab Kruk konida yod olinmoqda.

O'zbekiston xududida 500 dan ziyod g'isht, sement, gips, ahoktosh, beton to'ldiruvchiliklari va boshqa qurilish materiallari konlari razvedka qilingan va ulardan keng foydalanish yo'lga qo'yilgan.

Potensial resurslardan oqilona foydalanish va foydali qazilmalarni qazib olishning iqtisodiy samarali usullarini qo'llash uchun konlar zahirasining miqdorini iqtisodiy jihatdan to'g'ri aniqlash va sanoat ko'lamida ekspluatatsiya qilish navbatini belgilash alohida ahamiyatga ega.

Zahiralarni o'rganish va aniqlash geologiya-qidiruv ishlari davlat rejasi asosida olib boriladi. Sanoatning mineral xom ashyoga bo'lgan talabini aniqlashda konlarning o'rganilganlik darajasi muhim o'rin tutadi.

Mineral xom ashyo zahiralarni qidirish va sanoat ekspluatatsiyasiga tayyorlik darajalari bo'yicha bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Ular ma'lum bir davr uchun texnik - iqtisodiy jihatidan foydalanish mumkinligi darajasiga qarab balansdagi va balansdan tashqaridagi zahiralarga bo'linadi.

Balansdagi zahiralarga sanoat talablariga va foydalanishning texnik shartlariga javob beruvchi va hozirgi kunda ularni qazib chiqarish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan zahiralarga kiradi. Balansdan tashqari, zahiralarga esa tarkibida foydali komponentlari, qazilmalar miqdori kam bo'lgan yoki ekspluatatsiya sharoitlari og'ir bo'lgan, xom ashyosini sanoat usullari bilan qayta ishlash hozircha mumkin bo'lmagan zahiralarga kiradi.

Korxonalar faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish va rejalashtirish ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish va uni tashkil etishning turli norma va normativlarini tuzishga asoslanadi. Norma va normativlar asosida ishlab chiqarishga kerakli xom ashyo va materiallar, jihoz va asbob-uskunalar miqdori aniqlanadi, ishlab chiqarish jarayonida xodimlar joylashtiriladi va ishlab chiqarish resurslarining ratsional zahiralari rejalashtiriladi. Mahsulot sifati bo'yicha qo'yiladigan shartlar ham normalarning bir turi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishida xom ashyo va materiallarni tejashning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- mashina va mahsulotlar konstruksiyasini yaxshilash;
  - yangi texnika va progressiv texnologiyani joriy etish;
  - texnologik jarayonlarni yaxshilash;
  - xom ashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash.

Istiqlol va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xom ashyo resurslarini ko'paytirishga va uning boyliklaridan oqilona foydalanishga keng yo'l ochdi. Davlatning respublika sanoati xom ashyo bazasi borasidagi xo'jalik siyosati qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan taraqqiy etishini ta'minlovchi xom ashyo resurslarining jadallashtirilgan rivojlanishini ta'minlashdir.

Sanoat xom ashyo bazasi rivojining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- yangi xom ashyo manbalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish;
- undiruvchi sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun yetarli darajada mahsulot etishtirishini va uning tovarlik qobiliyatini kuchaytirish;
- sun'iy materiallar va ular o'rnini bosuvchi turli xil buyumlari yaratish va h.k.lar.

10.3. Resurslar tejamkorligi strategiyasi va taktikasi

Ma'lumki, har bir davlat va xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun resurslar tekin emas. Ular o'z maqsadlariga erishishda strategiya va taktikadan foydalanadilar. Bundan ko'zlangan maqsad, ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xom ashyo xarajatlarini kamaytirish va shu orqali foydani ko'paytirishdir. Izlanishlar qo'llanilgan strategiya va taktikaning xom ashyo xarajatlarini kamaytirishdagi so'nggi bosqichi va muqobil yo'li resurslar tejamkorligi ekanligini ko'rsatmoqda.

Resurslarni tanlash muqobilligi undan foydalangan sohalarda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining oshishi;
- alohida tovarlar va mahsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o'z o'rnini egallash;
- mahsulot sifatida aniq ustunlikka erishish;
- iqtisodiyotdagi kabi texnologiyada ham peshqadamlik mavqeining o'sishiga intilish;
- dinamikani hisobga olgan holda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo'jalik faoliyatidan foyda olish.

Muqobillik (bir-biriga zid ikki yo'ldan birini - yo unisini, yo bunisini tanlab olish zaruriyati) shuningdek, resurslardan foydalanish strategiyasi va taktikasining tarkibiy qismi hisoblanib, ishlab chiqarishda iqtisodiy tejamkorlik va samaradorlik oshishiga olib keladi.

Modomiki, strategiya va taktika har qanday ishda, shuningdek, moddiy, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanishda birinchi navbatda, xodimlardan tegishli bilim va ish malakani, resurslardan foylanishda mas'ullikni, bozor

iqtisodiyoti sharoiti shartlarini va fan-texnika yangiliklaridan voqiflikni, ilmiy tadqiqot va ularning yechimlarini teran anglashni talab qiladi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida resurslar davlatga qarashli bo'lib, ularni bepul va qaytarib olmaslik qoidasi asosida hududlarga, tarmoqlarga va korxonalariga taqsimlanardi. Bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslarga va ulardan foydalanishga bo'lgan talab kuchayayotganligi bois bunday vositalarni tejamkorlik bilan ishlatishni taqozo etmoqda.

Sobiq ittifoqda barcha resurslar davlat tomonidan bepul taqsimlanganligi uchun resurslar amaliyotda emas, balki hujjatlarda «tejalardi». Endilikda bu masala oldingidek, "yuqori"ning ko'rsatmasi bilan emas, har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning samaradorlikni oshirishga bo'lgan qiziqishi asosida hal etilmoqda.

Hozirgi sharoitda qaysi mahsulotni, qancha va kinga ishlab chiqarishgina emas, shu bilan birga bu mahsulotni ishlab chiqarishga qancha resurs va mablag' talab qilinishi ham ko'pgina korxonalar uchun asosiy masalaga aylanmoqda. Bu har bir korxonani bir tomondan, talabni qondirish, ikkinchi tomondan esa, resurslar xarajatining kam chiqimli yo'llarini axtarishga undaydi. Bulardan tashqari, har bir korxonaga uchun xarakterli bo'lgan normalashtirish va resurslarning pulliligi ham aynan shuni taqozo etadi.

Xom ashyodan ratsional foydalanish - sanoat xom ashyo bazasini kengaytirish va mustahkamlashning muhim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai nazardan xom ashyodan maqsadga muvofiq va ratsional foydalanishda ko'p jihatdan qayta ishlovchi sanoat tarmog'i yoki korxonaga uchun xom ashyoni to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega.

Xom ashyo mahsulot xususiyatini va sifatli texnologik jarayonni tanlashga va uning progressivlik darajasiga, mashinalardan va vaqtdan foydalanish darajasiga, ishlab chiqarish siklining uzunligi va umuman ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi paytda har bir sanoat tarmog'ida bir necha turdagi xom ashyo qo'llaniladi. Ayrim tarmoq uchun qaysi xom ashyoni tanlash maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash uchun turli xom ashyolarni quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha solishtirmoq zarur: solishtirma kapital xarajatlari; mehnat unumdorligi; mahsulot tannarxi; mahsulot sifati; mahalliy xom ashyodan maksimal foydalanish; kamyob bo'lmagan xom ashyodan foydalanish; ishlatilmaydigan chiqindilardan foydalanish mumkinligi; sun'iy materiallardan foydalanish mumkinligi; xom ashyoning progressiv texnologiya talablariga javob berishi; xom ashyoning bo'lg'usi tayyor mahsulot sifat ko'rsatkichlariga javob berishi; ma'lum davrda muayyan tarmoqda qo'llashning iqtisodiyot nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi; ayrim hududlarning o'ziga xos xususiyatlari; ayrim tarmoqlardagi texnika taraqqiyoti va innavatsion faoliyat.

Xom ashyodan to'liq va xar tomonlama foydalanib, uning turli qismlaridan turli xil mahsulotlar olish uchun undan kompleks foydalanmoq kerak.

Xom ashyo resurslarini kengaytirish va tejashning yana bir yo'li - xom ashyo va materailardan qayta foydalanishdir. Masalan, edirilgan mashinalar, binolar va eski texnikalarning metall qismlari, qog'oz materiallari va boshqalardan sanoatda qayta foydalanish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida tasdiqlangan 2017 - 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida «yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish» ga alohida muhim o‘rin berilgan¹¹⁰.

Iqtisodiyot tizimining raqobatbardoshligini yanada oshirish, aholi farovonligini yuksaltirish, birinchi navbatda, xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, elektr va energiya resurslaridan tejamli foydalanilishiga bog‘liqdir.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Xom ashyo tushunchasi va uni guruhlashning qanday an‘anaviy usullarini bilasiz?
2. O‘zbekiston sanoatining xom ashyo bazasi va uning rivoji qanday?
3. Sun‘iy materiallar ishlab chiqarishning rivojini nimalarda ko‘rish mumkin?
4. Sanoat xom ashyosidan foydalanishning oqilona usullariga ta‘rif bering?

11-mavzu. SANOAT ISHLAB CHIQRISHINING AYLANMA MABLAG‘LARI

- 11.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati
- 11.2. Aylanma mablag‘lar va ularning aylanishini tezlashtirish
- 11.3. Aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish

11.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Sanoat sohasida turli mahsulotlarni tayyorlash jarayonida moddiy va moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlar doimo oshib boradi. Sanoat korxonalarida asosiy fondlar bilan bir vaqtda mehnat buyumlari ham harakatda bo‘ladi. Shu sababli ularni aylanma fondlar deb aytiladi. Aylanma fondlar - ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o‘z qiymatini tayyor mahsulotga o‘tkazib, o‘z shaklini ham o‘zgartiradigan, butunlay yo‘qotib yuboradigan mehnat buyumlaridir.

Aylanma fondlarga ishlab chiqarish jamg‘armalari va ishlab chiqarishdagi mablag‘lar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiradi.

Ishlab chiqarish jamg‘armalari aylanma fondlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular korxonalariga keltirilgan, lekin ishlab chiqarish jarayonida hali foydalanilmagan mehnat buyumlari, xususan, xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg‘i, asosiy va yordamchi materiallar, energiya, ta‘mirlash uchun ehtiyot qismlar, xo‘jalik jihozlari va tez emiriluvchi buyumlardan iborat.

Aylanma fondlarning yana bir qismini tugallanmagan ishlab chiqarish tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayoniga allaqachon tushgan, lekin ishlov berish

¹¹⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmoni. 7 fevral 2017 yil. <http://press-service.uz/uz/document/5482/>.

tugamagan mehnat buyumlaridir. Bularga korxonalar o'zi yaratgan, lekin chala tayyor mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi.

Aylanma fondlarning yana bir qismi kelgusi davr xarajatlari hisoblanadi. Ular yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va o'zlashtirish, mutaxassislarni o'qitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish, tog'-sanoat korxonalariga taaluqli xarajatlardan iboratdir. U xarajatlarning hammasi tayyor mahsulotning tannarxiga kiritish evaziga qoplanadi.

Aylanma fondlarning tarkibi turli tarmoqlarda turlicha bo'ladi. Ularni iqtisodiy tahlil etish va ularning tarkibiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda ularning ta'sir kuchi natijalarini topish sanoat taraqqiyotini belgilashga katta yordam beradi.

11.2. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Sanoat korxonalarining faoliyatining asosiy va aylanma fondlar hamda aylanma mablag'lar bilan uzviy bog'liqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Muomaladagi ishlab chiqarish fondlarining yig'indisi aylanma mablag'larni ifodalaydi. Aylanma mablag'lar 2ta fondni o'z ichiga oladi:

- aylanma fondlar;
- muomala fondlari.

Aylanma fondlar, o'z navbatida ishlab chiqarish jamg'armasi, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va omborlardagi tayyor mahsulotlardan iborat bo'ladi.

Muomala fondlariga jo'natishga yuklangan mahsulotlar va banklardagi pul mablag'lari kiritiladi.

Korxonaning aylanma mablag'lari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Chunki ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga sharoit yaratib beradilar. Agarda sanoat korxonalarining aylanma mablag'lari kamayib ketsa, ular bankrotlikka yuz tutadilar.

Aylanma tuzilmalarni rejalashtirish va boshqarishning hozirgi paytdagi amaliyotida ushbu mablag'larning tarkibi va tuzilmasini baholash va tahlil qilishga, shuningdek, ularning funksional roli va harakatiga katta e'tibor qaratiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonalar aylanma mablag'larining eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Bu erda umumiy qoida shundayki, aylanma mablag'lar doimo aylanishda bo'lishi zarur - ularning samaradorligi va korxonalar iqtisodiyotiga ta'siri aynan shunda ko'zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonalar aylanma mablag'larining asosiy va salmoqli qismi sifatida o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi:

- ishlab chiqarish zahiralari – bu ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyorlangan hamda xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, asosiy fondlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan tashkil topuvchi mehnat predmetlari;

- tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan hamda ishlov berish va yig‘uv jarayonida bo‘lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to‘liq tugallanmagan hamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo‘lgan mehnat predmetlari;

- kelgusi davr xarajatlari - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo‘lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash va o‘zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyihalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Aylanma ishlab chiqarish fondlari alohida tarkibiy qismlari yoki elementlari o‘rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o‘zaro munosabatlar aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o‘rtasidagi xuddi shunday foizlardagi munosabatlar korxonada aylanma mablag‘larining tuzilmasi deb ataladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarning aylanma mablag‘lari ishlab chiqarishning texnologik tashkil etish xususiyatlariga ko‘ra, bir-biridan farq qiladi. Bu xususiyatlarning xarakteri ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va murakkabligi, ixtisoslashtirish darajasi, mahsulotni realizatsiya qilish sharoitlari va shu kabilar bilan izohlanadi. Aylanma mablag‘lar tuzilmasining tarmoqlar bo‘yicha farqlanishini quyidagi jadval orqali bilib olish mumkin.

Aylanma fondlar tuzilmasi nafaqat sanoatning turli tarmoqlarida, hattoki bir tarmoq va bir korxonaning o‘zida ham farqlanadi. Bunday farqlanishga turli xildagi xom ashyo va materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasidagi farqlar, korxonalarning geografik joylashuvi, ishlab chiqarishning tashkil etilishi va mehnat taqsimoti, moddiy-texnika ta‘minoti sabab bo‘lishi mumkin.

Korxonalar aylanma mablag‘lari tarkibi va tuzilmasiga xo‘jalik yuritish qobiliyati va uning samaradorligiga rioya qilish qoidalari katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ya‘ni korxonada ishlab chiqarish zahiralari va aylanma mablag‘larning ta‘minlanganligini haddan tashqari oshirishga intilmasligi zarur. Amaliyotning guvohlik berishicha, bu, resurslarning halok bo‘lishiga va sun‘iy tanqislikning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Shu sababli xom ashyo va materiallarni sarflashning texnologik normalariga rioya qilish, ularni saqlashni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, chiqitlar va yo‘qotishlarni kamaytirish, zamonaviy va arzon materiallardan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Biroq arzon materiallardan foydalanish doim ham korxonada imkoniyatlari va xohishidan kelib chiqavermaydi va tashqi muhit, birinchi o‘rinda ishlab chiqarishdagi hamkorlar, bahoni shakllantirish, umumiy iqtisodiy barqarorlik va boshqa omillar bilan ham bog‘liq bo‘ladi.

Korxonada iqtisodiyotiga aylanma mablag‘larning tarkibi va tuzilmasidan tashqari, ularni ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomalaning turli bosqichlarida izlab topish katta ta‘sir ko‘rsatadi. Aylanma mablag‘larning to‘liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo‘lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

Birinchi bosqichda aylanma mablag‘lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zahiralariга aylanadi, ya’ni pul - tovar (D-T).

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarish, yani mahsulotni tayyorlash jarayonini o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda aylanma mablag‘lar va birinchi o‘rinda aylanma fodlar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar holiga keltirilib, tovar shaklini oladi (T).

11.1-jadval

Aylanma mablag‘larning tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanishi

Aylanma fondlarning guruh va elementlari	Butun sanoat	Qora metallur-giya	Mashinasozlik	Energetika	Yengil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zahiralari - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Jumladan: xom ashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor mahsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Yordamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Yoqilg‘i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta’mirlash uchun ehtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
Qadoqlash va o‘rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo‘jalik asboblari va qimmat bo‘lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa mehnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Uchinchi bosqichda aylanma mablag‘lar tovar mahsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

Shu tariqa aylanma mablag‘lar barcha bosqichlardan o‘tib, to‘liq aylanishni amalga oshirishini quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

- 1-bosqich - pul-tovar (P-T);
- 2-bosqich - ishlab chiqarish (I.Ch);
- 3-bosqich - tovar-pul (T-P).

Shuni qayd qilib o‘tish muhimki, korxonaning aylanma mablag‘lari bir vaqtning o‘zida uchala bosqichda ham pul mablag‘lari, ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va tayyor mahsulotlar ko‘rinishida mavjud bo‘lishi mumkin. Korxonaning aylanma mablag‘lari harakati ma’lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi hamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko‘zda tutishi ham muhim

ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag'lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag'larning etishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

11.3. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish

Sanoat ishlab chiqarishining uzluksiz va barqaror rivojlanishini ta'minlash, yuqori sifatli va arzon xilma-xil mahsulotlarni ko'plab ishlab chiqaradigan korxonalarining raqobatbardosh bo'lishiga erishish, ularning moliyaviy ahvolini yaxshilash ko'p jihatdan aylanma mablag'larning xajmiga, sifatiga va ulardan oqilona foydalanishga bog'liq. Shu sababli ham Respublikamiz Birinchi Prezidenti Islom Karimov 1997 yil 9 iyulda "Aylanma mablag'larning saqlanishi va o'z vaqtida to'ldirib turilishi uchun ma'suliyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi maxsus farmonga qo'l qo'ydi.

Ushbu farmonda Respublikaning ayrim vazirliklari, idoralari va korxonalarida moliyaviy ahvol qoniqarsiz bo'lib qolayotganligi, o'z aylanma mablag'larini saqlashga e'tiborsiz bo'lishi, shuningdek katta miqdordagi mablag'lar debitorlik qarzlariga ishlatib yuborilayotgani, tayyor mahsulotning normativdan ortiqcha qoldiqlari tarzida o'lik xolatga keltirilayotganligi qayd etildi.

Keyingi 15 yil ichida bu kamchiliklarga barham berildi. Natijada aylanma mablag'larning aylanishi tezlashtirildi va ulardan samarali foydalanishga erishildi.

Kelgusida yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'atlar bilan o'sishiga erishish, diversifikatsiya qilingan va raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish va uning rivojini jadallashtirish aylanma mablag'lardan yanada yaxshiroq foydalanishni taqozo etadi.

Bu borada sanoat ishlab chiqarishi oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish quyidagilarni amalga oshirishni talab qiladi:

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat natijalarini keng qo'llashni;
- ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan me'yor va me'riylar (normativlar) tizimini yaratishni;
- korxonalar o'rtasidagi uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini yanada yuqori darajaga ko'tarish va ishlab chiqarish kooperatsiyasidan keng foydalanishni;
- korxonalarining moddiy-tovar boyliklarida band bo'lgan yirik miqdordagi pul mablag'larini tegishli va adresli maqsadlarga saflashni;
- ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etishni takomillashtirish optimal shakllarini keng qo'llash.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Aylanma mablag'larning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?
2. Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish mexanizmi nimalarni o'z ichiga nimalarni oladi?
4. Aylanma mablag'larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?
5. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish yo'llarini izohlab bering.

12-mavzu. SANOAT MAHSULOTINING SIFATI VA UNING RAQOBATBARDOSHLIGI

- 12.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati
- 12.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari
- 12.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari
- 12.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, Attestatsiya va nazorat qilish

12.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti ishlab chiqariladigan mahsulot sifatiga qat'iy talablar qo'yadi. Chunki hozirgi zamonda har qanday korxonaning omon qolishi, uning tovarlar va xizmatlar bozoridagi mustahkam mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Raqobatbardoshlik ikki ko'rsatkich - baho va mahsulot sifatining darajasi bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni erkinlashtirish davrida ikkinchi omil birinchi o'ringa ko'tarilmoqda. Chunki sifat korxonaning obro'si va yanada gullashi hamda sifatni boshqarish - bu, barcha xodimlar, rahbardan tortib aniq ish bajaruvchi uchun ishning alfa va omegasi, ya'ni avvali va ohiridir. Shu tufayli davlatning iqtisodiy, shu jumladan, sanoat siyosatida sifat masalasi muhim o'rin egallaydi. Mahsulot sifatini oshirish - bu, oqibat-natijada uning miqdori, resurslarni tejash, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni to'laroq qondirish masalasi hisoblanadi. Ya'ni, har qanday mahsulot eng yuqori texnikaviy-iqtisodiy va estetik hamda boshqa bir qator talablarga muvofiq kelishi, jahon bozorida raqobat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Agar sifat muammosi hal etilmasa, ijtimoiy ishlab chiqarish va aholining tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi.

Sifat nima?

Mahsulot (ish, xizmat) sifati - muayyan shu mahsulotning har tomondan foydalanishga mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar yig'indisidir.

Mahsulot sifati - bu, shu mahsulotdan ma'lum maqsadda foydalanish uchun uning yaroqlilik darajasi, mahsulotning xalq xo'jaligi ehtiyojlarini, iste'molchilarning talab va didlarini qondirish qobiliyatidir.

Sanoat mahsuloti sifati tarmoqning, korxonalar (firma)ning faoliyatini rejalashtirishda va uni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Unda mehnatni tashkil qilish, uning jihozlanish darajasi, mutaxassislarning malakasi, ishlab chiqarishni boshqarishning holati ifodalanadi. Mahsulot sifati iqtisodiy jihatdan iste'mol qiymatining o'lchovi va foydalanish darajasi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Mahsulot sifati iqtisodiy kategoriya bo'lib, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning munosabatlarini, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, reja topshiriqlarini bajarish hamda mahsulotga baho belgilash bo'yicha korxonaning davlat bilan munosabatlarini ifoda etadi. Undan tashqari, mahsulot sifati korxonalar o'rtasidagi sifatli mahsulot uchun moddiy rag'batlantirish va sifatsiz mahsulot ishlab chiqarilgani uchun moddiy javobgarlikka tortish buyicha munosabatlarni ifodalaydi.

Mahsulot sifati texnika taraqqiyotining sur'atlarini, mehnat unumdorligini va shu orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ta'riflovchi iqtisodiy kategoriyadir. Mahsulot sifatini muntazam ravishda yaxshilash iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xalq farovonligini o'stirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Mahsulotning miqdori va sifati o'zaro dialektik bog'liqdir. Yuqori sifatli mahsulot sifatsiz tayyorlangan mahsulotga nisbatan jamiyat ehtiyojlarini yuqoriroq darajada qondirishga qodir. Demak, mahsulot sifatini yaxshilash ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha xarajatlarsiz oshirish, demakdir. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati va miqdorining o'zaro bog'liqligi mahsulot sifatini oshirish, jamiyat ehtiyojlarini to'la qondirishga imkon beradi, mamlakatimiz ishlab chiqaruvchi kuchlari o'sishining muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Sifatli mahsulot doimo o'z xaridorlariga ega. Hozirgi davrda mazkur talab qondirilgandagina mahsulotni dunyo bozoriga chiqarish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatga eksportdan keladigan valyuta tushumini ko'paytirish orqali yangi texnika va texnologiyalar sotib olish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, samaradorligini oshirish imkonini beradi. Yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga va uni sotishga erishgan korxonalar o'z ishlab chiqarish salohiyatini yanada yuksaltirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday sub'ektlarning ko'payishi esa mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishi esa, uning aholisini daromadlari va demak, turmush darajasining ham yuksalishiga olib keladi. Natijada sifatli mahsulot va yuqori darajada ko'rsatilgan xizmatlarga talab ko'payadi. Ya'ni, sifatli mahsulot (taklif) o'zining sifatli iste'molchisi (talab)ni yaratadi. Pirovardida jamiyatda yanada yuqoriroq darajada iqtisodiy o'sish ta'minlanadi.

12.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

Sanoat ishlab chiqarishi o'z mahsulotlarining g'oyat turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Bu mahsulotlar tabiiy xususiyatlariga ko'ra, har xil me'yor va xilma-xil sifat ko'rsatkichlariga ega. Lekin, ma'lum sanoat mahsulotlarining muayyan guruhi uchun umumiy ko'rsatkichlar ishlatilishi, boshqa guruhi uchun esa o'ziga xos ko'rsatkichlar qo'llanilishi mumkin.

Mahsulot sifatiga va uning texnikaviy xususiyatlariga baho berish uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

Iste'mol qilish xususiyatlari bo'yicha talabni qondirish ko'rsatkichlari. Bunday ko'rsatkichlar mahsulotdan tayinli, belgilangan ravishda foydalanish natijasida kerakli (zaruriy) samarani tavsiflaydi. Ishlab chiqarish - texnik vazifani bajaruvchi mahsulot uchun mehnat unumdorligi ko'rsatkichi xizmat qilishi mumkin. U baholanayotgan mahsulot yordami bilan qanday hajmdagi mahsulotni tayyorlash yoki ma'lum davr ichida qanday hajmdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishi mumkinligini ifodalaydi.

Mustahkamlik ko'rsatkichlari - buyumlarning bo'zilmasligi, yaxshi saqlanishi, ta'mirlashga qulayligi, shuningdek, chidamliligidir. Mashina va o'lchov asboblarining sifati ularning mustahkamligiga va o'zoq ishlash qobiliyatiga qarab

aniqlanadi. Har bir buyumning mustahkamligi mo'ljallangan muddatda, o'z xizmat parametrlarini o'zgartirmay, zimmasiga yuklatilgan vazifalarni boshqarish, vositaning, ya'ni qurolning ishlash muddati - mo'ljallangan vaqtda ishlash qobiliyatini o'zgartirmaslik xususiyatidir.

Texnologik ko'rsatkichlar mahsulotni tayyorlash va ta'mirlash jarayonida yuqori mehnat unumdorligini ta'minlash uchun konstruktor-texnologik yechimlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Aynan texnika va texnologiya yordamida mahsulot ishlab chiqarishning ommaviyligi, material xarajatlarini, mablag'lar, mehnat va vaqtni oqilona taqsimlash ta'minlanadi.

Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko'rsatkichlari - mahsulotning standartli, unifikatsiyalashgan va original, ya'ni ajoyib, ajralmas qismlar bilan qondirilganligi, to'ydirilganligi, shuningdek, boshqa buyumlarga nisbatan unifikatsiyalashganlik darajasi. Ular traktorni boshqarish uchun kerak bo'lgan kuchlar, mo'zlatgichda dastakning joylashishi, harorat, namlik, yorug'lik, shovqin, vibratsiya, nurlanish, yonuvchi mahsulotlarda uchar gazi va suv bug'ining yig'ilishi bo'lishi mumkin.

Ergonomik ko'rsatkichlar insonning buyum bilan munosabatini va bu buyumdan foydalanishda ro'y beradigan gigiyenik, fiziologik va ruhiy xususiyatlar majmuini aks ettiradi.

Estetik ko'rsatkichlar buyumlarning badiiy-konstruktorlik xususiyatlarini ifodalaydi. Ular buyumning tovar qiyofasi jonliligini, shaklining ma'qulligini, kompozitsiyaning butunliligini, mukammal bajarilganligini va barqarorligini tavsiflaydilar.

Transportabellik ko'rsatkichlari mahsulotning tashish uchun moslashganligini ifodalaydi.

Patent-huquqiy ko'rsatkichlar mahsulotning patentli himoyasini va patentli sarxilligini (asilligini) tavsiflaydi va raqobatbordoshligini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Patent-huquqiy ko'rsatkichlarni aniqlashda buyumlarda yangi texnik omillar borligini, shuningdek, mamlakatda patentlar bilan himoyalangan yechimlarni hisobga olish kerak bo'ladi.

Ekologik ko'rsatkichlar atrof-muhitga xavfli ta'sir ko'rsatish darajasi. U mahsulotni ekspluatatsiya qilish yoki iste'mol qilishda yuzaga keladi. Masalan, zararli qotishmalarning bo'lishi, mahsulotni saqlash, tashish va iste'mol qilishda zararli qismlar, gazlar va nurlarni chiqarish mumkinligi.

Xavfsizlik ko'rsatkichlari - xaridor va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning xavfsizligi uchun mahsulot xususiyatlarini tavsiflaydi, ya'ni mahsulotni montaj qilish, xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash, tashish, iste'mol qilishda xavfsizlikni ta'minlaydilar.

Yuqorida qayd qilib o'tilgan ko'rsatkichlarning yig'indisi mahsulot sifatini tashkil etadi. Buyum mustahkam (pishiq), estetik jihatdan ko'zni qamashtiradigan, o'z vazifasini yaxshi bajaradigan bo'lishi lozim. Lekin, yuqorida qayd etilgan ko'rsatkichlardan tashqari buyumning bahosi ham muhim. Chunki iqtisodiy optimal sifat masalasi baho bilan chambarchas bog'liqdir. Xaridor buyum sotib olganda buyum bahosi u ega bo'lgan xossalar to'plamini qoplashini bilish uchun ularni doimo taqqoslaydi.

Iqtisodiy muqobil sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining bahosi tushuniladi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$IMS = Bs / X_e$$

Bu erda: IMS - iqtisodiy muqobil sifat;

B_s - buyum sifati;

X_e - buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so'm.

Formulaning maxrajini aniqlash murakkab emas, chunki u buyumning sotish bahosini, ekspluatatsiya, ta'mirlash va utilizatsiya qilish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Formula suratini aniqlash esa, qiyinroq kechadi, chunki buyumning sifati juda ko'p va turli - tuman ko'rsatkichlardan iborat. Bu bilan alohida fan «Kvalometriya» shug'ullanadi. U sifatni son jihatdan, ya'ni bir so'mlik xarajatta buyum sifati birligi o'sishini baholashning yetarli darajada ma'qul usulini ishlab chiqqan.

Demak, hozirgi zamon ishlab chiqarishi sharoitida mahsulot sifati - korxonalar samaradorligining, rentabelligining muhim tarkibiy qismidir. Shu sababli unga doimo e'tibor bermoq zarur. Sifat bilan barcha korxonalar direktoridan tortib, aniq ish bajaruvchigacha shug'ullanishi kerak.

Sifatni ta'minlash, loyihalash, saqlash bo'yicha barcha jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga birlashtirilgan.

12.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

Har qanday ishlab chiqarishni rivojlantirish va yuksak darajaga ko'tarish uchun uni boshqarish kerak. «Boshqarish» iborasini mahsulot sifatiga qo'llaganda, mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligini doimiy nazorat qilish, uning belgilovchi shartlari va omillarini maqsadga muvofiq ta'sir qildirish yo'llari bilan mahsulot sifatini loyihalashtirish, ishlab chiqarish va foydalanishda uning zaurur darajada o'rnatilishini, ta'minlanishini va saqlanishini tushunmoq kerak.

Mahsulotning sifatini boshqarish operatsiyalari muhandis-texnik, tashkiliy-texnologik, nazorat va boshqa jarayonlarning o'zaro bog'liqligi majmuasini tashkil etuvchi tartib doirasida olib boriladi.

Mahsulot sifatini boshqarish jarayoni quyidagi operatsiyalardan iborat:

- mahsulot sifati darajasini belgilash;
- mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi buyum va uni ishlab chiqarish jarayonining faoliyati to'g'risidagi axborotlarni yig'ish va o'rganish;
- mahsulot sifatini boshqarish to'g'risida qaror qabul qilish va ob'ektga ta'sir ko'rsatishga tayyorlanish;
- boshqaruvga tegishli buyruqlarni berish;
- boshqarish natijasida mahsulot sifatining o'zgarishi haqidagi axborotlarni yig'ish va tahlil qilish.

Mahsulot sifatini boshqarishda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- mahsulotning texnikaviy darajasi va sifatini o'zoq muddatlarga chamalash;
- mahsulot sifatini oshirishni rejalashtirish va bashorat qilish;
- mahsulot sifatini Attestatsiya qilish;

- mahsulot loyahasini chizish va ishlab chiqarishga joriy etish;
- mahsulot sifatini moddiy-texnik tomondan ta'minlash;
- ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash;
- mahsulot sifatini o'lchashni tashkil etish;
- mutaxassislarni tanlash, joylashtirish, o'qitish va tarbiyalash;
  - sifatli mahsulot ishlab chiqarish darajasini bir tekisda olib borish;
  - ishlab chiqarish vositalarini saqlash, ta'mirlashni tashkil etish;
- mahsulot sifatini oshirishni rag'batlantirish;
- mahsulot sifatini nazorat qilish;
  - standartlarga, o'lchash vositalariga va texnik shartlarga rioya qilish;
- mahsulot sifatini boshqarish huquqini ta'minlash.

Mahsulot sifatini boshqarish uning xossalari, texnologik jarayonlarning ixtisoslashtirish xususiyatlari, ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari va usullarini hisobga olgan holda bajariladi.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid vazifalar va tadbirlar to'zilatganda ularni amalga oshirish imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligi texnikaviy-iqtisodiy jihatdan asoslanadi.

Buning uchun quyidagilar asos qilib olinadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot sifatiga bo'lgan talablar va kelgusida uni takomillashtirish imkoniyatlari;
- mahsulotning sifat darajasini baholash;
  - ishlab chiqarilgan mahsulotda uchragan nuqsonlarni yuzaga chiqarish va tahlil etish;
  - laboratoriyadan o'tkazilgan sinov natijalari, iste'molchilar tomonidan yuborilgan norozilik xujjatlari, texnikaviy nazorat va ma'lumotlar;
  - ilg'or korxonalarining mahsulotlari bilan taqqoslash.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid tadbirlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

- mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan asosiy tajriba va loyihalashtirish ishlari hamda tashkiliy-texnikaviy tadbirlar;
- ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirishga oid tadbirlar;
- xom ashyo va materiallar sifatini oshirish bo'yicha ta'minlovchilarga qo'yiladigan talablar;
- mahsulot sifatini oshirish bo'yicha o'tkaziladigan ilmiy-tadqiqot, tajriba va loyihalashtirish yuzasidan ilmiy-tekshirish, loyihalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar;
- texnikaviy xujjatlarni yaxshilash tadbirlari:
  - texnologik intizomga rioya qilishni tekshirish sharoiti, ishlab chiqarishni o'lchov asboblari bilan ta'minlash, ularning aniq ishlashini kuzatib turish tadbirlari;
  - standartlarni o'zlashtirish, ularga rioya qilish, buyumlarni unifikatsiyalashtirish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, nuqsonlarning oldini olish va iste'molchilar tomonidan bo'ladigan noroziliklarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar.

Bu kabi tadbirlar o'z vaqtida bajarilishini to'la-to'kis ta'minlash uchun ularning bajarilish muddatlari, mas'ul kishilar, muayyan xarajatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi, raqobatbardoshligi hamda boshqa ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Ma'lumki, raqobat va raqobatbardoshlik o'rtasida dialektik aloqadorlik mavjud bo'lib, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Raqobat korxonalarini raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga undaydi.

Raqobatbardoshlik nisbiy o'lchov bo'lib, xususiyati shundan iboratki, uni raqobat predmeti (mahsulot raqobatbardoshligi)ga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Mahsulotning raqobatbardoshligi deganda, iste'molchining aniq ehtiyojlarini qondirish va uni xarid qilish hamda keyinchalik undan foydalanish uchun sarflanadigan xarajatlar darajalari bo'yicha uni, ya'ni mahsulot boshqa shunday tovarlardan ajralib turadigan tavsiflar yig'indisi tushuniladi.

Mahsulotning raqobatbardoshligi - biror bir firma tomonidan ishlab chiqarilgan, raqobatchi firmalarning xuddi shunday tovarlariga qaraganda yaxshiroq iste'mol xususiyatlari va texnik-iqtisodiy parametrlariga ega bo'lgan tovarlarning iste'molchilar tomonidan ajratib olinish «qobiliyati»dir.

Raqobatbardoshlik aynan bozorda ko'zatiladi va tovarlarning iste'molchi ehtiyojlariga muvofiq kelishi solishtirib va tekshirib ko'riladi. Ana shunda tovarning raqobatbardoshligi real xaridni amalga oshirayotgan xaridor uchun jozibadorlik darajasini ko'rsatadi.

12.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish

Mahsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir.

Standartlashtirish - standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, mahsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va xokazolarni ishlab chiqishni va qat'i belgalashni o'z ichiga oladi.

Standartlashtirish mahsulot sifatini boshqarishning tashkiliy va normativ asosi hisoblanadi. U barcha normalarni standart, yo'riqnoma, mahsulotni asoslash uchun kerakli shartlar usuli kabi xujjatlarda aks ettiradi.

Standartlashtirishdan maqsad-mahsulot va xizmatlarning xavfsizligini, raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilar va davlat manfaatlarini himoya qilishdir.

Standartlashtirishning eng muhim ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning rivojlanish sur'ati va darajasiga zaruriy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun esa standartlash fan va texnika hamda amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayanadi.

O'zbekistonda standartlashtirish milliy iqtisodiyotni boshqarish va tashkil etish bilan chambarchas bog'liq. Standartlashtirishdan maqsad - mahsulot va xizmatlarning xavfsizligini, raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilar va davlat manfaatlarini himoya qilishdir. Standartlashning asosiy, eng muhim vazifasi xalq xo'jaligi, aholi, mamlakat mudofaasi uchun tayyorlanadigan mahsulotlarga yuqori talablar belgilovchi normativ-texnik hujjatlar tizimini yaratish hamda ushbu xujjatdan to'g'ri foydalanishni nazorat qilishdan iborat.

Harakatdagi, mavjud standartlashtirish tizimi quyidagilarni ishlab chiqishga va doimiy faol holatda bo'lishiga imkoniyat yaratadi:

- yagona texnik til;
- mahsulotning muhim texnik tavsifining unifikatsiyalashgan qatorlari, ya'ni o'lcham ayirmasi (qo'yim va tushish, kuchlanish, tez-tez qaytalanish va boshqalar);
- umum mashinasozlikda ishlatiladigan buyumlarning tiporazmer qatorlari va namunali konstruksiyalari (podshipniklar, krepej, kesuvchi asboblari va boshqalar);
- texnik-iqtisodiy axborotlar klassifikatorlari tizimi;
- materiallar va moddalar xossalari to'g'risida aniq ma'lumotlar beradigan dalillarni.

O'zbekiston standartlash tizimi xalqaro, regional va milliy tizimlar bilan uyg'unlashishi va quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- sifat va mahsulot nomenklaturasi, xizmat va jarayonlar, insonlarning hayoti va sog'lig'i, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha iste'molchilar va davlat manfaatlarini;
- mahsulot mos kelishining o'zaro almashuvi, ya'ni bir-birini almashtira olishini;
- mehnat va moddiy resurslarni tejashga ko'maklashish hamda ishlab chiqarishning iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashni;
- ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar va yirik loyihalarning normativ-texnik bazasini yaratishni;
- ishlab chiqarishda va savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etishni, dunyo bozorida mahsulot raqobatbardoshligini, xalqaro mehnat taqsimotida samarali qatnashishini va h.k.larni ta'minlashi kerak.

Standartlashtirish bir qator tamoyillarga asoslanadi:

- tarmoqlanish - umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar, jarayonlar, munosabatlar tatbiq etish mumkin bo'lgan ob'ektlar doirasini aniqlaydi;
- variantlilik - oqilona xilma-xillik, rang-baranglikni yaratish - standartlashgan ob'ektga kiruvchi standart elementlarning oqilona turlari minimumini ta'minlaydi;
- tizimlilik - standartga tizim elementi sifatida qaraydi;
- o'zaro almashuvchanlik - texnikaga muvofiq turli vaqt-makonning turli nuqtalarida tayyorlangan bir xil detallarni yig'ish yoki almashtirishni nazarda tutadi.

Standart deganda nima tushuniladi?

Standart inglizcha «standard» so'zidan olingan bo'lib, norma, namuna, o'lcham ma'nosini bildiradi. U boshqa ob'ektlarni taqqoslash uchun dastlabki ob'ekt deb qabul qilingan namuna, etalon, model, standartlanadigan ob'ektga quyiladigan va vakolatli idoralar tomonidan tasdiqlangan normalar, qoidalar, talablarni belgilovchi normativ-texnik xujjat. Standart inson faoliyatining barcha sohasiga, ilm-fanga, texnikaga, sanoat, qishloq xo'jaligiga, qurilishga, transport va aloqaga, ta'lim va boshqa sohalarga taalluqlidir.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasining Davlat standartlash tizimi (DST) shakllandi va u O'zbekistonda standartlar to'zish, izohlash va tarqatish jarayonlarini tartibga keltirdi. Bu borada O'zbekiston Standartlashtirish, meteorologiya va sertifikatlantirish agentligi («O'zstandart») olib borayotgan keng ko'lamli ishlarni alohida e'tirof etish joiz.

«O‘zstandart» agentligi bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulotning sifat darajasini belgilovchi, ko‘rsatkichlar raqobatdoshligini ta‘minlovchi, ishlab chiqaruvchilarga yetarli miqdorda axborotlar yetkazib beruvchi markazdir.

«O‘zstandart» agentligi tomonidan ishlab chiqilgan «Sifat menejmenti va mahsulotlarni sinash» tizimi mahsulot sifat ko‘rsatkichini baholash bilan birga me‘yoriy xujjatlar asosida to‘g‘ri ma‘lumotga ega bo‘lish talablarini o‘rnatadi.

Hozirgi kunda Davlat standartlash tizimi (DST) beshta asosiy standartni o‘z ichiga oladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi standartlashtirish tizimi. Asosiy qoidalar;
2. Tarmoq standartlari;
3. Texnik shartlarni kelishish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi;
4. Korxonaning standartlari. Umumiy qoidalar;
5. Xalqaro (davlatlararo, mintaqaviy) standartlar.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish munosabati bilan Xalqaro standartlashtirishning roli, ahamiyati beqiyos darajada kuchaydi. Chunki, xalqaro standartlashtirish ilmiy-texnika va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga katta imkoniyat yaratadi. Ular xalqaro aloqalarni kengaytirishga, mavjudlarini takomillashtirishga yordam beradi. Hozirgi kunda jahonda 400 dan ortiq Xalqaro va regional (hududiy) tashkilotlar mavjud (2000 yil). Standartlashtirish sohasida yirik xalqaro tashkilotlar - BMTga qarashli evropa iqtisodiy komissiyasi (YeYeKOON), standartlashtirish bo‘yicha Xalqaro tashkilot (ISO) ishlab turibdi.

Mahsulot sifati nazariyasi va amaliyotida mahsulotni sertifikatlashtirish masalasi muhim o‘rin tutadi.

Mahsulotni sertifikatlashtirish uning aniq belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash usullaridan biri hisoblanadi.

Mahsulot yoki bajarilgan ishning belgilangan talablarga muvofiqligiga oid faoliyat uchun tegishli xujjat beriladi. Uni «sertifikat» deb ataydilar.

Sertifikat lotincha «certifikatis» so‘zidan olingan bo‘lib, tasdiqlangan degan ma‘noni bildiradi. Birinchidan, u biror faktni tasdiqlovchi hujjat (masalan, malaka oshirilganligi to‘g‘risidagi hujjat); ikkinchidan, maxsus obligatsiyalar va aksiyalarning nomi; uchinchidan, sug‘urta shartnomasida uning shartlari yoziladigan hujjat; to‘rtinchidan, maxsus idoralar (savdo palatasi, Davlat inspeksiyasi va boshqalar) beradigan va mahsulot, tovar, buyum, mol sifatini tasdiqlaydigan hujjat; beshinchidan, qishloq xo‘jaligida urug‘lik navini va sifatini tasdiqlaydigan hujjat. Sertifikati bo‘lmagan taqdirda urug‘lik (oddiy) navsiz don sifatida qabul qilinadi.

Muvofiqligini tasdiqlash jarayonida bajariladigan operatsiyalar, ya‘ni har bir ayrim ish faoliyatlarini quyidagi chizmada ko‘rish mumkin:

Respublikada sertifikatlash ishlarini yaxshilash maqsadida 1993 yilning 28 dekabrda Oliy Majlis tomonidan «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to‘g‘risida»gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonun sertifikatlashtirishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini, shuningdek, majburiyatlar va javobgarliklarni belgilab beradi. Ushbu qonun 4 ta bob va 23 moddadan iborat bo‘lib, ularda umumiy qoidalar, sertifikatlashtirish faoliyatiga doir umumiy talablar, mahsulotlarni majburiy va ixtiyoriy sertifikatlashtirish, nizolarni qarab chiqish, sertifikatlashtirish

to'g'risidagi qonun hujjatlarini bo'zganligi uchun javobgarlik masalalari bayon etilgan.

Standartlashtirish va sertifikatlashtirish ishlarini tashkil etish, muvofiqlashtirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ho'zuridagi O'zbekiston Davlat standartlash, metrologiya va sertifikatsiya agentligi «O'zstandart», Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi, tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash va Mudofaa vazirliklari zimmasiga yuklatilgan.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati qanday?
2. Mahsulot sifati ko'rsatkichlari haqida nimalardan iborat?
3. Standartlashtirish va standartlarning ahamiyatini nimalarda ko'rish mumkin?
4. Sertifikatsiyalash va sertifikatlarga ta'rif bering?

13-mavzu. SANOATDA TANNARX, FOYDA VA ISHLAB CHIQUARISH RYENTABYELLIGI

- 13.1 Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari
- 13.2 Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash
- 13.3 Foyda va rentabellik
- 13.4 Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

13.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Iqtisodiyot nazariyasida qiymat va tannarx masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, qiymat tushunchasi borasida bir qator munozarali fikrlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar tovarning qiymatini uning natijaliligi bilan bog'lasalar, ayrimlari tovar qiymati - tovar ishlab chiqaruvchilarning tovarda gavdalangan va unda moddiylashgan ijtimoiy mehnati, deb hisoblaydilar. Boshqalari esa, tovarning qiymatini ushbu tovarga bo'lgan talab va taklif, ya'ni tovarning noyobligi belgilaydi, deyiladi.

Umuman olganda, tovarning qiymati uning boshqa tovarga ayirboshlana olish darajasini aniqlash uchun zarurdir. Narx (baho) va qiymat tushunchalari orasida deyarli farq yo'q. Faqatgina narx (baho) - bu, tovar qiymatining puldagi ifodasidir halos.

Iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi kategoriyasidan ham keng foydalaniladi. Qiymat va ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ishlab chiqarish sub'ektining daromadi yoki foydasi hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi - mahsulotni ishlab chiqarish, ya'ni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan boqlik bo'lgan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Sanoat oldida turgan asosiy vazifalardan biri - mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishdir. Bu vazifaning bajarilishi natijasida ishlab chiqarishni

rivojlantirishga va aholining turmush darajasini oshirishga imkoniyat yaratiladi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan bekamu-ko‘st foydalanish bu ko‘rsatkichlarning rolini oshirishni taqozo etadi. Shu sababli «tannarx» atamasining mohiyati, ahamiyati, mazmuni va shakllarini yaxshi bilish hamda uni pasaytirish masalasiga katta e‘tibor berish kerak.

Biron-bir mahsulot ishlab chiqarish uchun ma‘lum miqdorda xom ashyo va materiallar, mehnat va ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan boshqa yuklama xarajatlar sarflanadi. Mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko‘rsatkichi ishlab chiqarishni rivojlantirishda va uni tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish ishlab chiqarish rentabelligini oshirish, ya‘ni foydani ko‘paytirishning, mavjud resurslar bilan ishlab chiqarish hajmini o‘stirishning muhim omili hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko‘rsatkichi ishlab chiqarish sifat ko‘rsatkichlari orasida alohida o‘rin tutadi.

Ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etish, texnika va materiallardan foydalanish, moddiy-texnika ta‘minotini takomillashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash borasidagi hamma o‘zgarishlar xarajatlar darajasida aks etadi. Shu sababli ham biz mahsulot tannarxi ishlab chiqarish samaradorligining sifat ko‘rsatkichlari tizimida muhim o‘rin egallaydi, deya olamiz. Binobarin, shuning uchun ham mahsulot ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlarni ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra guruhlash muhim ahamiyat kasb etadi.

13.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini aniqlash va uni hosil qiluvchi xarajatlarni turkumlash mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom»ga muvofiq amalga oshiriladi.

Mahsulot (ishlar, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra, quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarilib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

I. Ishlab chiqarish bilan bog‘liq moddiy xarajatlar.

Ularga quyidagilar tegishli bo‘ladi:

1.1. Ishlab chiqariladigan mahsulot asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xom ashyo va materiallar.

1.2. Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, to'zatishtish va ulardan foydalanish), ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni to'zatishtish uchun ehtiyot qismlar, instrumentlar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa arzonbaho ashyolarning eskirishi.

1.3. Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar.

1.4. Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, lekin ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xom ashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xom ashyo, materiallar, detallar, instrumentlar, inventarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan sexga keltirish va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli bo'ladi.

1.5. Tabiiy xom ashyo (er rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan erni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalari tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xom ashyo tarmoqlari uchun - yog'och-taxta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muxitni tiklash xarajatlari.

1.6. Texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari.

1.7. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish hamda xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasi va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani

iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va o'zatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi).

1.8. Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi.

1.9. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar).

1.10. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

1.11. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanishi, ishlatilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi.

1.12. «Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik takdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, xususan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'imlardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

II. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

2.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajariladigan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajariladigan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki xujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tusdagi to'lovlar.

2.2. Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar.

2.3. Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tusidagi to'lovlar, shu jumladan:

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaktda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

- ko'p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'ixati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, xususan, ushbu sharoitlardagi o'zluksiz ish staji uchun ustamalar;

- aloqa, temir yo'l, dars, avtomobil transporti va katta yo'llar xodimlari doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tusiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish haqiga,

xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo'nagan paytadan boshlab shu joyga qaytib kelgan paytigacha to'lanadigan yo'lda o'tgan har bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruksiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlarga ishning ko'chma va qatnov xususiyata uchun ustama;

- doimiy ravishda er osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;

- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsiyentlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsiyentlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, xodimlarning meteorologiya sharoitlariga kura va transport tashkilotlari aybi bilan yo'lda tutilib qolingun kunlar uchun tarif stavkasi.

2.4. Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash.

2.5. Ishlamagan vaqt uchun haq to'lash:

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yilgi) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yilgi) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishida tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'rikdan o'tash bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to'lash;

- donor xodimlarga qonini tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalar) mehnat haqi to'lash.

2.6. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huqukiy tUSDagi to'zilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi.

2.7. Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

III. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar. Ularga quyidagilar kiradi:

3.1. Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tUSDagi majburiy ajratmalar.

3.2. Nodavlat pensiya jamg'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar.

IV. Asosiy fondlar ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi. Ularga quyidagilar kiradi:

4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish), lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumla kiradi.

4.2. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Foydali foydalagan muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgolanadi, biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

V. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar. Ularni hisobga olishning navbatdagi kompleks moddolari *I, II, III, IV* - bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

5.1. Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari:

- ishlab chiqarishni xom ashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, moslamalar va boshqa mehnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari;

- asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari (texnik ko'rik va qarov, joriy va mukammal to'zatishtirish xarajatlari). Asosiy ishlab chiqarish vositalarini barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) to'zatishtirishni xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z kuchi bilan o'tkazish xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, meqnat haqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha mahsulot (ishlar, xizmat)lar tannarxiga kiritiladi.

Zarurat bo'lganda ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ruhsati bilan mukammal to'zatishtirish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zahirasini tashkil qilishlari mumkin. Ushbu zahiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir ob'ektini mukammal to'zatishtirishning davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Zahiraga ajratmalar normasi har bir hisobot yili ohirida qayta ko'rib chiqiladi va zarur bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zahira mablag'lari summasi ushbu ob'ektini tuzatishga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'yicha tuzatish kiritilishi kerak: agar haqiqiy xarajatlar zahiradagidan oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.

- yong'indan saqlash va qo'riqlashni hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni texnikaviy foydalanish qoidalari, nazarda tutilgan boshqa maxsus talablar bilan ta'minlash ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Idoradan tashqari, qo‘riqlash xarajatlari bunday qo‘riqlash mavjud bo‘lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo‘lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

- ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo‘lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog‘liq xarajatlar;

- tabiatni muhofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog‘liq joriy xarajatlar, jumladan, ifloslantaruvchi moddalarni atrof-muxitga yo‘l qo‘yiladigan normalar doirasida va undan ortiqcha chiqarganlik uchun to‘lovlar;

- ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlari va texnika xavfsizligini ta‘minlash xarajatlari;

- xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog‘liq bo‘lgan sog‘liqni muhofaza qilish tadbirlari;

- tekin ko‘rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga oziq-ovqatlar qiymati, xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to‘lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formal kiyim-bosh, mahsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo‘yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi);

- ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo‘lgan boshqaruvning texnik vositalarini, aloqa o‘zellarini, signalizatsiya vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini, hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko‘rsatish xarajatlari;

- qonun xujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo‘lgan xodimlarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to‘lash.

5.2. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo‘lgan xizmat safarlariga yuborish bo‘yicha normalar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.

5.3. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug‘urta qilish xarajatlari.

5.4. Brak tufayli kelib chiqadigan yo‘qotishlar.

5.5. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko‘ra bekor turishlar tufayli yo‘qotishlar.

5.6. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli to‘zatish va ularga kafolatli xizmat ko‘rsatish xarajatlari.

5.7. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatlash qilish xarajatlari.

5.8. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo‘qotilishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to‘lanadigan nafaqalar.

5.9. Umumiy foydalaniladigan yo‘lovchilar transporti xizmat ko‘rsatmaydigan yo‘nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog‘liq xarajatlar.

Mahsulot tannarxi nazariyasida **mahsulot tannarxi strukturasi** degan muhim tushuncha mavjud. U ayrim xarajatlarning mahsulot ishlab chiqarish uchun

sarflanadigan jami xarajatlar summasidagi nisbatini ko'rsatadi. Odatda, struktura foiz hisobida o'lchanadi.

Tannarx strukturasi tarmoqlar va korxonalarining xususiyatiga, ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarishning tashkil qilinishiga bog'liqdir.

Mahsulot tannarxining strukturasi o'zgaras miqdor hisoblanmaydi. Sanoatning o'sishi, texnika va ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashishi, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning yaxshilanishi, ish haqi miqdorining o'zgarishi, iste'mol buyumlari baholarining tartibga tushishi va transport tariflarining o'zgarishi bilan mahsulot tannarxi strukturasi ham o'zgaradi.

Mahsulot tannarxida qaysi guruhdagi xarajatlar asosiy o'rin tutishiga qarab, sanoat tarmoqlari bir-biridan fark qiladi - ko'p mehnat, ko'p material, ko'p energiya, ko'p mablag' talab kiladigan bo'ladi.

Ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish, tannarx strukturasi va ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy tahlil qilish ishlab chiqarishda yuz beradigan asosiy texnik-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish, ishlab chiqarishdagi chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llarini belgilashga imkon beradi.

13.3. Foyda va rentabellik

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foyda bozor munosabatlarining muhim kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

- ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;

- turli darajadagi budjetlarni shakllantiradi;

- xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimullarni o'ynaydi;

- ilmiy - texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy summasi - korxonada balansdagi mavjud ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari, xo'jaliklarning moliya-xo'jalik faoliyatlari natijasida olingan foyda summasidir. Foydaning umumiy summasi tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxonada yordamchi xo'jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan, realizatsiyadan tashqari foyda va uy-joy kommunal xo'jaligi, har xil jarimalar, penya va hokazolardan tashkil topadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YaF), bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - MIT,$$

Bu erda: *YaF* - yalpi foyda;

SST - sotishdan olingan sof tushum;

MIT - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda - bu, mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va qo'shimcha asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = Y_{aF} - DX + BD + BZ,$$

Bu erda: *AFF* - asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DF - davr xarajatlari;

BD - asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ - asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

- xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) - bu, asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

Bu erda: *UF* - umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX - moliyaviy faoliyat xarajatlari.

- soliq to'lagungacha olingan foyda - bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda, plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ.$$

Bu erda: *STF* - soliq to'lagungacha olingan foyda;

FP - favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ - favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar.

UF - yilning sof foydasi - bu, soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi sub'ekt ixtiyorida qoladi, o'zi dadaromadi (foydasidan) to'lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlangan holda soliqlar to'lagunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS.$$

Bu erda: *SF* - sof foyda;

DS - daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

BS - boshqa soliqlar va to'lovlar.

Har bir korxonaga yashashi va ravnaq topishi uchun foyda olishi kerak. Korxonaga foydani o'z rivojini ta'minlovchi birinchi muhim omil deb biladi. Foydani maksimallashtirish bilan shug'ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo'ladi. Makroiqtisodiyot sohasida uzoq muddatga foydani maksimallashtirish masalasiga katta e'tibor berilishi shunday iboratki, shu asosda firma faoliyati oldindan bashorat qilinadi,

Mulk egasini o'zi boshqaradigan, unchalik katta bo'lmagan korxonada, ularni yuritish bilan bog'liq bo'lgan hamma qarorlarda foydani ko'paytirish asosiy o'rin tutadi. Juda katta va yirik korxonalarda rahbar (boshqaruvchi)lar kundalik qarorlarni qabul qilishda mulk egalari har doim ham boshqaruvchilar faoliyatini nazorat ostida saqlay olmaydilar. Shuning uchun boshqaruvchilarda va korxonaga rahbarlik qilishda ma'lum darajada erkinliklar bo'lib, ular foydani maksimallashtirish bilan yetarli

shugʻullanmasliklari, mulk egasi boʻlmaganliklari uchun uzoq muddatli manfaat oʻrniga qisqa manfaatni afzal koʻrishlari mumkin. Boshqaruvchilar koʻpincha foydani maksimallashtirish oʻrniga daromadni koʻpaytirish yoki aksiyadorlarni qiziqtirish uchun dividendni oshirishga harakat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ular yuqori lavozimga erishish yoki katta mukofotlar olish maqsadida foyda keyinchalik kamayib ketsa ham hozirgi kunning oʻzida oshirishga harakat qiladilar. Shu tufayli bunday rahbarlar oʻz lavozimlaridan chetlashtirilishi va korxonani boshqa rahbarlarga topshirish zaruriyati yuzaga keladi.

Yuqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

- haqiqiy foyda;
- oʻrtacha foyda;
- monopol foyda yoki iqtisodiy renta;
- maksimal foyda.

Haqiqiy foyda - bu, haqiqatda hisobot maʼlumotlari, yaʼni haqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda hisoblanadi. Bu foyda korxonaga moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manbadir.

Oʻrtacha foyda deganda, boshqa hamma korxonalar kabi sarflangan kapitalga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega boʻlish tushuniladi. Oʻrtacha foyda korxonaga (firma)ning faoliyat koʻrsatayotgan sohada, tarmoqda qolishini taʼminlaydi. Bunday foydaning yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka erishganidan dalolat beradi. Oʻrtacha foydani koʻpincha iqtisodiy foyda deb ataydilar.

Monopol foyda yoki iqtisodiy renta - bu, cheklangan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida sodir boʻlgan foyda hisoblanadi. Masalan, ikkita korxonaga bir xil erga ega boʻlib, erna olish bilan bogʻliq xarajatlar bir xil boʻlishgan sharoitida birinchi er transport tarmogʻiga yaqin boʻlganligi uchun mahsulotni tashishga 10 mln. soʻm kam sarf qilinishi mumkin, ana shu 10 mln. soʻm uning qoʻshimcha foydasi hisoblanadi. Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillari cheklanganligidan kelib chiqadi va u yoki bu ishlab chiqarish omiliga berish holatini bildirgan baho bilan shu omilning eng kam bahosi oʻrtasidagi farkdan iborat boʻladi.

Maksimal foyda - bu, bir birlik qoʻshimcha mahsulotni sotishdan olingan daromadni shu bir birlik qoʻshimcha mahsulotga qilingan xarajat miqdori bilan babbarobar kelishi natijasida olingan foyda. Shu holda rentabellikning eng yuqori darajasiga erishilgan boʻladi. Shunga koʻra, foydani maksimallashtirish degani, eng yuqori rentabellikni taʼminlash, deganidir.

Rentabellik sanoat va uning tarmoqlarining moliyaviy faoliyatini ifodalovchi muhim koʻrsatkichlardan biri hisoblanadi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud. Ulardan eng muhimi mahsulot rentabelligi koʻrsatkichi hisoblanadi va quyidagicha ifodalanadi:

$R_a = \text{mahsulot sotishdan olingan foyda} / \text{mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari}$

Rentabellik darajasi koʻrsatkichining yuqori boʻlishi korxonaga ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonaning maʼlum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini koʻrsatadi.

Rentabellik darajasini ko‘tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

13.4. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasida “Birinchi – islohotlarning qay darajada samara berayotganini ko‘rsatadigan maqsadli dasturlarni amalga oshirish natijadorligi. Bular qatorida sanoat va boshqa tarmoqlarni rivojlantirishning quyidagi iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlarini keltirish mumkin: ishlab chiqarish quvvatlarining ahvoli, xarajatlarni va tannarxni pasaytirish, mahalliyashtirish va rentabellik darajasini, mahsulot raqobatdoshligini so‘zsiz oshirish. Tarmoqlar bo‘yicha tannarx o‘rtacha 10 foizga qisqartirilgan bo‘lsa-da, kimyo va engil sanoat, avtomobilsozlik, qurilish materiallari va boshqa bir qator tarmoqlarning ayrim mahsulotlari qimmatligi sababli tashqi bozorlarda raqobatdosh bo‘la olmayapti. Ayrim korxonalar zarar bilan ishlamoqda.»-deb tannarxni kamaytirish muammosiga katta e‘tibor zarurligi ta’kidlandi¹¹¹.

Mehnat unumdorligini oshirish, xom ashyo va material, yoqilg‘i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko‘rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari, xarajatlarni kamaytirish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish uchun esa ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish hamda ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etishning ilg‘or usullarini joriy qilish orqali har bir mehnatchi tomonidan tayyorlanayotgan mahsulotni ko‘paytirish kerak. Bu holda har bir mahsulot birligiga sarflanadigan ish haqi qisqaradi, ammo ishchining umumiy ish haqi esa ortib boradi. Mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan jadal o‘sgandagina tannarx pasayadi.

Mehnat unumdorligining o‘shish mohiyati shundan iboratki, bunda mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mehnatning ulushi esa ortadi, biroq mahsulot birligi uchun ketadigan mehnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg‘i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog‘liq bo‘lgan sarflarni qisqartirish kerak bo‘ladi.

Xizmat ko‘rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalaridagi ma‘muriy-boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish,

---

¹¹¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: O‘zbekiston, 2017. – 34 b.

asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi.

Unumsiz xarajatlarni (jarima to'lash, penya va hokazolar) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni korxonaning ichida uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlovchi omillar hisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash hamda kompleks avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun sarflanadigan solishtirma xarajatlarni kamaytiradi.

Har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish darajasini hisoblash uchun, eng avvalo, undagi zahira, foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlash kerak. Ular ko'zga tashlanadigan, yuzaki, juda murakkab, ko'z ilg'amaydigan bo'lishi mumkin. Faqat chuqur, har taraflama iqtisodiy-texnik tahlildan keyin ularni aniqlash, topish mumkin bo'ladi.

Zahiralar har xil belgilarga qarab guruhlarga ajratilishi mumkin. Ular, eng avvalo, to'planish joyiga ko'ra, ichki ishlab chiqarish va tashqi rezervlarga ajraladi.

Tashqi rezervlarga tarmoqlar bo'yicha rezervlar, regional (hududiy) va tabiiy-ekologik rezervlar kiradi.

Rezervlar safarbar etilishi muddati bo'yicha joriy va istiqbolli rezervlarga ajraladi.

Rezervlarni ishlab chiqarish jarayonlarining elementlari bo'yicha ham guruhlarga bo'lish mumkin. Bunday rezervlarga mehnat, moddiy va asosiy fondlardan foydalanish rezervlari kiradi.

Korxonalar yoki tarmoq faoliyatini tahlil etish uchun rezervlarni ikkiga bo'lib ko'rish mumkin:

- tashkiliy-texnikaviy rezervlar;
- ijtimoiy - iqtisodiy rezervlar.

Yuqorida keltirilgan barcha rezervlar, ya'ni foydalanilmayotgan imkoniyatlarni safarbar etish, ishga solish hamda shu asosda tannarxni keskin pasaytirish uchun bir qator omillardan keng foydalanish va ularni hisoblab chiqish kerak. U ishning metodikasi, usulini «Korxonalar faoliyatini tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish» fani bo'yicha ma'ro'zalarda, amaliy mashg'ulotlarda chuqurroq va har tomonlama tushuntirib beriladi.

Mahsulot tannarxini rejalashtirish mehnat, moddiy va moliyaviy mablag'lardan oqilona foydalanish asosida ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishishga qaratilganidir. Tannarx rejasi quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Mahsulot tannarxini pasaytirish rejasi;
2. Mahsulot tannarxini kalkulyakiyalash;
3. Ishlab chiqarish xarajatlari smetasi;
4. Tovar va sotiladigan mahsulot tannarxining hisobi.

Tannarx rejasi, ikki bosqichda ishlab chiqiladi. Birinchi bosqichda, eng avvalo, hisobot yilida rejalarining bajarilishi tahlil etiladi, mahsulot tannarxini

pasaytirish, foyda va rentabellikni oshirish rezervlari aniqlanadi va aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlari belgilanadi, reja loyihasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda esa rejaning o'zil-kesil loyihasi ishlab chiqiladi va bu reja topshiriqlari korxonaga bo'limlariga yetkaziladi.

Mahsulot tannarxi va uni pasaytirish topshiriqlari davlat va korxonaga rejasida yuqoridan belgilanmaydigan, aksincha, korxonalarining o'zida hisob qilinadigan ko'rsatkich hisoblanadi. Shunga qaramay, mahsulot tannarxi sanoat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib qolaveradi. Chunki sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirish ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish rezervlaridan biri hisoblanadi. Mahsulot tannarxi qanchalik past bo'lsa, albatta, boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lgan holda (masalan, xuddi o'sha mahsulotning narxi barqaror bo'lganda) uni sotishdan kelgan foyda ham shunchalik ko'p bo'ladi.

Shu sababli yaqin va uzoq kelajakda ham ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxining pasaytirish inqirozga qarshi choralar dasturida belgilangan vazifalardan biri hisoblanadi.

2017 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017 yilda sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishni nazarda tutuvchi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab berilgan¹¹². Shu jumladan, ma'nan va jismonan eskirgan uskunalarni yangilash hamda modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda energiya samaradorligini oshirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu yo'nalishga korxonalarining mablag'lari va tijorat banklar kreditlari hisobidan 602 000,0 mln. so'm investitsiyalar yo'naltiriladi, bu esa mahalliy mahsulotlarning, birinchi navbatda, tashqi bozorlarda raqobatdoshligini va tarmoqlarning eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tannarx va qiymat muammolarini o'rganishning qanday an'anaviy usullarini bilasiz?
2. Tannarxning tarkibi, strukturasi va uni pasaytirish yo'llari nimalardan iborat?
3. Foyda va uni maksimallashtirish masalalarining ahamiyatini nimalarda ko'rish mumkin?
4. Rentabellik va uni hisoblash usullariga ta'rif bering?
5. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida tannarx masalalariga berilgan e'tibor nimalardan iborat?

---

¹¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi Farmoni. 7 fevral 2017 yil. <http://press-service.uz/uz/document/5482/>.

14-mavzu. SANOAT ISHLAB CHIQRISHIDA BAHO VA BAHONI SHAKLLANTIRISH

- 14.1 Baho-bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi
- 14.2 Bahoning funksiyalari va turlari

14.1. Baho - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi

Baho kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jihatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho siyosati davlat iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muhim ajralmas qismidir. Shu sababli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishda, mehnatkashlarning tashabbusi va omilkorligini rivojlantirishda baho belgilash siyosati alohida o'rin egallaydi. Bahoni ho'jalik mexanizmi va o'zini o'zi pul bilan ta'minlashning ustuni deyish mumkin. Jamoaning va ayrim xodimning daromadlari, ular iqtisodiy manfaatlari narxning, ya'ni bahoning to'g'ri belgilanishiga bog'liq.

Baho bamisoli barometr kabi bozor holatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Baho pul muomalasi holati, kreditlash samaradorligi va iqtisodiyotning moliyaviy sog'lomligi bilan bog'liq. Davlatning, korxonalar va ularda ishlovchilarning, umuman, aholining o'zaro bog'lanishi baho yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy resurslardan foydalanish ta'minlanadi, yalpi ichki mahsulotni hisobga olish va taqsimlash amalga oshiriladi. Bahoni tovar qiymati belgilaydi, ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida u aniq qiymatdan yuqori yoki kam bo'lishi mumkin. Bu esa, bozordagi o'sha mahsulotga bo'lgan talab va taklifga bog'liq. Tovar bahosining darajasi, shuningdek, tovarning ijtimoiy foydaliligi darajasi va boshqa tovarlar o'rnini bosa olishi, muomaladagi pulning xarid quvvatiga ham bog'liq bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho yordamida korxonalar ishlab chiqarishini tashkil etishning asosiy muommolaridan biri, nima ishlab chiqarish foydali ekanligini hal etishdir. Baho tovar taklifi, aholining to'lov qobiliyati, ishlab chiqarish resurslarining oshib yoki kamayib ketishi to'g'risida korxonalar egalariga axborot beruvchi vosita hamdir. Bahoning yana bir vazifasi qiymat o'lchovidir.

Nazorat jihatdan olib qaralganda, baho-tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Amaliy jihatdan qaralganda esa, baho-muhim iqtisodiy vosita, dastak hisoblanadi.

Bunda qilingan xarajatlar va olingan natija ma'lum bir narx yordamida hisob-kitob qilinadi.

Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishdagi mehnat sarflanishi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarining yaratilishida moddiylashgan va jonli mehnat sarf etiladi. Ularning majmuasi - qiymatdir. Ammo qiymat har qanday mehnat sarfi emas. Qiymat tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mehnat sarfi, aniqrog'i, ehtiyojni qondira olgani sababli bozorda tan olingan mehnat sarfidir, chunki mehnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor

etadi va shu qismi qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Muayyan baho sharoitida ko'proq foyda olish uchun xarajatlarni kamaytirish zarur.

Baholar tovar-pul munosabatlari muomalasining shakli va sotiladigan mahsulot turiga ko'ra farqlanadi. Bahoning turlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular yagona tizimni tashkil etadi. Mazkur tizimning muhim elementlari quyidagilardir:

- *ulgurji baholar.* Ular firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganlirida qo'llaniladi. Ulgurji baho korxonalariga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlanishi zarur;

- *chakana baholar.* Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baholarga davlat savdosi, xususiy shaxsiy mulk egalari do'konlari va bozorda yuzaga kelayotgan baholar kiradi. Chakana baho darajasi aholining peal daromadlari bilan belgilanadi.

- *xarid baholari* qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

- *dunyo baholari* xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baholar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir etadi. Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijlimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida har ikki tomon ishtirok etadi. Xaridor deganda, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarini tushunamiz. Baholarning shakllanishida tovarni ishlab chiqarishdan tortib, iste'molga etgungacha bo'lgan mehnat sarflari ishtirok etadi. Jamiki xarajatlar baho tarkibiga kiradi.

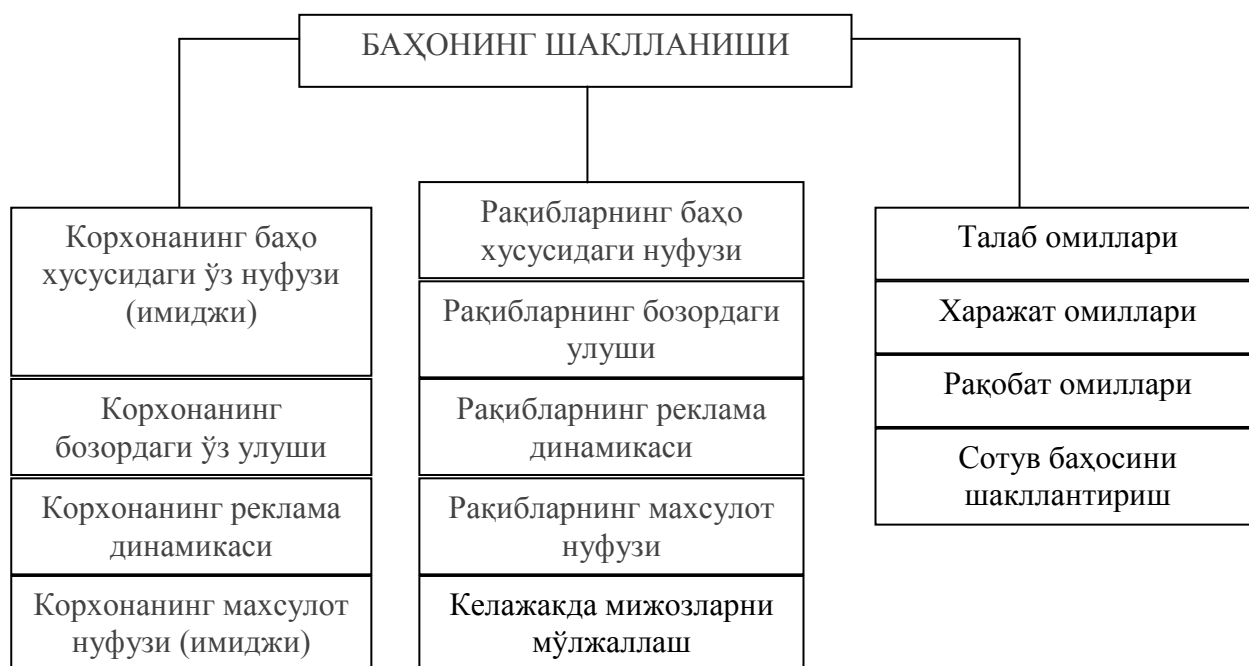
Bahoni shakllantiradigan asosiy omillar esa quyidagicha:

- Iqtisodiy xarajat darajasi;
- Tovarlarning naflilik darajasi;
- Tovarga bo'lgan talab va uning taklifi;
- Raqobat shakllari va usullari;
- Tovarni iste'mol qilish vaqti.

Raqobat cheklangan bozorlarda (sof monopoliya, monopolistik raqobat, oligopoliya) ishlab chiqaruvchilarning o'zni bozor narxlarini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Monopoliya sharoitida bozorda bir turdagi mahsulotlar taklif qilinishi sababli baho ustidan to'liq nazorat amalga oshiriladi. Bu degani monopolist ishlab chiqaruvchilarning narx belgilashdagi hukmronligi, iste'molchi daromadlari cheklanganligi bilan to'qnash qiladi. O'rnini bosuvchi tovarlarning mavjudligi ham ularning baho belgilashdagi mutlaq imkoniyatini cheklaydi.

Oligopoliya sharoitida esa alohida ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) bir-biriga bog'liq bo'lganliklari sababli baholarni mustaqil belgilashga botina olmaydilar. Faqat baho belgilashda yashirincha kelishishlari mumkin.

Bahoning shakllanishini quyidagicha ifodalash mumkin:

14.1-chizma. Bahoning shakllanishi¹¹³

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida bahoning roli va ahamiyati beqiyosdir. Ma'lumki, hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Bu iqtisodiyot er yuzidagi ko'pgina davlatlarda turli darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda. Uning mohiyat belgilarini eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rish mumkin. Shunday belgilaridan biri, narxlarning liberallasuvi, narx-navoning erkin shakllanishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi. U bozordagi talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuvi asosida yuzaga keladi. Kelishilgan narxlar esa bozor munosabatlariga xizmat qiladi. Narx pul bilan o'lchanadi. Bozor iqtisodiyoti pulsiz bo'lishi mumkin emas. Pul esa, iqtisodiy munosabatlarning asosiy vositasi bo'lib, iqtisodiyotda o'ta muhim rol o'ynaydi. Pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Pul oboroti, pul emissiyasi, qadri-qimmat, inflyasiya, valyuta kursi kabi hodisalar iqtisodiy vaziyatning ko'zguasi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarni sifati va narxiga qarab tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Baho shakllanishida raqobat muhim o'rin tutadi. Raqobatda yutib chiqish yoki yutkazish bahoni belgilashga ham bog'liq. Raqobatlashuv jarayonida xaridor ko'p bo'lsa, yuqori narx tashkil topadi. Agar sotuvchilar ko'p bo'lib, ular raqobatlashishsa, past baholar vujudga keladi.

Raqobat kurashida xarajatlarni qoplamaydigan, binobarin, zarar keltiradigan o'ta past baholar ham paydo bo'ladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalikni

¹¹³ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.: "Sano-standart", 2014., 215- bet.

oqilona yuritish esa moliyaviy aloqalar va qiymat qonunlaridan foydalanishni talab qiladi.

Ayrim buyumlarning bahosini o'zgartirish evaziga davlat ularga bo'lgan ehtiyojni hamda ularni xarid qilishni boshqaradi. Jumladan, inson sog'lig'iga putur yetkazuvchi mahsulotlarning narxini oshirish evaziga ularning xarid qilinishini chegaralash va aksincha, ba'zi oziq-ovqat mahsulotlarining narxini me'yorda ushlab turish orqali ehtiyojlarni to'laroq qondirish mulohazamizga dalil bo'la oladi.

14.2. Bahoning funksiyalari va turlari

Bahoning iqtisodiy mazmunini uning fuksiyalari yaqqol ko'rsatib beradi. Baho nimaga tegishli bo'lishidan qat'i nazar (tovar, xizmat, ish kuchi, qarz puli narxini - buning farqi yo'q) besh asosiy funksiyani bajaradi:

1. Bozor muvozanatini ta'minlash funksiyasi. Bunda baho bozordagi talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. Hisob-kitob, o'lchov funksiyasi. Baho qiymatning puldagi ifodasi, chunki bajarilgan ish xajmi, foyda-zararning barchasi baho asosida hisob-kitob qilinadi.

3. Iqtisodiy regulyator funksiyasi. Baho bozor iqtisodiyotining asosiy vositalaridan biridir. Undagi o'zgarish bozor holati (kon'yukturasi)ni bildiradi.

4. Raqobat vositasi funksiyasi. Raqobat bozor iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi kuch, baho vositasida bellashuv raqobatning asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Korxonalar o'z raqiblarini engish, ularni bozordan siqib chiqarish uchun bahoni o'zgartirib turadilar.

5. Ijtimoiy himoya funksiyasi. Baho ayrim aholi toifalarini kambag'allikdan saklash vazifasini o'taydi. Odatda, aholining nochor va muhtoj qatlamlariga tovarlar arzonlashtirilgan baholarda sotiladi.

Bular ijtimoiy dotatsiyalangan baholar bo'lib, ularni moliyaviy jihatdan davlat budjeti yoki budjetdan tashqari mablag'lar ta'minlaydi. Dotatsiyalangan baholarni davlat belgilaydi.

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos tizimi bor, u o'zaro bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi, ammo turli maqsadlarda qo'llanuvchi baholar majmuasidan tashkil topadi. Bahoning shakllanish jarayoni murakkab bo'lib, uning ishtirokchilari g'oyat ko'pchilikni tashkil etadi. Baholar turli vazifalarni bajarganligi sababli ham ularning turi ko'p.

Baholarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. Ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin.

2. Chakana baxolar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi.

3. Nufuzli baholar. Bu baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.

4. Dotatsiyali baholar. Bunda tovarlar davlat budjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi.

5. Davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan buyurtma berilganda qo'llaniladi.

6. Mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi.

7. Milliy va jahon baholari-alohida tovarning baynalmilal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi.

8. Standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan kat'i standart narxlar qo'llaniladi.

9. Preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun muljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi.

10. Ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish mobaynida tadbirkor ent avvalo, o'zi uchun maqbul bo'lgan baho ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qiladi. Shu maqsadda u bahoni uchga ajratadi. Ya'ni maksimal (eng yuqori), minimal (eng past) va ob'ektiv baho.

Maksimal baho - (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir.

Minimal baho - (qo'shilishi mumkin bo'lgan eng past baho) - bu tovar narxining shunday ko'rsatkichiki, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi.

Ob'ektiv baho - bu, tarkibida o'rtacha sifat ko'rsatkichlariga ega bo'lgan u yoki bu tovarning o'rtacha bahosidir.

Bahoning iqtisodiyotdagi o'rni beqiyos bo'lganidan uning har bir turidan oqilona foydalanish tadbirkorlik uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli korxonalar va firmalar narx belgilashga katta e'tibor beradilar. Ular o'zlarining narx strategiyasini ishlab chiqishda quyidagi maqsadlarni ko'zlaydilar:

- tovar sotishni ko'paytirish;
- ko'proq foyda olish;
- o'rni, muayyan mavqeini saqlab qolish.

Tovar sotishni ko'paytirishdan uch natija kutiladi: a) tovar sotishni ko'paytirish orqali bozorda o'z xissasini oshirish, imkon bo'lganda bozorni o'z nazoratiga olish; b) har bir tovarni (tovar birligini) sotishdan tushadigan foydaning kamayishiga rozi bo'lgan holda tovarlarni ko'plab sotish orqali keladigan yalpi foydani oshirish; v) tovarni ko'p sotish natijasida uning hajmiga nisbatan savdo-sotiq xarajatlarini qisqartirish.

Bozordan raqiblarni surib chiqarib, o'z mavqeini mustaxkamlash uchun firmalar maxsus narx qo'llaydilar, uni bozorga kirib olish narxi yoki demping narx deb ataladi.

Bu narx raqibni sindirishga qaratilganligidan davlat uni ta'qiklaydi, shu sababli firmalar uni yashirin qo'llaydilar va bu ish rasmiy narxning bir qismini kechib yuborish shaklida bo'ladi. Bunday narx raqibni sindirishga qaratilganligidan uni davlat taqiqlaydi. Baholash borasidagi kamchilik va nuqsonlarga barham berish uchun narx belgilashning yagona tizimini yaratish zarurligini hisobga olib Vazirlar Mahkamasini 2010 yilning 28 oktyabrda "tovar (ishlar, xizmatlar)ga tartibga

solinadigan narxlar (tariflar)ni deklaratsiyalash (tasdiqlash) va belgilash tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida’gi qarorni qabul qildi.

O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi, moliya vazirligi va mahalliy idoralar tomonidan ushbu qaror ijrosi yuzasidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tufayli narxlarni tartibga solishning yagona tizimi amal qila boshladi.

Shu sababli mustaqillik yillarida narxlarni erkinlashtirish, baholash mexnazimini takomillashtirish va bozor regulyatori bo‘lgan bahoning rolini mustahkamlash borasida ham nazorat, ham amaliy ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, oxirgi o‘n yil mobaynida baholashning metodologiyasi va metodikasini takomillashtirish tufayli moliyaviy menedjerlar ishlab chiqarishning samaradorligini variantli tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ldilar, faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlarni chuqur detalizatsiyalash asosida bahoni aniq hisoblashga erishdilar. Oqibat natijada 2010 yilga kelib narx belgilashning yagona tizimi yaratildi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni qanday?
2. Baho funksiyalari nimalardan iborat?
3. Bahoning turlariga ta’rif bering?
4. Sanoat ishlab chiqarishida baholash tizimini yaxshilash yo‘llarini nimalarda ko‘rish mumkin?
5. Xorijiy mamlakatlarda baho va baholash qanday va nimalardan iborat?

15-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish

15.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

15.2. Sanoatni joylashtirish omillari

15.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlar

15.4. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

15.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

15.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatni mamlakat hududida oqilona joylashtirish – jamiyat qurilishining eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib, respublika va har bir iqtisodiy rayon xalq xo‘jaligini yuqori darajaga ko‘tarish va rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Ma’lumki, ishlab chiqaruvchi kuchlar va uning eng muhim elementi bo‘lgan sanoatni joylashtirishning asosiy qonuniyatlari ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi. Shu sababli hozirgi bozor munosabatlarini shakllantirishda, uning barcha tarmoqlarini joylashtirishda iqtisodiy islohotni davlat amalga oshirmoqda va bu uning tarkibiy qismi hisoblanadi hamda uni amalga oshirish milliy iqtisodiyotimizning hozirgi holati va strategik vazifalari bilan belgilanadi.

Sanoatni joylashtirish deganda, uni er shari hududida, shuningdek, ayrim mamlakat yoki iqtisodiy rayonlarda taqsimlanishi tushuniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish uning hududiy tashkil etish shakllarini ifodalaydi va u korxonalar (firma)larni ma'muriy va iqtisodiy rayonlarda joylashtirishda namoyon bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotning bu real sektorini joylashtirish ham bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ijtimoiy mehnat taqsimoti unsuri bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti (HMT) soddaroq qilib aytganda, turli joylarning mamlakat yoki viloyatlar, tumanlar, shaharlarning har xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «bashorati» shakllanadi va ularning hududiy tizimdagi o'rnini o'z ifodasini topadi.

HMT keng ma'noda – bu ishlab chiqarish sohalarini (tarmoqlarini) hududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi, mehnat va boshqa resurslari kabi hamda mintaqaning bozorining hajmi, aholisining sotib olish qobiliyati, infratuzilma va kommunikatsion tizimning rivojlanganligi darajasi kabi omillarga qarab joylashtirilishini nazarda tutadi.

Sanoat ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish - kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini yuqori sur'atlarda amalga oshirish, mamlakat tabiiy boyliklaridan har tomonlama samarali foydalanish va buning natijasida ijtimoiy mehnat unumdorligini yuksaltirish, har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish, mamlakat barcha iqtisodiy hududlarini bir tekis rivojlantirish, shahar va qishloq hamda sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi tafovutni yo'qotish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish imkonini beradi.

Sanoatning oqilona joylashishi transport va qishloq xo'jaligining joylashishiga hamda yangi shahar va qishloqlarning paydo bo'lishiga, ayrim iqtisodiy hududlarning muayyan mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuviga olib keladi.

Sanoatni iqtisodiy hududlar bo'ylab joylashtirish ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish jarayoniga uzluksiz erishish, tejamkor ijtimoiy mehnat unumdorligi o'sishi hamda aholining moddiy va madaniy faravonligining ko'tarilishi sanoat ishlab chiqarilishini joylashtirishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligi mezonidir.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning fundamental qoidalari, ya'ni tamoyillari mavjud bo'lib, ular ishlab chiqarish kuchlarini, xususan, sanoatni mamlakat bo'yicha oqilona joylashtirish, iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sanoat ishlab chiqarishini avvalambor xomashyo, yoqilg'i-energetika manbalariga yaqin va nihoyat, sanoat mahsulotlarini iste'molchi hududlarga tobora yaqinroq joylashtirish;

- iqtisodiy hududlar o'rtasida mehnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy hududlar xo'jaligining majmualari rivojlanishini ta'minlash;

- har qaysi viloyat va tumanlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini baravarlantirishga intilish;

- sanoat tarmoqlarini joylashtirishda respublikaning mudofaa strategiyasiga asoslanish;

- mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda o‘zaro teng manfaatli munosabatlarni o‘rnatish, xalqaro mehnat taqsimoti negizida samaradorlikka erishish, jahon xo‘jaligiga integratsiyalashuvni jadallashtirish;

- sanoat korxonalarini joylashtirishda hududning ekologik vaziyatini hisobga olish, atrof – muhitga chiqindilar chiqarishning me‘yoriy normalariga asoslanish va hokazo.

Yuqorida keltirilganlardan ma‘lumki, sanoat ishlab chiqarishini xomashyo manbaiga va iste‘molchi hududlarga yaqin joylashtirish sanoatni oqilona joylashtirishning eng muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Sanoatning xomashyo bazasiga yaqin bo‘lishi qayta ishlashning barcha tadrijiy bosqichlarida ushbu resursni qayta ishlashdan tortib, yarim fabrikatdan tayyor mahsulot olishga qadar, mehnatning eng kam sarflash imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, elektroenergetika ko‘pincha suv yoki yoqilg‘i bazasida rivojlanadi, to‘qimachilik sanoati xomashyo manbaiga yaqinlashtiriladi, oziq-ovqat sanoati esa ko‘proq iste‘molchi hududlarda joylashtiriladi. Sanoatni xomashyo va yoqilg‘i-energetika manbaiga yaqinlashtirish hududlarda mavjud resurslarni qayta ishlash sohasiga jalb etish, korxonalar (firma)larning oqilona o‘lchamini (razmerini) belgilash imkoniyatini beradi. Xomashyo, yoqilg‘i va tayyor mahsulotni uzoq masofaga tashishni kamaytiradi va shu asosda ijtimoiy mehnatni anchagina tejashga olib keladi.

Sanoatning xomashyo, yoqilg‘i-energetika manbalari va iste‘molchilarga yaqin joylashtirilishi sanoat ishlab chiqarishini mamlakat bo‘ylab bir tekis taqsimlanishini ta‘minlamaydi. Chunki mamlakat bo‘ylab ishlab chiqarish resurslari notekis taqsimlangan.

Sanoatni bir tekisda joylashtirish sanoat taraqqiyotining bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos sifat xususiyati. Lekin uning barcha sohalarini duch kelgan hududga majburan joylashtirish tavsiya etilmaydi. Hududlarning sanoat rivojlanishi orasida bunday tenglikka erishish ko‘p hollarda bir qator sanoat korxonalarini ularga tegishli shart-sharoitlar yo‘q hududlarga sun‘iy ravishda joylashtirishga, ijtimoiy mehnatning ortiqcha xarajatlariga olib kelishi mumkin.

Sanoatni xomashyo va yoqilg‘i-energetika manbaiga yaqinlashtirish va ishlab chiqarishni mamlakat hududi bo‘ylab bir tekis joylashtirish intensiv ravishda ruy beradigan fan-texnika taraqqiyoti imkoniyat tug‘diradi. Elektronizatsiyalashtirishning har taraflama rivojlanishi, ishlab chiqarishni kompyuterlashtirish, yangi texnologiyalardan keng foydalanish, sanoat ishlab chiqarishining tabiiy jug‘rofiy (geografik) muhitga tobeligini, qaramligini susaytiradi, sanoatni joylashtirish punktlarini ancha erkin (puxta) tanlab olishga moddiy-texnik shart-sharoitlar yaratib beradi. Elektronizatsiyalash va ximiyalashtirish ishlab chiqarish sohasiga yangidan yangi materiallarni, ishlab chiqarish chiqindilarini, ikkilamchi resurslarni jalb etadi. Xomashyodan majmualari foydalanish turli xildagi ishlab chiqarishlarni birlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyoti geologik - qidiruv ishlarini kengaytirishga, mamlakatning turli hududlarida mineral xomashyoning yangi konlarini ochishga imkoniyat tug‘diradi. Sanoatni joylashtirish rejasi, yangi korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan hududlar va punktlari tanlanishining har tomonlama iqtisodiy asoslanishini talab qiladi.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligi ijtimoiy mehnat unumdorligida namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy rayonlar o‘rtasida mehnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy rayonlar xo‘jaligining majmualiy rivojlanishi sanoatni joylashtirishning muhim tamoyili bo‘lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy rayonlar xo‘jaligining majmualiy rivojlanishi hududlarning o‘zaro mehnat taqsimoti natijasida o‘ziga xos ixtisoslashuviga olib keladi. Ayrim iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi ularda mavjud bo‘lgan tabiiy boyliklarga va ushbu boyliklardan xalq xo‘jaligi miqyosida oqilona foydalanish darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Mamlakat ichki resurslaridan to‘liq va samarali foydalanish har bir hududning respublika miqyosida ayrim bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvini talab qiladi va shu bilan birga har bir hududda shu hudud talablarini qondiradigan tarmoqlar rivojlanishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning yana bir muhim tamoyili - mamlakatlararo do‘stlik va o‘zaro iqtisodiy yordam asosida tashkil topgan xalqaro mehnat taqsimotidir. Bunday mehnat taqsimoti har bir mamlakatda oqilona iqtisodiyot tarkibini barpo etish va rivojlanishi uchun tabiiy va iqtisodiy jihatdan qulay sharoitga ega bo‘lgan sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvini ta‘minlaydi.

15.2. Sanoatni joylashtirish omillari

Yuqorida qayd qilingan tamoyillarni amalga oshirishda korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan joylarni tanlashga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar e‘tiborga olinadi.

Sanoatni joylashtirishga tabiiy va texnik-texnologik, demografik, iqtisodiy, ekologik omillar, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, transport vositalari, ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ta‘sir ko‘rsatadi.

Tabiiy omillarga: foydali qazilmalar, gidroenergetika va o‘rmon boyliklarining miqdor va sifat ko‘rsatkichlari, hududning iqlim sharoitlari, tabiiy suv yo‘llari hamda mehnat resurslarining joylashishi kiradi. Yuqoridagi barcha omillar ekologik omil bilan hisoblashishlari shart. Hozirgi ekologik vaziyat shuni taqozo etadi. Tog‘-kon sanoati va gidroenergetika tarmoqlarida tabiiy sharoit korxonalarining texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlariga ta‘sir ko‘rsatadi va bu tarmoq korxonalarini joylashtirish foydali qazilmalar va gidravlik resurslar joylanishiga bog‘liq bo‘ladi. Qora metallurgiya va kimyo sanoati korxonalarining joylashishi asosan suv resurslariga bog‘liq.

Aholi va ishlab chiqarishning joylashishi o‘rtasida o‘zaro mustahkam aloqa mavjud. Mehnat resurslarining geografik joylashishi, avvalo, ko‘p mehnat sarflanadigan sanoat tarmoqlarining joylashishiga ta‘sir etadi. Shuning uchun aholi siyrak bo‘lgan hududlarda ko‘p mehnat talab qiladigan sanoat tarmoqlari (asbobsozlik, radiotexnika, engil sanoat) joylashtirilmaydi.

Sanoat tarmoqlarini joylashtirishda ayrim hududlar mehnat resurslarining tarkibi va tuzilishi hamda malakaviy darajasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, mashinasozlikning (avtomobilsozlik, asbobsozlik, aniq mashinasozlik) yuqori malaka talab qiluvchi tarmoqlari shunday malakali kadrlar bor erda joylashtiriladi, xotin-

qizlar mehnatini talab qiluvchi engil sanoat aholining zich va ayollar ishchi kuchi taklifi yuqori bo'lgan hududlarda rivojlantiriladi.

Fan-texnika taraqqiyoti hamma sanoat tarmoqlarini joylashtirishning asosiy omili hisoblanadi. Kimyolashtirish sanoatni joylashtirishga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Kimyoviy usullarni qo'llash sanoatning joylashishiga iqlim ta'sirini kamaytirmoqda, natijada sanoatning respublika hududi bo'ylab bir tekis joylashuviga sharoit yaratmoqda. Sanoatning joylashishiga texnologik jarayonlar xarakteri ham ta'sir etadi. Birinchidan, ishlab chiqarish texnologiyasi talab qilinadigan xomashyo va energiya xarakteri, ishlab chiqaruvchi tayyor mahsulot turi va xususiyatlari, xomashyo va tayyor mahsulotni tashish sharoitlarining o'zgarishiga bog'liq. Ikkinchidan, hududning o'ziga xos xususiyatlari joylashtirilayotgan korxonalarining texnologik jarayonini tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Yer osti boyliklarini qazib chiqarish va xomashyo hamda yoqilg'ini boyitish texnologiyasining takomillashuvi tog'-kon sanoatini tekis joylashtirish imkonini beradi. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks avtomatlashtirish va kompyuterlashtirish mahsulotga sarflanadigan mehnatni kamaytiradi. Shu tufayli kompyuter texnologiyasiga asoslangan korxonalar (firma)larni aholi siyrak hududlarga joylashtirilsa, katta samara olish mumkin.

Sanoatni joylashtirishda – Konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish kabi ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning progressiv shakllari katta rol o'ynaydi. Ishlab chiqarishning Konsentratsiyalashuvi natijasida korxonalar iste'mol qilishi uchun juda katta xomashyo va energetika bazasini vujudga keltirish, korxonalar mahsulotini iste'mol qiluvchi hududni kengaytirish talab qilinadi. Natijada transport xarajatlari oshib ketadi, korxonalarini joylashtirish nuqtasi va maydonini tanlash masalasi ancha qiyinlashadi. Shu sababli hozirgi bozor sharoitiga o'tishda yirik korxonalarini joylashtirish o'rniga o'rta va kichik korxonalarini asoslashda transport omilini hisobga olish kerak bo'ladi.

Ixtisoslashtirish ham sanoatni joylashtirishga xuddi Konsentratsiyalash kabi ta'sir ko'rsatadi, chunki ixtisoslashtirish bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirishdan iboratdir. Shuning uchun ixtisoslashtirish darajasi oshgan sari transportga talab ortib boradi. Korxonalar (firma)larni u yoki bu hududga joylashtirishda bunday xarajatlarning miqdorini albatta, hisobga olish kerak.

Korxonalarini kooperativlashtirishning sanoatni joylashtirishga ta'sirini hududiy ishlab chiqarish majmualarini barpo qilish misolida ko'rish mumkin. Hududiy sanoat majmui uzoq vaqt o'zaro kooperativlashgan aloqa qiluvchi har xil sanoat tarmog'iga xos bo'lgan bir qator korxonalardan iborat. Kooperativlash omilini hisobga olmay turib joylashtiriluvchi ob'ekt yoki majmualarning iqtisodiy samaradorligini to'g'ri aniqlash mumkin emas.

Ishlab chiqarishni kombinatlashtirish sanoatni joylashtirishga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kombinatlar – yuqori mujassamlashgan korxonalar. Shuning uchun ularni joylashtirish mujassamlashtirishga o'xshashdir.

Respublika mudofaa qobiliyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish sanoatni joylashtirishni tashkil etishda albatta e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sanoatni joylashtirishga oldindan meros qolgan ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, dastlab tashkil etilgan hunarmandchilik markazlari, ular infrastrukturasi shu erning o'zida yoki shu hududga yaqin bo'lgan joylarda barpo etilishi zaruratini tug'diradi.

15.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar

Ayrim sanoat tarmoqlarining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari ishlab chiqarishni joylashtirishga aloqadordir. Shuning uchun ayrim tarmoqlarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Elektr stansiyalarini joylashtirishda mineral yoqilg'ilarni tashish mumkin bo'lgan holda, suv resurslarini ko'chirish mumkin emasligi hisobga olinadi.

Qora metallurgiya sanoati korxonalarini joylashtirishda uning xomashyo bazasi, ishlab chiqariladigan mahsulot nomenklaturasi, korxonasi turi, tarmoqning suvga talabi hamda yirik metallurgiya kombinatlarining boshqa tarmoqlar joylashishini va yirik shaharlar paydo bo'lishini e'tiborga olish zarur.

Kimyo sanoatining turli tarmoqlarini joylashtirishda zamonaviy kimyo texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni kimyo sanoatiga tegishli xomashyoning ko'pligi, energetika resurslari hamda ko'p tarmoqlarning chiqindilarini majmuali tarzda qayta ishlash, bir turdagi xomashyodan turli va bir turdagi mahsulotlarni har xil xomashyodan olish, sintetik materiallarni barcha iqtisodiy hududlarda ishlab chiqarish mumkinligi hisobga olinadi.

Mashinasozlik sanoatini joylashtirishda ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatlari, tarmoqning metallga bo'lgan talabi, ularni tashish masalalari, ayrim iqtisodiy rayonlar sanoatining ixtisoslashuvi, iqtisodiy hududlarning industrial rivojlanish darajasi, mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kooperativlashtirish, mashinasozlik sanoati mahsulotlariga barcha hududlarda talabning doimiyligi e'tiborga olish zarur.

Yengil sanoat, oziq-ovqat sanoatining ko'pgina tarmoqlari mamlakatning barcha iqtisodiy rayonlari, bir qator tarmoqlar esa muayyan hududlarda joylashadi. Bular – tikuvchilik, trikotaj, poyafzal, qandolat, un-yorma, makaron mahsulotlaridir. Non va alkogolsiz ichimliklar sanoati esa har bir aholi punktida joylashtirilishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan tarmoqlar va to'qimachilik sanoati iste'mol bozori doirasi keng hududlarda joylashadi. Bunga sabab xomashyoni tayyor mahsulotga nisbatan tashish osonroq, tayyor mahsulot assortimenti iste'mol qiluvchi ma'lum hudud aholisining jinsiy va yosh jihatdan tarkibiga, milliy mentalitetiga bog'liq bo'lishidir. Xomashyo bazasiga yaqin joyda esa shakar, yog'-moy, konserva, spirt, vinochilik, paxta tozalash va shu kabi tarmoqlar joylashadi. Shunday qilib, korxonalarini joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslash paytida har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri hisobga olish, ishlab chiqarishni joylashtirishning umumiy tamoyillariga tayanish butun sanoatni joylashtirishning yuqori samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Natijada ijtimoiy mehnat unumdorligi oshadi. Bu esa milliy iqtisodiyotning rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi.

15.4. Ayrim korxonalarni joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

Sanoat korxonasini joylashtirish hududi va joyini tanlash yangi quriladigan korxonalar hajmi va ixtisoslashishini hamda yangi qurilayotgan korxonalar ishlab turgan, loyihalananayotgan korxonalar bilan aloqalarini aniqlash sanoat korxonalarini faqat to'g'ri jug'rofik joylashtirishning muhim masalalarigina bo'lib qolmay, balki yangi va ishlab turgan korxonalarni rekonstruksiya qilishni loyihalashning ham muhim masalasidir. Loyihaning yuqoridagi masalalariga bag'ishlangan qismi qolgan barcha qismlarining ishlashi uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bu qismda korxonani mazkur joyda qurishning maqsadga muvofiqligi, xomashyo, yoqilg'i, energiya va suv manbalari, loyihalananayotgan korxonaning qiymati va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari aniqlanadi:

a) korxonalarni joylashtirish hududini tanlash;

Sanoat korxonasini qurish uchun tanlangan hudud (iqtisodiy hudud) quyidagi talablarga javob bermog'i lozim: hududda xomashyo, yoqilg'i, asosiy va yordamchi mahsulotlar mavjud bo'lmog'i kerak hamda loyihalashtirilayotgan korxonalar mahsulotiga yetarli talab bo'lishi zarur. Bundan tashqari, qurilayotgan korxonalar uchun tanlangan hudud ishlab chiqarish kuchlari majmuasi rivojlanishini va mahalliy xomashyo, energetika resurslaridan to'la foydalanishni ta'minlashi lozim. Tanlangan hududda quriladigan korxonalar ular mansub bo'lgan tarmoqlarning mamlakat hududi bo'ylab bir tekis joylashishini ta'minlanmog'i kerak.

b) korxonani joylashtirish punktini asoslash;

Yangi korxonani joylashtirish hududi har tomonlama iqtisodiy asoslanib bo'lgach, shu hudud ichida korxonalar qurilish o'rnini (punkti) belgilanadi. Korxonani joylashtirish punkti to'g'ri tanlanganligi qurilishning qancha davom etishiga, uning qiymatiga va korxonaning istiqbolda iqtisodiy samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi.

Korxonani joylashtirish punktini asoslashda yirik shaharlarda sanoatning haddan tashqari, mujassamlashib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmazligiga, korxonalarni yagona energetika va umumiy kommunikatsiyalarga ega bo'lgan ishlab chiqarish shaklida qurish maqsadga muvofiqligiga, aholi joylarining rivojlanishini hamda qabul qilingan sanitariya-gigiyena talablari va normalariga rioya qilinishi zarur.

Tanlangan qurilish punkti transport xarajatlari kam bo'lishi uchun xomashyo manbaiga va iste'mol joylariga maksimal yaqin bo'lmog'i lozim. Punktni tanlashda korxonani qurish uchun maydonni tanlash va uni iqtisodiy baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Maydon gorizontal yuzaga ega bo'lmog'i lozim. Barcha binolar, inshootlar, korxonalar, transport xo'jaligini maydonda ratsional joylashtirish, kelajakda kengaytirish, temir yo'l magistraliga oson qo'shilish, suv bilan oson ta'minlanish va ortiqcha suvlarni oqizib yuborish, yaqin oraliqda joylashgan aholi punktiga ega bo'lgan sanitariya-gigiyena talablariga javob berishi zarur.

15.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Mustaqillik yillarida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishda yirik o'zgarishlar ro'y berdi. Ayrim hududlar o'rtasida yangidan-yangi aloqalar o'rnatildi,

ularning o'zgarishlar davrigacha bo'lgan ixtisoslanishi tubdan o'zgardi. Sanoatda qayta ishlash uchun yangi hududlarda joylashgan bir qator foydali qazilma konlari ishga tushirildi. U erlarda kuchli sanoat majmualari tashkil topdi. Bu o'zgarishlar yuqorida aytib o'tilgan sanoatni joylashtirish tamoyillari O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi asosida ro'y berdi va bu ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshirilishiga olib keldi.

Sanoatni joylashtirishda ro'y beradigan tub o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina ko'rsatkichlar yordamida hisobga olinadi. Lekin, bu o'zgarishlarning bir qismini miqdor jihatdan o'lchash mumkin emas, chunki ular siljishlarning sifat jihatidan natijasini ko'rsatadi. Bular qatoriga yangi hududlarning juda katta foydali qazilma resurslarini sanoatda foydalanish uchun ishga tushirish, ilgari nisbatan qoloq hududlarning industrial va agrar hududlarga bo'linishini yo'qotish va shu kabilar kiradi.

Sanoat joylashishidagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligini miqdor jihatdan hisoblashda birinchi navbatda xalq xo'jaligiga sarflangan kapital mablag'lar samaradorligini oshirish ko'zda tutiladi.

Sanoatni joylashtirishdagi siljishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning muhim ko'rsatkichlaridan yana biri mehnat unumdorligining oshishidir. Respublikaning markaziy hududlarida joylashgan bir qator tarmoq korxonalari boshqa hududlardagi korxonalariga nisbatan yuqoriroq mehnat unumdorligiga ega. Lekin boshqa hududlarda qurilayotgan korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni hal etadilar.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlaydigan yana bir ko'rsatkich mahsulot tannarxidir. Boshqa hududlarda joylashgan korxonalar mahsulotining tannarxi rivojlangan hududlardagi korxonalaridan bir muncha past bo'lishi mumkin. Lekin bunday yuqotish mamlakat miqyosida amalga oshirilayotgan iqtisodiy – ijtimoiy taraqqiyot tufayli barham topadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan amalga oshirilgan anchagina siljishlar bilan birga, mustaqillikka erishilgungacha mamlakat sanoatini joylashtirishda yo'l qo'yilgan bir qator kamchiliklar hali ham to'la barham topgani yo'q. Hududlar ichra va hududlararo kooperativlashtirishda ham bir qator muammolar mavjud. Bularning barchasi sanoat mahsulotlarining asosiy turlarini xomashyo va yoqilg'ini nihoyatda uzoq va qarama-qarshi tarablarga tashish zaruriyatini tug'dirishi natijasida ijtimoiy mehnat unumdorligining ko'tarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois bozor iqtisodiyotining keyingi bosqichiga o'tish davrida sanoatni oqilona joylashtirish masalasiga katta e'tibor berish kerak bo'ladi.

Sanoatni joylashtirish borasidagi muammolarni hal etish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor berish kerak:

- respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bozor sharoitiga mos ravishda olib borilishi, uning tabiiy boyliklaridan oqilona va samarali foydalanish hamda kooperativlashtirish afzalliklaridan to‘la-to‘kis foydalanish;
- kichik va o‘rta biznesga tegishli sanoat korxonalarini qishloqlarda yaratish, ayniqsa qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini olib kirish maqsadga muvofiq bo‘lar edi;
- sanoat ob‘ektlarining qurilish muddatini qisqartirish va ulardan foydalanish xarajatlarini keskin kamaytirish;
- tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitlarini yaratish va h.k.

Sanoat ob‘ektlarini joylashtirish samaradorligini aniqlashda kapital qo‘yilmaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning rasmiy usulidan foydalanish mumkin. Bu usulga binoan sanoat korxonasini joylashtirishning iqtisodiy jihatdan eng qulay loyiha-mahsulot birligiga sarflanadigan ijtimoiy mehnat kamayishini ta‘minlovchi variant tanlab olinadi. U quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$X_h = T + e_k \cdot K,$$

bu erda:

T – konkret hudud sharoitida tayyorlanadigan mahsulotning to‘la tannarxi;

e_k – kapital qo‘yilmaning normativ qiyosiy samaradorlik koeffitsiyenti;

K - ishlab chiqarish quvvatini yaratish uchun lozim bo‘lgan kapital quyilma miqdori.

Sanoat ob‘ektlarini joylashtirishning qiyosiy samaradorligini aniqlash kapital quyilma va mahsulot tannarxini hisoblashni va boshqa sharoitlarni ham batafsil aniqlash hamda har tomonlama taqqoslashni va barcha imkoniyatlarni nazarda tutishni taqozo etadi.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati nimada?
- 2 Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidalari) nimalardan iborat?
3. Sanoatni joylashtirishga ta‘sir etuvchi shart-sharoitlarni nimalarda ko‘rish mumkin?
4. Tarmoqlarni joylashtirishdagi o‘ziga xos xususiyatlarga ta‘rif bering?
5. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishdagi siljishlar va istiqboldagi vazifalar nimalardan iborat?

**MAVZULAR BO‘YICHA TAQDIMOT
SLAYDLARI VA VIDYEO ROLIKLAR**

1-Мавзу. Фаннинг предмети ва вазифалари

РЕЖА

1.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарларидан келиб чиққан ҳолда фаннинг вазифалари.

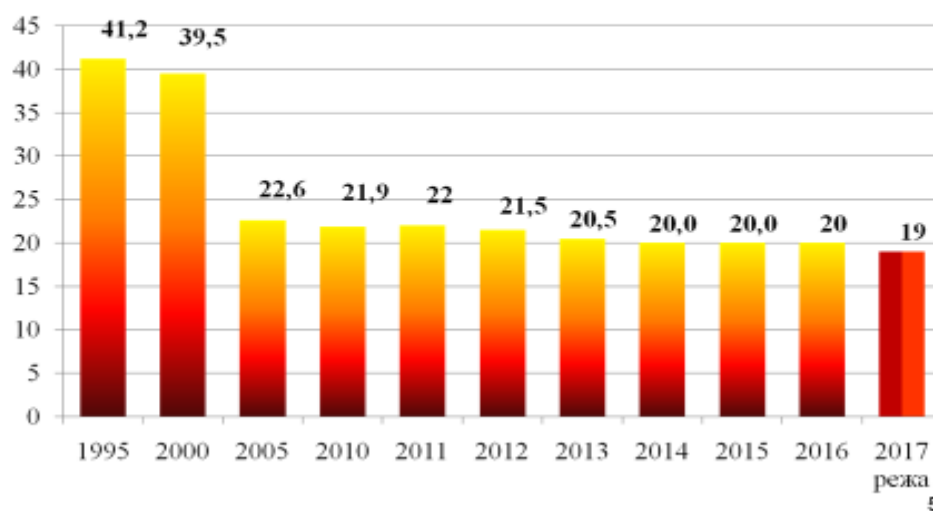
1.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев томонидан қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси туғрисида"ги [Фармони](#) дан дан урин олган ижтимоий-иқтисодий масалалари.

1.3. Фаннинг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи

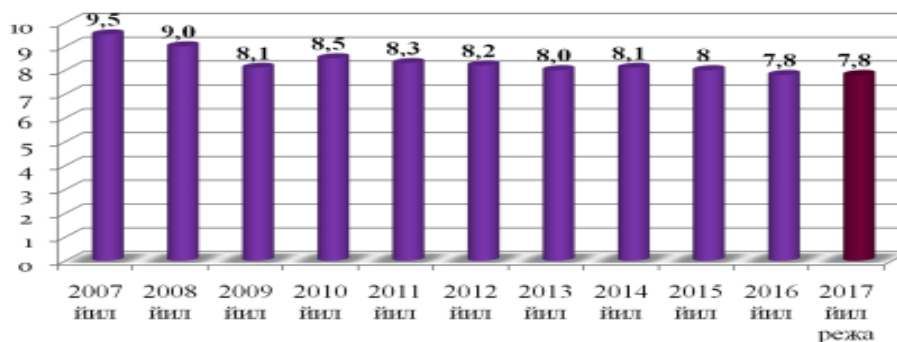
1.4. Фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

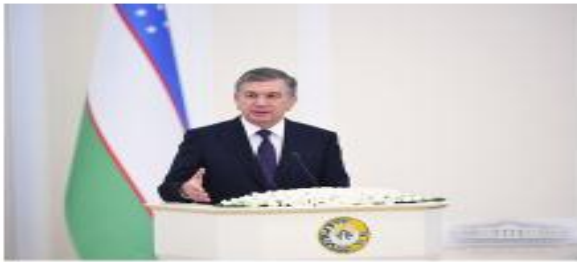
1.5. Фаннинг ўрганиш методикаси ва усуллари

1995-2017 ЙИЛЛАР СОЛИҚ ЮКИНИНГ ПАСАЙИШИ, ЯИМГА НИСБАТАН ФОИЗДА

ЎЗБЕКИСТОНДА 2007-2017 ЙИЛЛАРДА ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИНГ ЎСИШИ ДИНАМИКАСИ, фоизда

*Ўзбекистон Республикаси
Президенти – Шавкат Мирзиёев*

2017 йил 22 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан биринчи марта мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга Мурожаатнома тақдим этилди.

***

Мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар халқимиз томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Бу ўзгаришларнинг дastлабки натижалари аҳолимиз ҳаёти ва кундалик турмушида ўзининг яққол ифодасини топмоқда, эл-юртимизнинг иқтисодий фаоллиги, эртанги кунга ишончи ўсиб бормоқда.

Биз мамлакат ҳаётига доир ҳар бир қарорни халқимиз билан маслаҳатлашиб, бевосита мулоқот асосида қабул қилишмоқдамиз. “Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” деган ғоя бу борада фаолиятимиз мезонига айланмоқда.

Давлат бошқарувининг бундай демократик усули бугун Ўзбекистонда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар, авваламбор, халқ билан мулоқот принципига ғоят уйғун ва ҳамоҳанг бўлиб, бизнинг иш фаолиятимиз самарадорлигини янада оширишга хизмат қилади, деб уйлайман.

**2017 ЙИЛДА ИҚТИСОДИЁТ СОҲАСИДА
ЗАМОН ТАЛАБЛАРИГА ЖАВОБ БERAДИГАН, ЯНГИЧА
МАЪНО-МАЗМУНДАГИ ВА САМАРАЛИ ИСЛОХОТЛАРНИ
АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎЛИДА ҚЎЙИЛГАН ҚАДАМЛАР**

Иқтисодиёт соҳасида амалга оширилган чора-тадбирлар

бўйича қатор қонунлар, фармон ва қарорлар, пухта ўйланган дастурлар қабул қилинди ва улар изчил амалга оширилмоқда.

Mamlakatimizda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat obʻekti ishga tushirildi.

Bu biz uchun kelgusi yilda qoʻshimcha 1,5 trillion soʻmlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi.

Masalan, Toshkent issiqlik elektr stantsiyasida bugʻ-gaz qurilmasi barpo etildi.

Bu esa qoʻshimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi.

SHuningdek, Navoiy issiqlik elektr stantsiyasida ikkinchi bugʻ-gaz qurilmasi, Qizilqum bagʻridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish boʻyicha ishlar davom etmoqda.

Хозирги вақтда Олмалиқ кон-металлургия комбинати томонидан

“Ешлик – 1”, “Ешлик – 2” конларини ўзлаштиришга киришилди.

Сардоба, Марказий Фарғона ва Тўпаланг сув омборларини қуриш бўйича ишлар жадал олиб берилмоқда.

Бу йirik иншоотлар ҳам, ҳеч шубҳасиз, мамлакатимиз иқтисодий ҳаётида муҳим воқеа бўлади.

Фарғона – Марғилон йўналишидаги темир йўл тармоғи айни пайтда электрлаштирилмоқда.

Яна бир йirik обʻект – Қандим газни қайта ишлаш комплекси нинга туширилгани ҳисобидан 2018 йилда қўшимча равишда 4 миллиард 100 миллион куб метр табиий газни қайта ишлаш, 67 минг тоннадан зиёд конденсат, 106 минг тоннадан ортиқ олтингугурт ишлаб чиқариш имкони яратилади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг локомотивларидан бири бўлган Муборак газни қайта ишлаш заводида келгуси йили қўшимча равишда 6 миллиард куб метр табиий газни олтингугуртдан тозалайдиган блоклар тўлиқ фаолият бошлайди

Шулар қаторида “Ўзагротех-саноатхолдинг” акциядорлик жамиятида янги йилда 1 мингдан кўпроқ замонавий тракторлар

Мингдан зиёд пахта териш машинаси

2 мингдан ортиқ прицеплар ишлаб чиқариш йўлга қўйилади

Бундай мисолларни яна узоқ давом эттириш мумкин:

Энг муҳими, мамлакатимиз иқтисодий сиёсатида норезал рақамлар ортидан қувини, амалга оширмайдиган хомхаёлларни ҳақиқат сифатида тақдим этишидек номаъқул иш услуби танқидий қайта кўриб чиқилди.

Амалий натижадорлик, инсон манфаати ва яна бир бор инсон манфаати ислохотларнинг бош мақсади этиб белгиланди.

Миллий валютанинг эркин конвертацияси

Юридик ва жисмоний шахслар хорижий валютани тижорат банкларида чекловсиз сотиб олиш ва эркин сотиш имконига эга бўлди

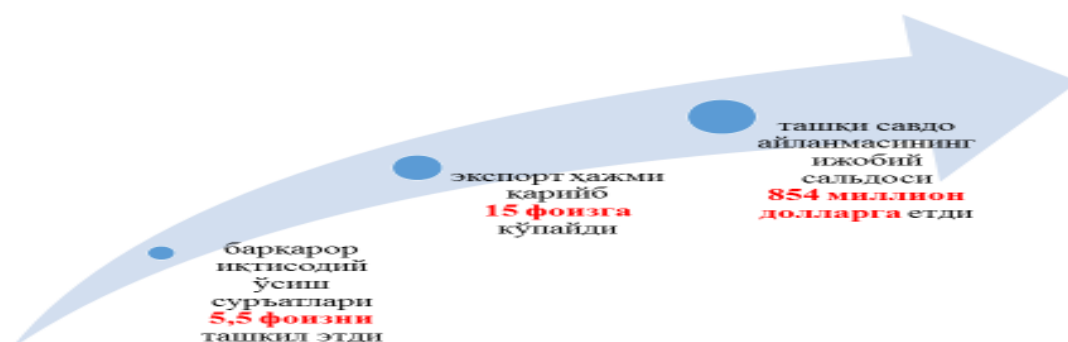
Чет эл валютасининг олди-сотди операциялари ҳажми либерализация даврига нисбатан **1,5 баробар** ошиб, ўртача **1,3 миллиард долларни** ташкил этди

Шу билан бирга, давлатимизнинг олтин-валюта захиралари йил давомида **1,1 миллиард долларга** кўпайди

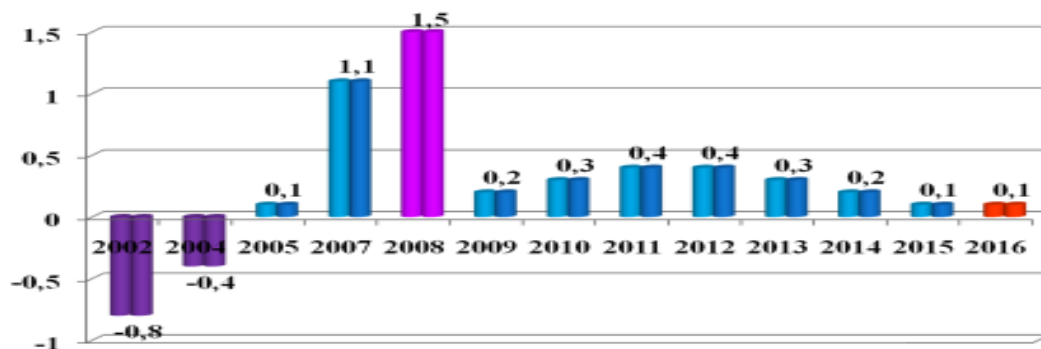
Жорий йилда мамлакатимизда **12 та** эркин иқтисодий ва **45 та** sanoat зонаси фаолияти йўлга қўйилди ва бу ташкилий чоралар ҳудудларни жадал ривожлантириш имконини бермоқда

Яқин вақт ичида яна **50 та** янги sanoat зонасини ташкил этиш бўйича амалий ишлар олиб борилмоқда

Амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2017 йилда:

**2005-2016 ЙИЛЛАРДА ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ТАҚЧИЛЛИГИ
(ПРОФИЦИТ) (ЯИМга nisbatan, %da)**

6

Sanoat ishlab chiqarish hajmi 144,2 trln.so'mni, o'sish 7,0 %ni tashkil etdi

Iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati - 102,7 %

Iste'mol tovarlarning jami sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi - 38,9 %

Sanoatda kichik biznesning ulushi – 39,6 %

Sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi – 26,7 %

Mamlakatimizda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat ob'ekti ishga tushirildi.

Bu biz uchun kelgusi yilda qo'shimcha 1,5 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi.

Masalan, Toshkent issiqlik elektr stantsiyasida bug'-gaz qurilmasi barpo etildi.

Bu esa qo'shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi.

Shuningdek, Navoiy issiqlik elektr stantsiyasida ikkinchi bug'-gaz qurilmasi, Qizilqum bog'ridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo'yicha ishlar davom etmoqda.

Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини оширишнинг устувор йўналишлари:

1. Миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида **саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш;**
2. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган **фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш;**
3. Юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали **саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш;**
4. Иқтисодиёт тармоқлари учун самарали **рақобатбардош муҳитни шакллантириш** ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида **монополияни босқичма-босқич камайтириш;**
5. Принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш, шу асосда ички ва ташқи бозорларда **миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш;**
6. Ишлаб чиқаришни **маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш** сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, **тармоқлараро саноат операциясини кенгайтириш;**

12

7. Иқтисодиётда **энергия ва ресурслар сарфини камайтириш**, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, **иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш;**
8. Фаолият кўрсатаётган **эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш**, янгиларини ташкил этиш;
9. Хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган **хизматлар таркибини**, энг аввало, **уларнинг замонавий юқори технологик турлари ҳисобига тубдан ўзгартириш;**
10. **Туризм индустриясини жадал ривожлантириш**, иқтисодиётда унинг роли ва улушини ошириш, туристик хизматларни диверсификация қилиш ва сифатини яхшилаш, туризм инфратузилмасини кенгайтириш;
11. **Экспорт фаолиятини либераллаштириш ва соддалаштириш**, экспорт таркибини ва географиясини диверсификация қилиш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва сафарбар этиш;
12. **Йўл-транспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш**, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, бошқарув тизимига **ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш.**

13

Бунинг учун қандай тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда?

2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид ДАВЛАТ ДАСТУРИДА

**30 ТА ТАДБИР
белгиланган**

11.07.2018

14

Стратегияда келтирилган тадбирлар

1

- Минерал-ҳом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш бўйича умумий қиймати қарийб 40 млрд. долларга тенг бўлган 649 та инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни кўзда tutувчи тармоқ дастурларини ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш
- 2017 йилда умумий қиймати 1,0 млрд. долларлик 145 та ишлаб чиқариш қувватларини фойдаланишга тошариш

Ҳаракатлар стратегияси
3.2.,132-т/р

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Ўзбекизқоқовкатхолдинг, ОТМК,
Ўзметкомбинат, Ўзкимёсаноат, Ўзбекнефтгаз,
Ўзбектармшойабзали, Ўзфармасаноат,
Ўзқурилишматериаллари, Ўзбекснгилсаноат,
хокимликлар

Кутилаётган натижа

Келгуси 5 йилда республикада саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 1,5 баравар, унинг ЯИМдаги улуши — 33,6 фоиздан 36 фоизга, қайта ишловчи тармоқларнинг саноатдаги улуши — 80 фоиздан 85 фоизга ўсади.

2017 йилда 75 дан ортиқ янги турдаги рақобатлов тайёр маҳсулотлар ўзлаштирилади.

15

Стратегияда келтирилган тадбирлар

2

- 2017-2020 йилларда Кўмир қазиб олиш соҳасида замонавий технологияларни жорий этиш ҳисобига кўмир қазиб олишни йилга 7,8 млн. тоннага ошириш имконини берувчи инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш.

Ҳаракатлар стратегияси
3.2.,133-т/р

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Ўзбеккўмир,
Ўзбекэнерго,
Иқтисодиёт вазирлиги, ТИАНСВ,
Молия вазирлиги,
вазирлик ва идоралар

Кутилаётган натижа

Аҳолининг энергия таъминоти яхшиланади.

11.07.2018

16

Стратегияда келтирилган тадбирлар

3

- Заргарлик соҳасини ривожлантиришга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳасини ишлаб чиқиш.

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Марказий банки ҳузуридаги Қимматбаҳо металллар агентлигининг Давлат асыллик даражасини белгилаш палатаси, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, ТИАНС вазирлиги, Марказий банк, Давлат рақобат қўмитаси, ДСК, ДБК

Ҳаракатлар стратегияси
3.2.,134-т/р

Кутилаётган натижа

Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори лойиҳаси ишлаб чиқилади.

Лойиҳада қуйидагилар назарда тутилади:

қимматбаҳо металллар, қимматбаҳо тошлар ва улардан ишлаб чиқилган маҳсулотлар айланмасини соддалаштириш, миллий заргарлик саноатини ривожлантиришга қаратилган шароитларни яратиш ҳамда тайёр маҳсулотларни экспорт қилиш;
қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошларни импорт қилишнинг лицензияланишини бекор қилиш;

17

Стратегияда келтирилган тадбирлар

4

• 2017 йилда саноат тармоқларидаги корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини ўртача 8 фоизга қисқартириш ва рақобатбардошлигини оширишга хизмат қиладиган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш.

• маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни оптималлаштириш

11.07.2018

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Вазирлик ва идоралар, Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат рақобат қўмитаси, Ўздавэнерговазорат, Ўзнефтегазинспекция

Қўтилайётган натижа

Маҳаллий маҳсулотларнинг, биринчи навбатда, ташқи бозорларда рақобатбардошлигини ва тармоқларнинг экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

Талаб этиладиган маблағлар

602 000,0 млн.сўм

18

Стратегияда келтирилган тадбирлар

5

•иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги 4400 дан ортиқ корхоналарнинг рентабеллик даражасини ошириш ва молиявий соғломлаштириш;
•ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш асосида ишчилар сонини кўпайтириш.

Ишлаб чиқиш: 2017 йил I чорак

Ҳаракатлар стратегияси 3.2.,135-т/р

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Давлат рақобат қўмитаси, Меҳнат вазирлиги, вазирлик ва идоралар

Қўтилайётган натижа

Корхоналарнинг рентабеллик даражаси ошади, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш ва ишчилар сонини кўпайтиришга олиб келади

Амалга ошириш:

2017-2018 йиллар

19

Стратегияда келтирилган тадбирлар

6

• Иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобат муҳитини яратиш ҳамда маҳсулотлар ва хизматлар бозорида босқичма-босқич монополияни қисқартириш.

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Давлат рақобат қўмитаси, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Адлия вазирлиги, Савдо-саноат палатаси

2017 йилда ушбу соҳани тартибга солувчи Ўзбекистон Республикаси Қонунини қабул қилинади

Ҳаракатлар стратегияси 3.2.,137-т/р

Қўтилайётган натижа

қонунда қўйидагилар акс эттирилиши режалаштирилган:

- корхоналарнинг бирлашиши ва қўшиб олинишида монополияга қарши органнинг дастлабки ролигини олиш талабларини бирхиллаштириш;
- рақобатни чекловчи келишувлар, битимлар ва келишилган ҳаракатларга қарши сураш механизмларини такомиллаштириш;
- устун мавқега эга бўлган корхоналарнинг акция ва улушларини сотиб олишда тадбиркорлик субъектларининг ҳужжатларини кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш;
- манфаатлар тўқнашувини бартарафотишмак салидашуъба корхонага монондан таъсисчидинг устав фондидан улуш сотиб олишини ва шуъба корхо навакидларининг таъсисчи кузатувчилар кенгашида аъзолигини тақкиклаш.

Кейинги тадбирлар

Иқтисодиёт вазирлиги,
ТИАИСВ ва бошқа идоралар

8

7

Экспортга мўлжалланган маҳсулотларни юқори даражада маҳаллийлаштиришга йўналтирилган иқтисодиётнинг истиқболли соҳаларини ривожлантириш дастурини тасдиқлаш

Ишлаб чиқариш қувватларини барпо этиш ва модернизация қилиш, рақобатбардор, экспортбон маҳсулот ва материалларни ишлаб чиқиш учун замонавий технологияларни жорий этишга хизмат қилади

Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда нисбатан орқанда қолаётган Нурота, Каттакўрғон, Қўшработ, Қизирик, Музработ, Бобвут, Сардоба туманларини комплекс ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш.

Амалга оширувчи масъул ташкилотлар

Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Меҳнат вазирлиги, Навоий, Самарканд, Сурхондарё, Сирдарё вилояти ҳокимликлари, тижорат банклари

Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаси.

Туманлар иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасини, аҳоли бандлиги, турмуш сифатини оширишга хизмат қилади.

Дастур асосида 21

Навбатдаги тадбирлар

Амалга ошириладиган тадбир	Ижро учун масъуллар	Тақдим этиладиган ҳужжат шакли, амалга ошириш механизми, кутилаётган натижа
4 Гивадувон, Хазорасп, Ургут туманлари ва Қўқон шаҳрида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ҳамда Зомин, Сирдарё, Бўстонлик ва Бойсуи туманларида фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқаришга <u>зоналарни ташкил этиш.</u>	Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, ТИАИС вазирлиги, Ергодезкадастр, Давархитектурилиш, Бухоро, Хоразм, Сирдарё, Жиззах, Тошкент ва Сурхондарё вилояти ҳокимликлари	<u>Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори лойиҳаси.</u> Худудларнинг инвестицион жозибдорлигини ошириш, хориквий инвестицияларни кенг жалб қилиш, маҳаллий тадбирворларни эркин иқтисодий зоналар имтиёзларидан фойдаланиш имкониятларини яратиш имконини беради.
5 Тошкент шаҳрининг Яшнобод ва Опмазор туманларида <u>кичик бизнеснинг инновацион технопаркларини ташкил этиш.</u>	Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Марказий банк, Фанлар Академияси, ДСК, Ўзбекэнерго, Ўзтрансгаз, Тошкент шаҳар ҳокимлиги	<u>Вазирлар Маҳкамаси қарори лойиҳаси.</u> Кичик бизнес субъектларининг барча қулайликларга эга бўлган ҳудудда фаолият кўрсатиши учун шароитлар яратилади.

11.07.2018

22

Навбатдаги тадбирлар

6

Ўжда савоат-иқтисод кўрсаткичлари ҳақидаги маълумотларни, табиий ва меҳнат ресурсларини, шунингдек ҳудуднинг бошқа потенциал имкониятларини ифода этган республиканинг ҳар бир туман (шаҳар) паспортини тузиш.

Иқтисодиёт вазирлиги, ТИАИСВ, ҚР Вазирлар Кенгаши, аялоқлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари

Туман (шаҳар) паспортдан эркин фойдаланишга қаратилган замонавий тизим жорий этилади.

Худудларга инвестиция жалб қилиш имкониятлари кенгайди.

7

Қапитал қурилиш соҳасида бозор мусобақатларини жорий этишга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг айрим қонуи ҳужжатларига ўзгариш ва қўшимчалар киритиш.

Давархитектурилиш, Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Адилия вазирлиги, Бosh прокуратура, Савдо-саноат палатаси, Ўзгурчиш-материаллари, ДСК, ДБК

Ўзбекистон Республикаси қонуи ҳужжатлари.

Бунда қуйидагилар ақс этади:

- ❖ қурилишда банд бўлган ташкилотларни кичик тадбирворлик субъектлари деб ҳисоблашда ҳодимларнинг чекланган йиллик сонини 50 тадан 200 тага қўнайтириш;
- ❖ қурилишнинг бошланғич баҳосини қурилиш ташкилотининг рентабеллигини ҳисобга олган ҳолда белгилаш;
- ❖ смета ҳужжатларини тузишда эскирган ва амалиётда ишлатилмайдиган технологиялар ва машиналарни чиқариб ташлаш, бозор механизмларини жорий қилиш нуктаи назаридан қайта кўриш.
- ❖ тендер савдолари ўтказиш механизмини таъомиллаштириш, қурилиш шартларини ўзгаришга имкон бериш;
- ❖ қурилиш пудрат ташкилотлари фаолиятини текширишларини тендер нархларини ҳисобга олиб, ишларни якунлагандан кейингина амалга ошириш.

Навбатдаги тадбир

8	Амалга ошириладиган тадбир	Ижро учун масъуллар	Тақдим этиладиган ҳужжат шакли, амалга ошириш механизми, кутилайтган натижа
	<u>Иқтисодийёт тармоқлари учун самарали рақобат муҳитини яратиб ҳамда маҳсулотлар ва хизматлар бозорига босқичма-босқич монополияни кискарттириш.</u>	Давлат рақобат қўмитаси, Молия вазирлиги, Иқтисодийёт вазирлиги, Адлия вазирлиги, Савдо-саноат палатаси	Ўзбекистон Республикаси қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилади

Бува кўйидагилар ақс этади:

- корхоналарнинг бирлашгани ва қўшиб олинишида монополияга қарши органнинг дастлабки розилигини олиш талабларини бирхиллаштириш;
- рақобатни чекловчи келишувлар, битимлар ва келишган ҳаракатларга қарши кураш механизмларини такомиллаштириш;
- устун мавқега эга бўлган корхоналарнинг акция ва улушларини сотиб олишда тадбиркорлик субъектларининг ҳужжатларини кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш;
- манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш мақсадида шўъба корхона томонидан таъсисчининг устас фондидан улуш сотиб олишига ва шўъба корхона вакилларининг таъсисчи курагувчилар кенгашида аъзолигига таъкик қўйиш.

11.07.2018

24

9- тадбир

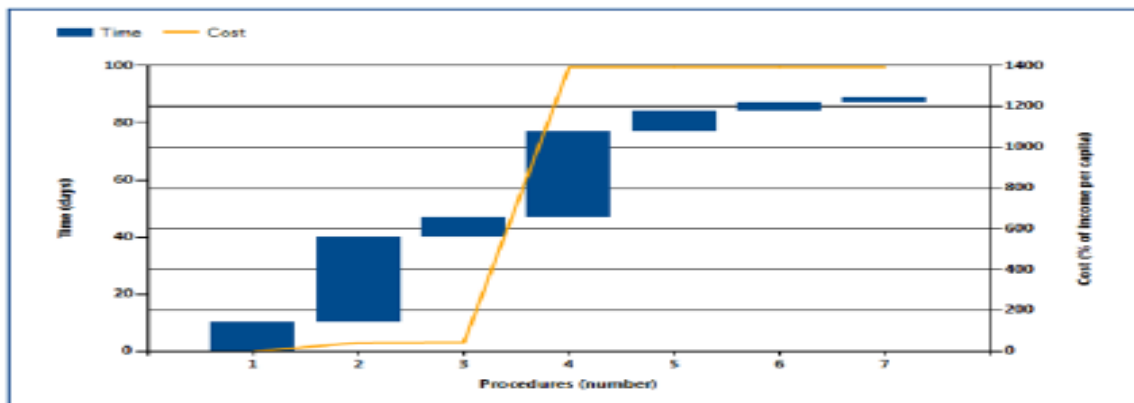
Тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятини янада рағбатлантириш ва такомиллаштириш, экспорт-импорт операцияларини тартибга солишни такомиллаштириш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотлари рақобатбардорлигини ошириш, экспорт ҳажмини кўпайтириш ва географиясини кенгайтириш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори қабул қилиниши кутилмоқда.

Қарор лойиҳасида кўйидагилар назарда тутилади:

- товарларни ишлаб чиқариш учун бутловчи қисмларни импорт қилишда мувофиқлик сертификатини бериш муддатини, илгари худди шундай товар учун сертификат олган тақдирда 10 кундан 3 кунгача кискатириш;
- товар ва хизматлар экспортидан (ҳом ашё товарлари бундан мустасно) валюта тушумининг белгиланган қисмини мажбурий сотишни бекор қилиш;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни экспорт қилувчи корхоналарга белгиланган имтиёزلарни маҳаллий товарларни экспорт қилувчи савдо-воситачилик корхоналарига ҳам таъбиқ этиш;
- барча хўжалик юритувчи субъектларга мева-сабзавот маҳсулотларини тўғридан-тўғри экспорт шартномалари тузиш орқали экспорт қилиш ҳуқуқини бериш.

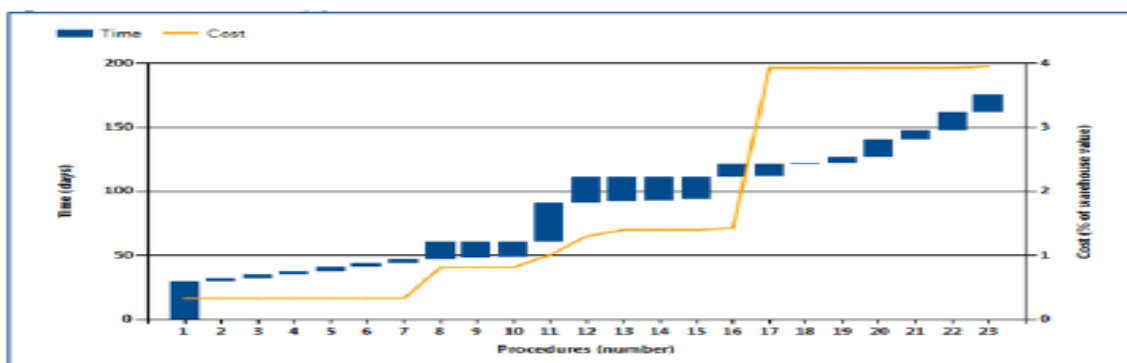
GETTING ELECTRICITY

Электр тармоғига уланиш жараёни 7 таомилдан иборат бўлиб, ўртача 89 кунни талаб этади.

28

Dealing with construction permits

Курилишга рухсатномани олиш жараёни **23 таомилдан иборат бўлиб**, ўртача **176 кунни талаб** этади ва **биво ва ившоат учун сарфланадиган маблағнинг 4 фоизига** тўғри келади.

Doing Business индикаторлари - кичик бизнес корхоналари дуч келадиган энг мухим муаммоларни кўрсатишга хизмат қилади

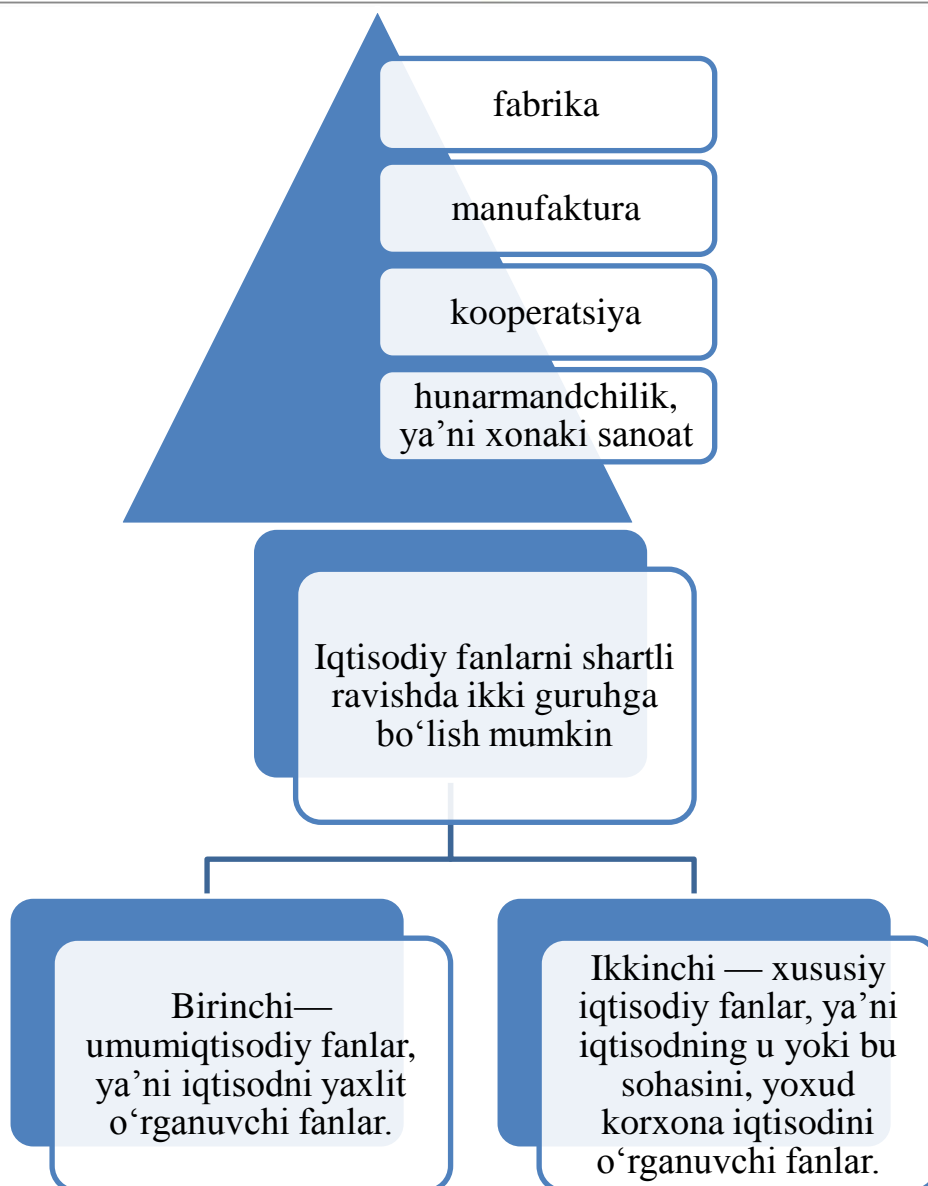
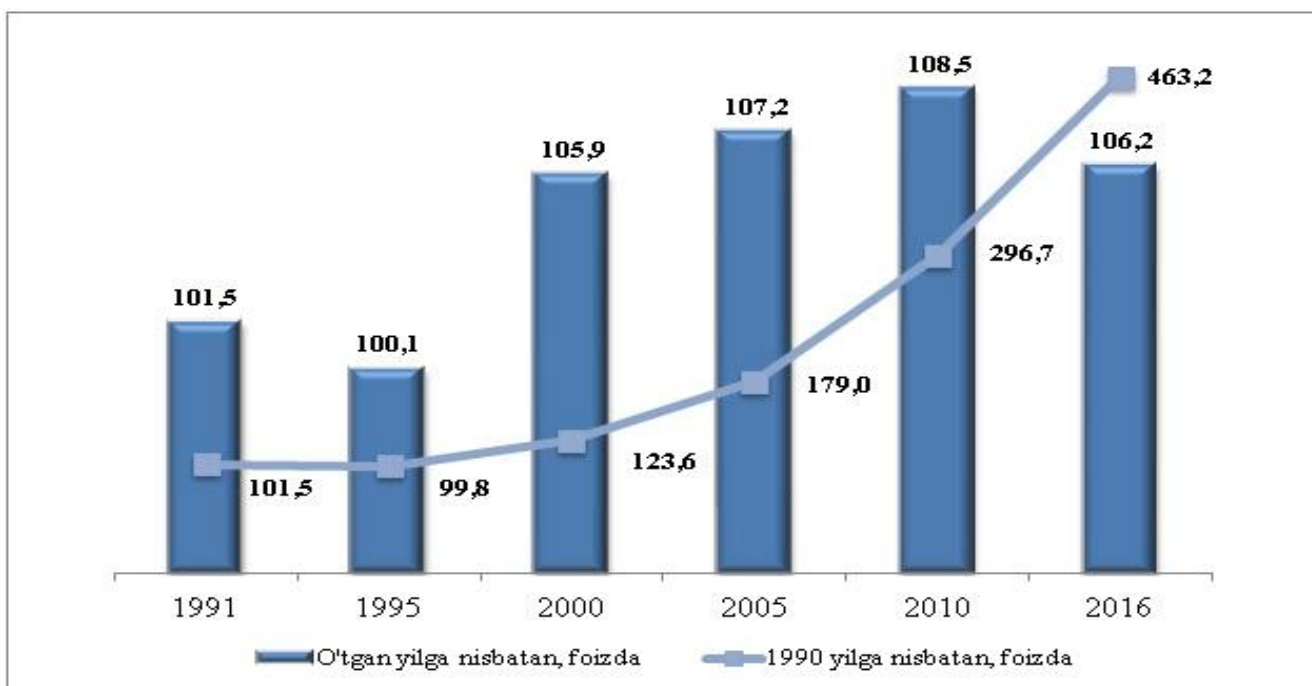
- Жаҳон бўйлаб 189 та мамлакатда кичик бизнес корхоналари орасида сўровнома ўтказиш орқали амалга оширилади
- Хусусий сектор василларининг тўғридан-тўғри фикрлари инноватга олинади.
- Ривожланаётган давлатлар бўйича қарз олиш, электр таъминоти, ахборотга эга бўлиш ва солиққа тортиш масалалари энг мухим муаммолар деб кўрсатишмоқда.

26

- Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash
- Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash
- Ishlab chiqaradigan sanoat
- Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni utilizatsiya qilish

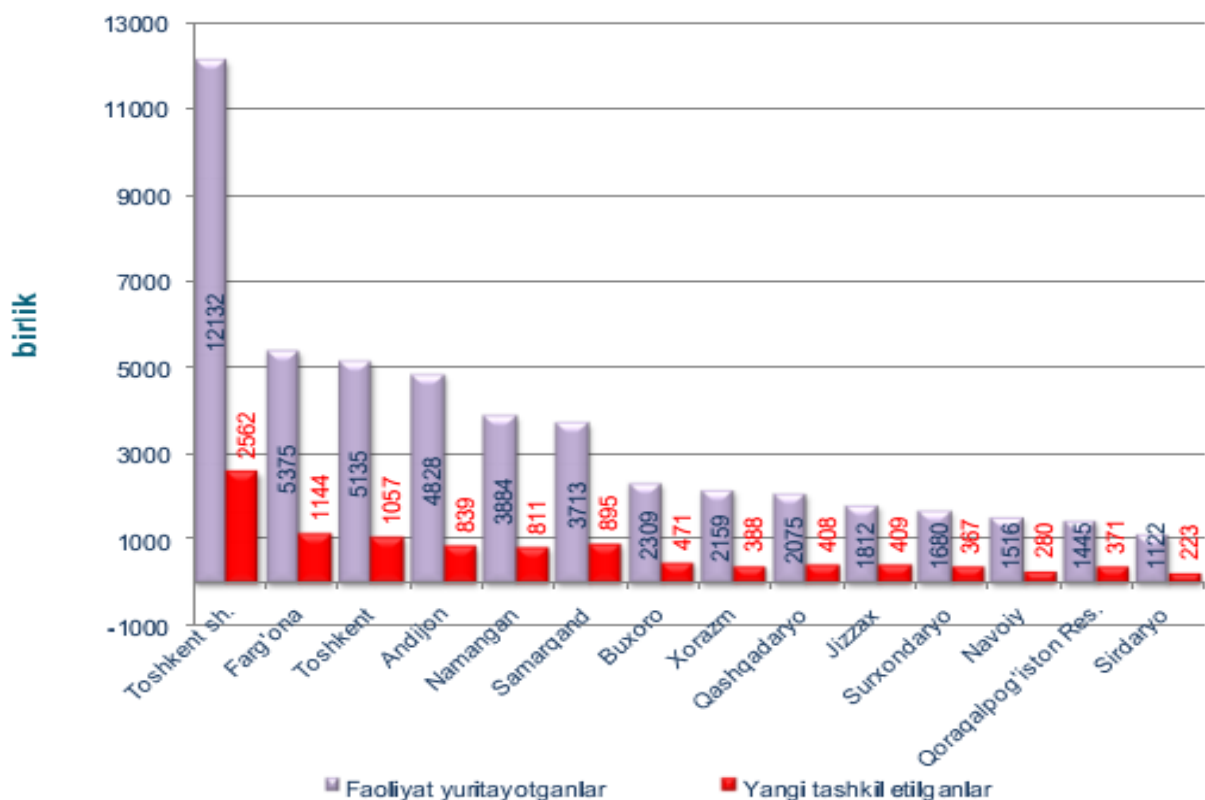
	2017 yil	2016 yil	O'sish sur'ati, foizda
--	----------	----------	------------------------

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash

ko'mir, ming tonna	4038,6	3867,3	104,4
neft, ming tonna	806,0	860,1	93,7
tabiiy gaz, mln.kub.metr	56417,6	56132,1	100,5
chaqiq tosh, ming tonna	2090,9	1503,2	139,1
shag'al, ming tonna	1310,4	1074,3	122,0

Qayta ishlash sanoati

shakar, ming tonna	473,3	535,0	88,5
ko'k choy, tonna	2050,0	1682,0	121,9
o'simlik yog'i (tozalangan), ming tonna	207,9	197,1	105,4
paxta tolasi, ming tonna	951,9	1034,5	92,0
avtomobil benzini, ming tonna	1106,2	1134,6	97,5
dizel yoqilg'isi, ming tonna	962,9	1008,4	95,5
portlandtsement, ming tonna	8497,3	8222,3	103,3
yengil avtomobillar (ixtisoslashtirilganlarsiz), dona	135471	85674	158,1

Fanga doir video ma'ruzalar, video roliklar

<https://www.youtube.com/watch?v=vWM08DzTuhY> Innovation Economics: The Race for Global Advantage.

<https://www.youtube.com/watch?v=edq07biGpC0> Harvard professor Clayton Christensen, disruptive innovation and higher education.

<https://www.youtube.com/watch?v=adpK1VyQpN4Dr>. Clayton Christensen | Globalization of Higher Education.

<https://www.youtube.com/watch?v=MpEmjwrOuxI> Clayton Christensen: Principles of Innovation & Measuring Success.

<https://www.youtube.com/watch?v=IkBp1ntD3Zc> Clayton Christensen and Marc Andreessen at Startup Grind Global 2016.

https://www.youtube.com/watch?v=RQSG_d0mmf0 Clayton Christensen (Innovators Dilemma) at Startup Grind 2013

<https://www.youtube.com/watch?v=omYJhCLi9XIA> An Insight, An Idea with Clayton Christensen - World Economic Forum

https://www.youtube.com/watch?v=3q_33CKI9y8 Clayton Christensen: Disruptive Innovations & Hospital Business Models

<https://www.youtube.com/watch?v=-lGQqCB4f5o> Endogenous Growth Theory

https://www.youtube.com/watch?v=MafD_vN8C doLecture #29 by Matthew E. Kahn on Endogenous Technological Change

<https://www.youtube.com/watch?v=rZU0tv6OMI4> Innovation Management at Rutgers Business School

<https://www.youtube.com/watch?v=lxtaDIHZtg4> What is Innovation Management by Dr Julian Birkinshaw

<https://www.youtube.com/watch?v=WjXConbBAAI> How Does Innovation Happen Today? Oracle Innovation Management Cloud Can Help!

<https://www.youtube.com/watch?v=q4y4RMqpMbg> "Marketing Innovation" with Eben Pagan

<https://www.youtube.com/watch?v=IN60dJOLaQE> Innovation Marketing at Kellogg Company

<https://www.youtube.com/watch?v=fwZqkq-Ch-s> Stanford Course: Marketing Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=Qag0jl6bFvY> Schumpeter on Innovation and Resentment

https://www.youtube.com/watch?v=5tfYL_mqrNIG Giovanni Dosi: Combining Schumpeter and Keynes to Boost Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=tewtukS7K1oR> and D and Innovation: Schumpeterian Paradigm, Monopoly and Perfect Competition (BSE)

<https://www.youtube.com/watch?v=B4ZSGQW0UMI> Business Model Innovation

<https://www.youtube.com/watch?v=rNN2bAV9Qqg> Strategy tools for Business Model Innovation

---

QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TYEXNOLOGIYALARI SHARHI

QO‘LLANILADIGAN PEDAGOGIK TYEXNOLOGIYALARI SHARHI

1. Ma’ruza mashg‘ulotlarning tashkil etishning asosiy shakllari

Ma’ruza mashg‘uloti – OO‘Yuda o‘qitishni tashkil etishning yetakchi shakli hisoblanadi, bilimlarni birlamchi egallashga yo‘naltirilgan.

Ma’ruzani asosiy belgilanishi – o‘qitishni nazariy asosini ta’minlab berish, o‘quv faoliyatga va aniq o‘quv fanga qiziqishni rivojlantirish, kursantlarga o‘quv kursi ustidan mustaqil ishlash uchun oriyentirlarni shakllantirish.

Ma’ruza materiallarining mazmuni va hajmiga talablar

Ma’ruza materiallarining *mazmuni* quyidagi mezonlarga javob berishi lozim:

- yangilik, ilmiylik, asoslilik va axborot uchun belgilanganlik;
- aniq, ishonchli misol, fakt, asosnoma va ilmiy dalillarning mavjudligi;
- faktga asoslangan (statistik va v.h.) materiallarni ko‘p emasligi.

Ma’ruza materiallarining *hajmi* rejalashtirilgan mavzuni yoritish uchun yetarli bo‘lishi kerak.

Ma’ruzalar turlari vaularga xos xususiyatlar

O‘quv mashg‘ulotning maqsadi	Ma’ruza turi, uning o‘ziga xos xususiyatlari
<i>Kirish ma’ruzasi</i>	
Fan doirasida o‘quv axborotini o‘zlashtirish bo‘yicha talabalar harakatining yo‘naltiruvchi asosini ta’minlash.	Ta’lim berish tuzilishida motivatsion bosqich hisoblanadi. Uning vazifasi – o‘quv fani mazmuni, uning o‘quv jarayonidagi o‘rni va kelgusidagi tezkor-xizmat faoliyatdagi axamiyati to‘g‘risida dastlabki tasavvurlarni berish, talabalarni ishlash tizimida yo‘naltirish, oldinda turgan mustaqil ishning uslubiyoti va tashkillashtirishi bilan tanishtirish, hisobot berish vaqti va baholashni aniqlashtirish.
<i>Axborotli ma’ruza</i>	
O‘quv mavzu bo‘yicha tasavvurni shakllantirish	Bu an’anaviy ma’ruza turi: ma’ruza rejasiga muvofiq o‘quv materialini monologik tarzda izchillikda bayon etish.
<i>Muammoli ma’ruza</i>	

O'quv mashg'ulotning maqsadi	Ma'ruza turi, uning o'ziga xos xususiyatlari
Muammoni belgilash va uni yechimini topishni tashkillashtirish/an'anaviy va zamonaviy nuqtai nazarlarni jamlash va tahlil qilish va v.h. orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Yangi bilimlar savol/vazifa/vaziyatlarning muammoligi orqali kiritiladi. Bu jarayonda talabalarning bilishi o'qituvchi bilan hamkorligiga va dialogiga asoslanadi, hamda izlanuvchilik faoliyatiga yaqinlashadi.
<i>Ko'rgazma ma'ruza</i>	
O'TVdan keng foydalanish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Bunday ma'ruzani o'qish, ko'rib chiqilayotgan ko'rgazmali materiallarni ochib berishga va qisqacha sharhlashga olib keladi.
<i>Binar ma'ruza</i>	
Talabalarga munozara madaniyatini, muammoni hamkorlikda yechishni namoyish etish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Bunday ma'ruzani o'qish ikki o'qituvchi/2-maktabning ilmiy vakillari/olim va amaliyotchi/o'qituvchi va talabalarning dialogini o'zida namoyon etadi.
<i>Anjuman-ma'ruza</i>	
O'quv axborotni izlash, tanlash va bayon etish jarayonida talabalarning faol ishtiroklarida yoritib berish orqali o'quv mavzusi bo'yicha tasavvurni/ bilimlarni shakllantirish.	Oldindan belgilangan muammo va uni har tomonlama yoritib berish nazarda tutilgan ma'ruzalar tizimi (5-10 daq. davomiyligida) bilan, ilmiy-amaliy mashg'ulot ko'rinishida o'tkaziladi. Mashg'ulot yakunida o'qituvchi mustaqil ish va so'zga chiqishlarga yakun yasaydi, axborotni to'ldiradi/aniqlik kiritadi, asosiy xulosalarni ifodalaydi.
<i>Umumlashtiruvchi ma'ruza</i>	
Bilimlarni batafsil yoritish va aniqlashtirishlarsiz tizimlashtirish.	Ma'ruzada bayon etilayotgan nazariy holatlarning negizini kursning yoki katta bo'limlarning ilmiy-tushunchali va konseptual asosi tashkil etadi.
<i>Maslahatli-ma'ruza</i>	
Bilimlarni chuqurlashtirish, tizimlashtirish.	Turlicha ssenariy bo'yicha o'tishi mumkin. 1. "Savol-javoblar"- o'qituvchi bo'lim yoki to'liq kurs bo'yicha talabalar savollariga javob beradi. 2. "Savol-javoblar-munozaralar": o'qituvchi nafaqat savollarga javob beradi, balki javoblarni izlashni ham tashkillashtiradi.
<i>Yakuniy ma'ruza</i>	

O'quv mashg'ulotning maqsadi	Ma'ruza turi, uning o'ziga xos xususiyatlari
Bilimlarni batafsil yoritish va aniqlashtirishlarsiz tizimlashtirish.	Kursni o'rganishni yakunlaydi, butun davr mobaynida o'tilganlarni umumlashtiradi. Yakuniy ma'ruzada o'qituvchi kursning asosiy g'oyalarini ajratadi, kelgusidagi tezkor-xizmat faoliyatda va boshqa fanlarni o'rganishda olgan bilimlarni qanday qo'llash yo'llarini ko'rsatadi, fan bo'yicha yakuniy nazorat xususiyatini tushuntiradi, yakuniy nazorat variantlarining murakab savollarini tushuntiradi.

2. Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning asosiy shakllari

Amaliy mashg'ulot:

- o'quvchilarni o'qituvchi bilan va o'zaro faol suhbatga kirishishiga yo'naltirilgan,
- nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda amalga oshirish uchun sharoitni ta'minlovchi,
- olingan bilimlarni amaliy foydalanish imkoniyatlarini muhokama qilishga mo'ljallangan mashg'ulotning o'qitish shakli.

<i>Amaliy mashg'ulotning mazmuniga quyiladigan talablar</i>
<ul style="list-style-type: none"> • muokamaga munozarali savollar olib chiqiladi; • muhokama qilinuvchi savollar ilm-fanning erishgan zamonaviy yutuqlari tomoni bilan ko'rib chiqiladi; • nazariya va amaliyotni uzviy birligi ochib beriladi; • muhokama qilinuvchi materialning talabalarning bo'lg'usi kasbiy faoliyati bilan aloqasi ta'minlanadi; • ko'rib chiqilayotgan material adabiyotda mavjud emas yoki material, qisman bayon etilgan.

Amaliy mashg'ulotlar turlari va ularga xos xususiyatlari

Amaliy mashg'ulot turi	Amaliy mashg'ulot shakli, uning o'ziga xos xususiyatlari
<p><i>Talabalarining nazariy bilimlarini tizimlashtirish/ tuzilmaga keltirish/ mustahkamlash/ kengaytirish:</i></p> <p>- metodologik nuqtai nazaridan eng muhim va o'ziga xos fan</p>	<p>Keng ko'lamli suhbat.</p> <p>Hamma uchun umumiy bo'lgan tavsiya etilayotgan majburiy va qo'shimcha adabiyotlar bilan mashg'ulotning har bir reja savollariga talabalarni tayyorgarligini nazarda tutadi. Faollashtirishni barcha vositalarini qo'llash bilan: so'zga chiquvchiga va barcha guruhga yaxshi o'ylab tuzilgan aniq ifodalangan savollar, so'zga chiquvchi talabalarni kuchli va kuchsiz tomonlariga talbalar diqqatlarini</p>

<p>mavzularining yaxshi o'rganish.</p> <p>- tushunish va o'zlashtirish uchun murakkab bo'lgan mavzu savollarini batafsil o'rganish.</p> <p>- kasbiy tayyorgarlik sifatini aniqlovchi, alohida asosiy bo'lgan mavzularni batafsil o'rganish.</p>	<p>qarata olish, talabalar diqatti va qiziqishini, ish jarayonida ochib berilayotgan, yangi tomonlarga o'sha vaqtni o'zida ajratib ko'rsatish va boshqalar asosida ko'pchilik talabalarni savollarni muhokama qilishga jalb qilish imkonini beradi. Keng ko'lamlı suhbat ba'zi savollar bo'yicha alohida talabalarni avvaldan rejalashtirilgan qo'shimcha ravishda so'zga chiqishlarini istisno qilmaydi, balki, taxmin qiladi. Biroq bunday ma'lumotlar muhokama uchun asos bo'lmaydi, balki muhokama qilingan savollar uchun to'ldiruvchi bo'ladi.</p>
	<p><i>Ma'ruza va referatlar muhokamasi.</i></p> <p>Muhokamaga 12—15 daqiqa davomiyligidagi 2-3 ma'ruzadan ko'p bo'lmagan ma'ruzalar olib chiqiladi. Ba'zida qo'shimcha ma'ruzachi va opponentlar (muxoliflar) belgilanadi. Oxirgi chiquvchilar mazmuni qaytarmaslik uchun, ma'ruza matni bilan tanishadilar. Biroq ko'p hollarda, ma'ruzachi va opponentlar, qo'shimcha ma'ruzachilardan tashqari, hech kim seminarga jiddiy tayyorlanmaydi. So'zga chiquvchilarni o'zlari ham faqat bir savolni o'rganadilar. Shu bilan birga, odatiy seminar ishiga "quruq nazariyalik" elementini kiritib, bunday mashg'ulotlar talabalarda ba'zi qiziqishlarni uyg'otadi. Talabalarni har birini qo'shimcha ma'ruzachi yoki opponent sifatida tayyorlanib kelishga o'rgatish juda muhim hisoblanadi. Referatli ma'ruzalarni yakuniy seminarda, uning asosiy savollari avvaldan muhokama qilib bo'lingan, katta bir mavzu bo'yicha ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.</p> <p><i>Press-konferensiya.</i></p> <p>Qisqa so'zga chiqishdan so'ng birinchi savol bo'yicha ma'ruzachiga (agarda ma'ruzalar bir qator talabalarga berilgan bo'lsa, o'qituvchining o'zi ulardan biriga so'z beradi) so'z beriladi. Shundan so'ng har bir talaba ma'ruza mavzusi bo'yicha unga savol berishi lozim. Savol va javoblar seminarining markaziy qismini tashkil etadi. Qancha ko'p jiddiy tayyorgarlik ko'rilsa, savollar shunchalik chuqur va mahoratli beriladi. Savollarga avval ma'ruzachi javob beradi, so'ngra u yoki boshqalar bo'yicha istagan bir talaba o'z fikrini bildirishi mumkin. Bunday holatlarda qo'shimcha</p>

<p><i>Ilm-fanningalohida xususiy muammolarini chuqurroq ishlab chiqish.</i></p>	<p>ma'ruzachilar, agarda shundaylar belgilangan bo'lsa, faol bo'ladilar. O'qituvchi har bir muhokama qilinayotgan savol bo'yicha, yoki seminar yakunida o'z xulosasini qiladi.</p> <p><i>O'zaro o'qish.</i></p> <p>Tushunish va o'zlashtirish uchun eng ko'p murakkablikdagi savollarni o'rganish asosiy maqsadga ega bo'lgan, seminar. Seminar mobaynida talabalarni o'zaro o'qishga yo'naltirish muhim hisoblanadi: har kichik-guruhga mavzuning bir savoli beriladi, bu bo'yicha ular ishlaydilar va bunga asos (ekspert varaqlar – savolni yoritish rejasi, tayyorlangan ma'lumotlarni vizual taqdim etish bo'yicha tavsiyalar) beriladi. Ekspert guruhlarning ish natijalari taqdimotidan so'ng o'qituvchi xulosalar qiladi.</p> <p><i>Yumoloq (yozma /og'zaki) stol.</i></p> <p>O'tgan mavzu bo'yicha bilimlarni chiqurlashtirish va aniqlashtirish, bor bilimlarni safarbar qilish va har xil vaziyatlarda ularni qo'llash, o'z fikrlarini qisqa va asoslangan xolda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy maqsadga ega bo'lgan, seminar.</p> <p>Har xil ssenariylar bo'yicha o'tkazilishi mumkin.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Yozma yumoloq stol» - talabaning savoli / yechimi topilishi kerak bo'lgan g'oya yozilgan varaq, doira bo'yicha uzatiladi va har bir ishtirokchi o'z mulohazalarini qo'shadi. 2. «Og'zaki yumoloq stol» - har bir talaba qo'yilgan savolning javobiga o'z qo'shimchalarini kiritadi / oldingi ishtirokchi tomonidan taklif qilingan g'oyani qo'llab-quvvatlaydi va rivojlantiradi. <p><i>Spetsseminar.</i></p> <p>Bakalavriyatning 4 kursida, magistraturada o'tkaziladi. Ilmiy mavzu bo'yicha yosh tadqiqotchilarni muloqat maktabini ifodalaydi. Spetsseminar vaqtida talabalarining guruhlarda ishlashga va uni baholashga, ilmiy tadqiqotlar usullaridan foydalanishga intilishlari katta rol o'ynaydi.</p> <p>Spetsseminarning yakuniy mashg'ulotida o'qituvchi, qoidaga ko'ra, seminarlarni va talabalarining ilmiy ishlarini muhokama qilingan muammolarni kelgusida tadqiqotlar qilish istiqbollari va talabalarni ularda ishtiroq etish imkoniyatini ochib umumlashtiradi.</p>
---	--

Maxsus (kasbiy) va umumovquv ko'nikma va amaliy malakalarni shakllantirish:

- amaliy muammoli vaziyatni tahlil qilish va yechish jarayonida xarakterlar algoritmini aniqlash bilan bog'liq egallagan nazariy bilimlarni amaliy qo'llash.

Ta'limiy o'yin.

O'qitish samaradorligini uning ishtiroqchilarini nafaqat bilimlarni olish jarayoniga faol jalb qilish, balki ularni (hozir va shu yerda) foydalanish orqali oshirishga imkon beradi; o'zgaruvchan vaziyatlarda o'zini tutish taktika ko'nikmalarini shallantiradi; vyrabatyvayet dinamiku rolevogo povedeniya; amaliyot imitatsiyasini ifodalaydi; aniq ko'nikma va malakalarni shakllantirishga va ishlab berishga qaratilgan.

Seminar natijaviyligini uning tashkiliy-uslubiy ta'minoti belgilaydi: o'yinning texnologik xaritasini ishlab chiqish; o'yin atributlarini va materiallar paketini: vaziyat bayoni, ishtiroksilar uchun yo'riqnomalar, personajlar ta'rifi (agar o'yin rolli yoki ishbilarmon bo'lsa) yoki vaziyatli ko'rsatmalar (agar o'yin modellashtiruvchi bo'lsa) tayyorlash.

Amaliy topshiriqlarni bajarish.

Amaliy topshiriqlarning ko'pchiligi kichik guruhlar tarkibida bajariladi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: yo'riqnoma berish → o'quv topshiriqni bajarish bo'yicha yo'riqnoma bilan tanishish → topshiriqni bajarish → natijalarning ommaviy taqdimoti → natijalarni umumlashtirish va baholash.

Masalalar yechish bo'yicha mashq.

Yakka tartibda amalga oshiriladi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: yo'riqnoma berish – masalani yechish – natijalarni tanlama taqdimoti - umumlashtirish.

Muammoli masalalar va vaziyatlarni yechish.

Muammoli masalalar va vaziyatlarni ishlab chiqish juda katta mehnat talab qiladi. Lekin talabalar tomonidan amaliy kasbiy faoliyatdan olingan muammoli masalalarni yechish va muammoli vaziyatlarni ko'rib tahlil qilish nazariyani haqiqiy amaliyot bilan bog'lashga imkon beradi. Bu o'qitishni faollashtirishga imkon beradi, talabalarga o'rganilayotgan materialni amaliy foydasini tushunishga yordam beradi.

Ta'lim beruvchi amaliy muammoli vaziyatlarni (keys) yechish.

Keys (muammoli vaziyatdan farqli ravishda) talabalarni muammoni ifodalash, muammoli vaziyatni

	<p>tahlil qilish va baholash, uni maqsadga muvofiq yechim variantlarini qidirishga yo'naltiruvchi tashkilotlar, insonlar guruhi yoki alohida individlarni hayotining muayyan sharoitlarini yozma ravishda taqdim etilgan bayonini o'z ichiga oladi.</p> <p>Keysni yechish jarayoni quyidagi bosqichlarini o'z ichiga olish muhim:</p> <ul style="list-style-type: none"> → muammoni yakka tartibda tahlil qilish va yechish, → yakka tartibda topilgan yechimni birgalikda (kichik guruhlarda) tahlil qilish, o'zaro maqbul yechim variantini rasmiylashtirish, → guruh ishini taqdimoti, → muammoni yechish usul va vositalarining eng maqbul variantini jamoaviy tarzda tanlash. <p>Fiklash jarayoni, muammoli vaziyatni yechish jarayonida paydo bo'lingan, mustaqil topilgan dalilllar oriyentirlarni, kasbiy boyliklarni topishga va mustaqkamlashtirishga, kelgusi kasbiy faoliyati bilan aloqani anglashga ko'maklashadi.</p> <p><i>O'quv loyihalarning taqdimoti va baholanishi</i></p> <p>Ushbu o'quv mashg'ulotini tayyorlashda o'qituvchining roli quyidagilardan iborat: loyiha topshirig'ini ishlab chiqish; talabalarga ma'lumotlarni izlashda yordam berish; o'zi axborot manbai bo'lishi; butun jarayonni muvofiqlashtiri; ishtirokchilarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish; uzluksiz qayta aloqani amalga oshirish; maslahat berish.</p> <p>Ushbu o'quv mashg'ulotida guruhlar o'z faoliyatining natijalari to'g'risida ma'ruza qilishadi va uni belgilangan shaklda taqdim etishadi (loyihaviy faoliyatning natijalarini, hamda loyiha maxsulotini tasviriy va og'zaki taqdimot ko'rinishida).</p> <p>O'qituvchi guruhlarning o'zaro baholanishini tashkillashtiradi va loyiha ishtirokchining faoliyatini baholaydi.</p>
<p><i>Talabalarni nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasini nazorat qilish va baholash</i></p>	<p><i>Kollokvium.</i></p> <p>O'qituvchining talabalar bilan kollokviumlari (suhbatlashuvi) odatda kursning u yoki bu mavzusi bo'yicha bilimlarini aniqlash, uni chuqurlashtirish maqsadida olib boradi. U ko'pincha 1) dasturda ko'zda tutilmagan, lekin talabalarda qiziqish uyg'otgan qo'shimcha mavzular bo'yicha; 2) fanning alohida murakkab, lekin talabalar tomonidan yetarli</p>

	<p>darajada o'zlashtirilmagan mavzulari bo'yicha qo'shimcha darslar mobaynida; 3) ohirgi seminar mashg'ulotlarida javob bermagan talabalarni birish darajasini aniqlash uchun.</p> <p>Seminar-kollokvium mobaynida ma'ruza, referat va boshq. Yozma ishlar tekshirilishi mumkin.</p> <p>Yozma (nazorat) ish.</p> <p>Talabalar nazorat savollariga javob beradilar/ testlarni yechadilar/ nazorat topshiriqlarini bajaradilar. Ularning to'plamini to'g'ri tuzish muhim hisoblanadi: ular rejalashtirilayotgan o'quv materialni o'zlashtirish darajasiga mos kelishligi kerak va ularni tekshirishni ta'minlashi kerak.</p>
--	---

2. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar

AQLIY HUJUM METODI

Aqliy hujum (breynstroming-aqllar to'zoni) – amaliy yoki ilmiy muammolar yechish g'oyasini jamoaviy yuzaga keltirishda qo'llaniladigan metod.

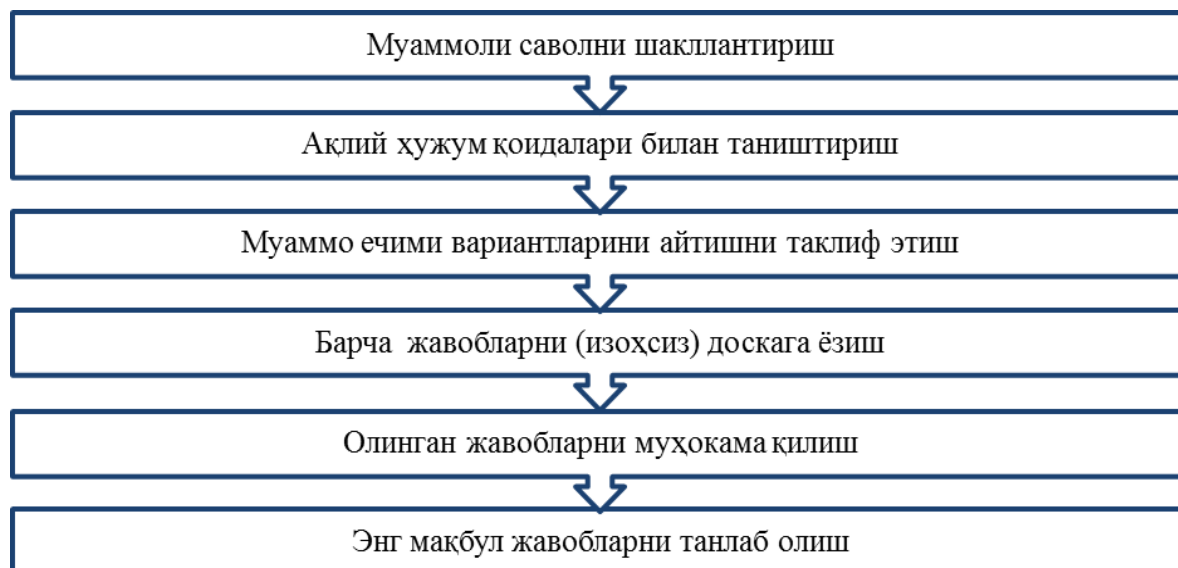
☞Metod chegaralangan vaqt oralig'i ichida aniq muammo (savol, masala)ni yechishning noan'anaviy yo'llarini izlash bo'yicha o'quvchilarni aqliy faoliyatini yo'naltirishga asoslangan.

☞O'quv mashg'ulotidagi aqliy hujum uchunmuammoni tanlash quyidagi tamoyillar bo'yicha amalga oshiriladi:

- tanlangan muammo nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi hamda o'quvchilarda faol qiziqish uyg'otishi kerak;
- ko'p har xil ma'nodagi yechim variantlariga ega bo'lishi kerak.

O'qitish texnologiyasini ishlab chiqishda aqliy hujum metodi o'quv mashg'ulotining bir lavhasi yoki butun mashg'ulotni o'tkazish asosi sifatida rejalashtirilgan bo'lishi mumkin.

Aqliy hujum metodining texnologik chizmasi 1-rasmda keltirilgan.

Aqliy hujum metodining texnologik chizmasi

INSERT TEXNIKASI

INSERT (inglizcha soʻzdan olingan boʻlib - **INSERT** – **I**nteraktive- **i**nterfaol **N**oting – belgilash **S**ystem - tizim for-uchun **E**ffective – samarali **R**eading – oʻqish and– va **T**hinking – fikrlash degan maʼnoni anglatadi).

1) Samarali oʻqish va fikrlash uchun matnda belgilar qoʻyishning interfaol tizimi hisoblanadi.

Matni belgilash tizimi:

(√) - mening bilanimni tasdiqlovchi axborot;

(+) –men uchun yangi axborot;

(–) - mening bilganlarimga, zid axborot;

(?) - meni oʻylantirib qoʻydi. Bu boʻyicha menga qoʻshimcha axborot kerak.

PINBORD TEXNIKASI

Pinbord–(inglizchadan: *pin*- mahkamlash, *board* – yozuv taxtasi) – oʻquvchilarni tizimli va mantiqiy fikr bildirishga oʻrgatadigan metod.

Pinbord texnikasi:

1) muammoli masalalar va vaziyatlar, aqliy hujum va amaliy oʻqitish metodlari bilan birga jamoaviy tarzda (guruhlarda) muammoni yechish variantlarini baholash hamda ular ichidan eng yaxshisini tanlash imkonini beradi;

2) aqliy hujum va amaliy oʻqitish metodlari bilan birga jamoaviy tarzda (guruhlarda) toifali sharh oʻtkazish imkonini beradi.

Pinbord texnikasining texnologik chizmasi

KEYS–STADI METODI

KEYS – (ingl. sase – toʻplam, aniq vaziyat) – nazariy bilimlarni amaliy vazifalarni yechish jarayonida qoʻllash imkonini beruvchi oʻqitish vositasi.

Keysda bayon qilingan vaziyatni oʻrganib va tahlil qilib, oʻquvchilar oʻzining kelgusidagi kasbiy faoliyatida oʻxshash vaziyatlarda qoʻllashi mumkin boʻlgan tayyor yechimni oladi.

Keysda bayon qilingan vaziyatlar (kasbiy), amaliy mashg'ulotlarda yechiladigan vaziyatli masalalardan tubdan farq qilinadi. Agar vaziyatli masalalarda har doim shart (nima berilagan) va talab (nimani topish kerak) berilgan bo'lsa, keysda, qoidaga ko'ra, bunday parametrlar mavjud emas.

O'quvchiga taqdim etilgan ixtiyoriy keysda:

- keysning belgilanishi va topshiriq/savollar aniq ifodalangan bo'lishi kerak;
- bayon qilingan muammoli vaziyatni yechish uchun kerakli va yetarli xajmda ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak
- keysni yechish uchun *uslubiy ko'rsatmalar* bo'lishi kerak.

Keys–stadi (ingl.sase– to'plam, aniq vaziyat, stadi-o'qitish)—amaliy o'qitish vaziyatlar metodi.

Keys-stadi - o'qitish, axborotlar, kommunikatsiya va boshqaruvning qo'yilgan ta'lim maqsadini amalga oshirish va keys-stadida bayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida prognoz qilinadigan o'quv natijalariga kafolatli yetishishni vositali tarzda ta'minlaydigan bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuidan iborat bo'lgan o'qitish texnologiyasidir.

Ushbu metod o'quvchilarni quyidagilarga undaydi:

- muammoni shakllantirishga;
- amaliy vaziyatni tahlil qilish va baholashga;
- muammo yechimini eng maqbul variantini tanlashga.

O'quv mashg'ulotning o'qitish texnologiyasini tanlashni ikki asosiy dalil belgilaydi:

1. Keysning hajmi (qisqa, o'rtacha miqdordagi, katta)
2. O'quv topshirig'ini taqdim etish usuli:
  - savolli (savollar keysdan keyin keltiriladi)
  - topshiriqli (topshiriq keys kirish qismining oxirida keltiriladi)

O'QUV LOYIHA METODI

Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, ma'lum muddat ichida (bitta o'quv mashg'ulot doirasidan 2-3 oy muddat ichida) ta'lim oluvchi guruhli yoki yakka tartibda berilgan mavzu yuzasidan loyiha topshirig'ini bajaradi. Uning vazifasi – muayyan foydalanuvchiga yo'naltirilgan yangi ma'lumot olish, belgilangan muddat ichida berilgan u yoki bu muammoni ilmiy, texnikaviy yechimidan iborat.

O'quv loyihasi tushunchasi:

- muayyan iste'molchiga mo'ljallangan, muammolarni izlash, tadqiq qilish va yechish, natijani noyob (moddiy yoki intellektual) mahsulot ko'rinishida rasmiylashtirishga qaratilgan. Talablarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish *usuli*;

- nazariy bilimlar orqali amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan o'quv *vosita va qurollari*;

- rivojlantiruvchi, ta'lim-tarbiya hamda bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va malakalarni shakllantirishga qaratilgan *didaktik vosita*.

ГРАФИК TASHKIL ETUVCHILAR

KLASTER (klaster-tutam, bog‘lam)-axborot xaritasini tuzish yo‘li- barcha tuzilmaning mohiyatini umumlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g‘oyalarni yig‘ish asosida aniq biror mazmuni keltirib chiqaradi.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo‘yicha yangi o‘zaro bog‘lanishli tasavvurlarni erkin va keng jalb qilishda yordam beradi.

Klasterni tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘igayo‘riqnoma

1. Katta qog‘oz varag‘i markazida kalit so‘z yoki 1-2 so‘zdan iborat mavzu nomini aylana ichiga yozing.

2. Kalit so‘z bilan birlashdigan yon tomoniga kichkina hajmdagi aylana-“yo‘ldoshcha” ichiga mavzu bilan aloqador so‘z yoki so‘z birikmasini yozing. Ularni chiziq bilan “bosh” so‘zga bog‘lang.

3. Ushbu “yo‘ldoshcha”larda “kichik yo‘ldoshlar” ham bo‘lishi mumkin, ular ichiga yana so‘z yoki iboralar yozib ajratilgan vaqt tugagunga qadar yoki g‘oyalar tugamagunga qadar davom ettiriladi.

«**NIMA UChUN?**» **SXYeMASI** –muammoning dastlabki sababini aniqlash bo‘yicha fikrlar zanjiri bo‘lib,tizimli, ijodiy, tahliliy mushohada qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

«Nima uchun?» sxemasini tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘iga yo‘riqnoma

O‘quv topshiriqda ko‘rsatilgan muammosababini aniqlash uchun:

1) Muammoni yozing va strelka chizig‘ini chiqarib «Nima uchun?» so‘rog‘ini yozing.

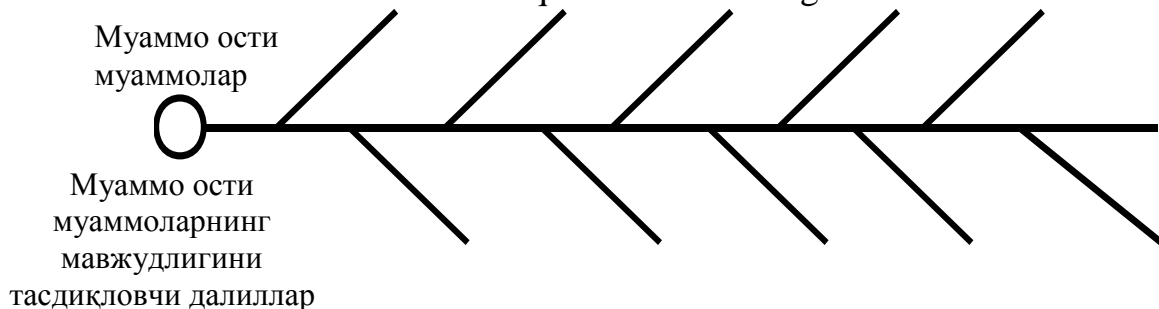
2) Savolga javob yozib nima uchun so‘rog‘ini takror yozib boravering. Bu jarayonni muammoning dastlabki sababi aniqlanmagunicha davom ettiring

«**BALIq SKYeLYeTI**» **ChIZMASI** – bir qator muammolarni tasvirlash va uni yechish imkonini beradi. Tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

“Baliq skeleti” sxemasini tuzish bo‘yicha o‘quv topshirig‘iga yo‘riqnoma

O‘quv topshiriqda ko‘rsatilgan muammo maydonini tavsiflash uchun:

1.«Baliq skeletini” chizing:

2. «Suyak»ning chap qismida (yoki yuqori suyakda) muammo osti muammoni yozing, o'ng qismida (pastki suyakda) – muammo osti muammoni amalda mavjud ekanligini tasdiqlovchi dalillarni yozing.

«QANDAY?» IYERARXIK DIAGRAMMASI - muammo to'g'risida umumiy tasavvurlarni olishga, uning yechimini topish usul va vositalarini topishga imkon beruvchi mantiqiy savollar zanjiridan iborat.

Tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

«Qanday?» diagrammasini tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga yo'riqnoma

«Qanday?» diagrammasini tuzishdan avval, siz quyidagilarni bilishingiz kerak: ko'p hollarda Sizga muammolar hal etishda «Nima qilish kerak?» haqida o'ylashga hojat bo'lmaydi. Muammo yechimini topish uchun asosan «Buni qanday qilish kerak?» qabilida bo'ladi. «Qanday?» - muammoni hal etishda asosiy savol hisoblanadi.

1. Doira chizing va uning ichiga yechilishi lozim bo'lgan muammoni yozing.

2. Ketma-ket ravishda «Qanday?» savolini qo'ying va shu savolga javob bering.

Shu tartibda savollarni ketma-ket berib boravering va javoblarni o'ylab o'tirmasdan, solishtirmasdan, baholamasdan, tez-tez yozishda davom eting.

Maslahat va tavsiyalar:

Yangi g'oyalarni grafik ko'rinishda qayd etishni o'zingiz hal eting: daraxt yoki kaskad ko'rinishida, yuqoridan pastga yoki chapdan o'ngga. Eng muhimi esda tuting: nisbatan ko'p miqdordagi foydali g'oyalar va muammo yechimlarini topishga imkon beradigan usul eng maqbul usul hisoblanadi.

Agarda siz muammoni yechimini topish uchun to'g'ri savollar bersangiz va uning rivojlanish yo'nalishini namoyon bo'lishida ishonchni saqlasangiz, diagramma, siz har qanday muammoni amaliy jihatdan yechimini topishingizni kafolatlaydi.

«NILUFAR GULI» ChIZMASI - muammoni hal etish vositasi. O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etgan. Uning asosini 9 ta katta kvadratlar tashkil etib, ularning har biri o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratdan iborat.

Tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash qo'nikmalarini shakllantiradi.

«Nilufar guli» sxemasini tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga yo'riqnoma

O'quv topshiriqda ko'rsatilgan muammoni hal etish vositalarini topish uchun:

1) O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etgan sxemani chizing. Uning asosini 9 ta katta kvadratlar tashkil etib, ularning har biri o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratdan iborat;

	B	

	Z	

	C	

	D	

B	Z	C
D	A	F
G	H	Y

	F	

	G	

	H	

	Y	

2) asosiy muammoni markaziy kvadratning markaziga yozing. Uni hal etish g'oyalarini markaziy kvadrat atrofida joylashgan qolgan sakkizta kvadratlarga yozing;

3) har bir ushbu sakkizta g'oyani markaziy kvadrat atrofida joylashgan sakkizta katta kvadrat markaziga o'tkazing, boshqacha aytganda, nilufar gulidan uning gul bargiga o'tkazing. Shunday qilib, ular har biri, o'z navbatida, yana bir muammo sifatida qaraladi.

MUSTAQIL TA'LIMGA OID TOPSHIRIQLAR

MUSTAQIL TA'LIMGA OID TOPSHIRIQLAR

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Sanoat tarmoqlarining 2017-2021 yillardagi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari.
2. Zargarlik sanoatini rivojlantirishining asosiy istiqbollari.
3. Sanoatda mehnat salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini yaxshilash.
4. Sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo'nalishlari.
5. Sanoat korxonalarining innovatsion faoliyati samaradorligini oshirish.
6. Sanoat tarmoqlari korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash yo'nalishlari.
7. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishda aylanma mablag'lardan samarali foydalanish yo'nalishlari.
8. Sanoat korxonalarida asosiy fondlarni modernizatsiyalash asosida mehnatning fond bilan qurollanish holatini yaxshilash yo'llari.
9. Sanoat korxonalarida mahsulotlar ishlab chiqarish raqobatbardoshligini oshirish istiqbollari.
10. Sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va nomenklaturasini kengaytirish muammolari.
11. Sanoatda ishlab chiqarish xarajatlari va ularni kamaytirish yo'llari.
12. Sanoat korxonasi foydasining taqsimlanishi va ishlatilishi.
13. Sanoat mahsulotlarning material va energiya sarfini kamaytirish yo'nalishlari.
14. Sanoatda korporativ boshqaruv tizimini keng joriy qilish muammolari.
15. Sanoat korxonalarining to'lov qobiliyatini oshirish muammolari.
16. Sanoat korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma'naviy eskirishini oldini olish muammolari.

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlash va uni taqdimot qilish tavsiya etiladi.

GLOSSARIYLAR

GLOSSARIY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning o'zbek tilidagi ma'nosini ifodalanishi
Aksiya	Акция	Stock	– qimmatbaho qog'oz, u hissadorlik jamiyatini rivojlantirishga mablag' sarflanganligi dalolati bo'lib, uning egasiga hissadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividend tariqasida olish huquqini beradi.
Asosiy fondlar	Основные фонды	Fixed capital	– o'zining buyum shaklini o'zgartirmagan holda xo'jalik faoliyatida ko'p martalab foydalaniladigan mehnat vositalari.
Biznes	Бизнес	Business	– tadbirkorlik faoliyati yoki insonlarning foyda olishga qaratilgan tadbirkorlik faoliyatidir.
Bozor infra-tuzilmasi	Рыночная инфраструктура	Market infrastructure	– mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqaruvchini iste'molchi bilan Yagona bozor makonida birlashtirib, ishlab chiqarish va iste'mol ko'lamlari o'rtasidagi ziddiyatli bartaraf etuvchi va uning barcha ishtirokchilari oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishlarini ta'minlovchi muassasalar va vositachilik tarkiblari tizimi.
Daromad	Доход	The income	– tadbirkorlik yoki boshqa faoliyat natijasida pul yoki natura shaklida olinadigan mablag'lar.
Diversifikatsiya	Диверсификация	Diversification	– ishlab chiqarishni ko'pdan-ko'p, bir-biri bilan bog'lanmagan turlarini bir vaqtda rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini kengaytirish.
Dividend	Дивиденд	The dividend	– hissadorlik jamiyati foydasining (soliqlar to'lanib, barcha qarz beruvchilar bilan hisob-kitob qilinganidan keyingi) hissadorlar o'rtasida ular qo'lidagi aksiyalarga mutanosib tarzda taqsimlanadigan qismi.

Investitsiya	ИНВЕСТИЦИЯ	The investment	– foyda olish maqsadida sarmoyani biror korxonaga uzoq muddatli sarflash.
Iqtisodiyot	ЭКОНОМИКА	Economy	– mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo‘jaliklardan, xo‘jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo‘shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o‘rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o‘ta murakkab ijtimoiy tizim.
Iqtisodiy faoliyat	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ	Economic activity	– cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste’molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog‘liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.
Ishlab chiqarish	ПРОИЗВОДСТВО	Production	– kishilik jamiyatining mavjud bo‘lishi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy ne‘matlarni yaratish jarayoni.
Iqtisodiy resurslar	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ	Economic resources	– tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo‘lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui.
Infratuzilma	ИНФРАСТРУКТУРА	Infrastructure	– takror ishlab chiqarish shart-sharoitlarini ta‘minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari majmui: transport, aloqa, konsalting, audit, injiniring.
Ijara	АРЕНДА	Rent	– mulk egasi - ijarga beruvchi bilan ijaraga oluvchi o‘rtasidagi shartnoma bo‘lib, ijarachi mulkni muayyan to‘lov hisobiga to‘la yoki qisman egalik qilgan holda vaqtincha foydalanish uchun oladi, xo‘jalik faoliyati yoki boshqa maqsadlarni mustaqil amalga oshiradi. Amalda ijaraning <i>renting</i> – qisqa muddatli, <i>xayring</i> – o‘rta muddatli va <i>lizing</i> – uzoq muddatli turlari mavjud.

Ishlab chiqarish	Производство	Manufacture	– biznes korxonalarining asosiy faoliyat turi bo‘lib, bu jarayon cheklangan resurslardan foydalangan holda amalga oshiriladi.
Iqtisodiy-matematik usullar	Экономико-математические методы	Economic-mathematical methods	– kompleks iqtisodiy va matematik ilmiy fanlarning umumiy nomi bo‘lib, ular yordamida iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish vositalari ishlab chiqiladi.
Iqtisodiy resurslar	Экономические ресурсы	Economic resources	– iqtisodiy ne‘matlarni ishlab chiqarishda qatnashadigan elementlar (yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va axborot)
Iqtisodiy o‘sish	Экономический рост	Economic growth	– mamlakat miqyosida yalpi ichki mahsulotning aholi jon boshiga yildan-yilga barqaror o‘sib borish jarayoni.
Kichik korxonalar	Малое предприятие	Small enterprise	– «O‘zbekiston Respublikasida kichik korxonalar to‘g‘risidagi Nizom» ga muvofiq, mulkchilik shakllaridan qat’iy nazar, yuridik shaxs huquqlariga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik sub’ekti kichik korxonalar hisoblanadi.
Tasniflash	Классификация	Classification	– jarayon va hodisalarni ma’lum bir belgilar va xususiyatlar bo‘yicha ajratish.
Kontsern	Концерн	Concern	– ma’lum bir turdagi vazifalarni bajarish uchun vaqtincha tuzilgan ilmiy-texnikaviy, investitsion tarkibiy, moliyaviy va tashqi iqtisodiy siyosatni hamda tegishli resurslarni markazlashtiruvchi korxonalar birlashmasi.
Kon’yunktura	Конъюнктура	Conjuncture	– bozor mexanizmi sharoitlarida rivojlanishning qonuniyatli shakllari davlat tomonidan tartibga solinishi va raqobatning, iste’molchilar, korporatsiyalar hamda davlat muassasalari va korxonalar tomonidan qaror qabul qilishdagi mutaqillikning muvozanati bilan belgilanuvchi jarayonlar: muayyan iqtisodiy faoliyat omillari va shart-sharoitlari yig‘indisi.

Korporatsiya	Корпорация	Corporation	– hissadorlik jamiyati yoki hissadorlik birlashmasi ko‘rinishidagi huquqiy shaxs shakli. U chiqarilgan aktsiyalar qiymati bilan cheklangan majburiyatlar bo‘yicha mas’uliyatli bo‘ladi, o‘z nomidan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlarni bajarish, kontraktlar tuzish, qarz olish yoki berish, boshqa har qanday fuqarolik harakatlarini amalga oshirish huquqiga ega.
Korxonada mulki	Собственность предприятия	The enterprise property	– korxonaga tegishli asosiy fondlar va aylanma mablag‘lar, shuningdek, boshqa moddiy va moliyaviy resurslarni o‘z ichiga oladi, ularning miqdori korxonaning mustaqil balansida aks etadi. Korxonaning mulki uning moddiy-texnika bazasi va mablag‘larini tashkil etadi.
Litsenziya	Лицензия	The licence	– davlat organlarining chet elga mol chiqarishga yoki chet eldan mol keltirishga ruxsati.
Matematik modellashtirish	Математическое моделирование	Mathematical modelling	– o‘rganilayotgan jarayonlarni matematik tenglamalar va tengsizliklar ko‘rinishida ifodalash usulidir.
Materiallar	Материалы	Materials	– ishlab chiqarish jarayonida tayyor mahsulotga aylanadigan har qanday moddiy buyumlar.
Mehnat unumdorligi	Производительность труда	Labour productivity	– korxonada bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi.
Raqobat	Конкуренция	Competition	– bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi firma va korxonalarining iqtisodiy musobaqasi.
Reja	План	The plan	– biror natijaga erishish uchun oldinda belgilab olingan sxemaga asosan bosiqichma-bosqich harakat qilish jarayoni.
Resurslar	Ресурсы	Resources	–iqtisodiyotdagi ijtimoiy ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha zahiralalar va texnologik omillarning real oqimlari.

Sintez	Синтез	Synthesis	– tizimda faoliyat qilayotgan elementlarni bir butunga birlashtirib o‘rganuvchi usul.
Tadbirkorlik qobiliyati	Предпринимательская способность	Enterprise capability	– o‘ziga xos bo‘lgan shunday inson resursi tushuniladiki, u o‘zidan boshqa ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalana olish qobiliyatini mujassamlashtirgan.
Tahlil	Анализ	The analysis	– o‘rganiladigan ob’ektlarni tashkil etuvchi elementlarga bo‘luvchi, ularning tizimdagi o‘rni va rolini tushuntirib beruvchi, shu bilan birga tizim tarkibini aniqlovchi usul.
Texnologiya	Технология	Technology	– tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish to‘g‘risidagi amaliy bilimlar.
Tizim tarkibi	Структура системы	System structure	– elementlar tarkibi va ularni birlashtirish usullari.
Umumiy xarajat	Общие издержки	Total costs	– qisqa muddatli oraliqda ma’lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlar yig‘indisi.
Firma	Фирма	Firm	– ishlab chiqarish resurslari egalarining qarorlarini va manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi institutsional tuzilma.
Foyda	Прибыль	Profit	– umumiy daromaddan umumiy xarajatlarni chegirib tashlangan qismi.
Xususiy tadbirkorlik	Частное предпринимательство	Private business	– «O‘zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik to‘g‘risidagi Nizom» ga muvofiq xususiy tadbirkorlik alohida bir kishi yoki kishilar guruhi tomonidan shaxsiy daromad yoki foyda olish uchun o‘z mulkiy javobgarligi asosida, amaldagi qonunlar doirasida, yollanma mehnatni jalb qilgan holda amalga oshiriluvchi tashabbuskor xo‘jalik faoliyatini anglatadi.
Dastgox	Станок	Machine	metall, yog‘och, tosh, suyak va b. predmetga ishlov beradigan mashina
Texnika	Техника	Equipment	ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish va jamoatning turmush

			talablarini qondirish uchun yaratilgan vositalar majmui
Texnologik jarayon	Технологический процесс	Technological process	ishlab chiqarishning asosini tashkil etib, xomashyolarni ishlab chiqarish (iste'mol) mahsulotlariga aylantirish jarayonida sarflanadigan ishlar majmuidan iboratdir
Texnologiya	Технология	Technology	tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonlarida (xomashyo, material yoki yarim fabrikatlarga ishlov berish, tayyorlash) qo'llaniladigan usul va usullar majmui
Xomashyo	Сырьё	Raw materials	mehnat ta'sirida o'zgargan, ammo yana ishlanishi lozim bo'lgan mehnat predmeti
Iqtisodiy faoliyat	Экономическая деятельность	economic activity	– cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.
Ishlab chiqarish	Производство	Production	– kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.
Yoqilg'i	Энергия	Energy	yonganda issiqlik ajratadigan, uglerodli va uglevodorodli moddalar, energiya manbai. qattiq, suyuq va gaz holatida bo'ladi, tabiiy va sun'iy xillarga bo'linadi
Ishlab chiqarish sikli	Производственный цикл	Production cycle	ma'lum sanoat korxonasida muayyan mahsulotni tayyorlash uchun zarur bo'lgan vaqt

---

**TAVSIYA ETILADIGAN ELEKTRON JURNALLAR VA INTYERNET
SAYTLAR**

TAVSIYA ETILADIGAN ELYEKTRON JURNALLAR VA INTYERNYET SAYTLAR

Elektron jurnallar

1. International Journal of Business Forecasting and innovation.
www.inderscience.com
2. Ansoff matrix. www.free-management-ebooks.com
3. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. Ilmiy-elektron jurnal.
www.iqtisodiyot.uz
4. Ekonomicheskoye obozreniye. www.cer.uz
5. Journal of Innovation. www.ama.org

Internet saytlar

1. <http://www.mineconomy.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti
2. <http://www.mehnat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari Vazirligi rasmiy sayti
3. <http://www.mf.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti
4. <http://www.gkk.uz> - O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi rasmiy sayti
5. <http://www.stat.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti
6. <http://www.invest.gov.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha Davlat Qo‘mitasi rasmiy sayti
7. <http://www.standart.uz> - O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi rasmiy sayti
8. <http://www.ima.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi rasmiy sayti
9. <http://www.academy.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi rasmiy sayti
10. <http://www.cbu.uz> - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti
11. <http://www.wta.org> - Xalqaro savdo tashkiloti sayti
12. <http://www.semi.rssi.ru> – Rossiya Federatsiyasi Markaziy-iqtisodiy matematika instituti sayti.
13. <http://www.nber.com> – AQSh iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi sayti.
14. <http://www.webofscience.com> - Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
15. <http://www.scopus.com> – Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.
16. <http://www.elibrary.ru> – Rossiya ilmiy maqolalar indeksi.
17. www.digitalmetricsplaybook.com
18. www.innovato.com
19. www.bizneslab.uz
20. www.study.com
21. www.inderscience.com
22. www.free-management-ebooks.com

M.ISAKOV, D.RO`ZIYEVA

**Industrial va innovatsion
iqtisodiyot**

Fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua

Ma'ruza mashg'uloti uchun

Toshkent: Iqtisodiyot, 2019 yil, 275 bet.